

İÇÁÂÊËÑÒİİ ĐÂÑİİÓÁËËÊÀÑÈ ÎËËÉ ÂÀ İĐÒÀ

ÌÀÕÑÓÑ ÒÀÚËËÌ ÂÀÇÈĐËËÃÈ

НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА

ИНСТИТУТИ

А.Юлдашев

"МОЛИЯ"ФАНИДАН

Ìàúđóçàëàđ ìàòíè

Маъруза матни олий ўқув юрларининг бакалавриат талабаларига мўлжалланган. Ундан амалиётчилар ва мустақил ўрганувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тузувчи:	Наманган муҳандислик-педагогика институти доцент: А.Юлдашев
Такризчилар:	Наманган муҳандислик-педагогика институти доценти И.Сирожиддинов И.ф.н .,доц. Б.Шарипов

1-мавзу: Молия ҳақида умумий тушунча (2 соат).

Режа:

1. Молия фанининг предмети ва вазифалари.
2. Молиянинг объектив зарурлиги ва унинг функциялари.
3. Молия муносабатларининг таркиби, шакллари ва уларни бошқариш хусусиятлари.

Таянч иборалар:

- *Молия;*
- *Молиянинг функциялари;*
- *Молиянинг тақсимлаш функцияси;*
- *Молиянинг назорат функцияси;*
- *Давлат молияси;*
- *Давлат бюджети;*
- *Бюджет муносабатлари;*
- *Умумдавлат молиявий назорати;*
- *Маъмурий молиявий назорат;*
- *Ички хўжалик молиявий назорати;*
- *Жамоат молиявий назорати;*
- *Бирламчи молиявий назорат;*
- *Жорий молиявий назорат;*
- *Яқуний молиявий назорат;*
- *Бюджетдан ташқари фондлар;*
- *Давлат кредити.*

1. Молия фанининг предмети ва вазифалари.

Бозор муносабатларига ўтиш – ҳозирги кунда кўпчилик давлатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиёт дастурининг асосий мазмунини ташкил этади. Бозор муносабатларига ўтиш инсоннинг ижодий ва меҳнат салоҳиятини намоён қилишга, боқимандаликни бартараф этишга, йўқолиб кетган эғалик туйғусини қайта тиклашга имкон беради. Фақат бозоргина маҳсулот ишлаб чиқарувчининг ҳукмини бартараф этиб, республиканинг ғоят катта бойликларидан самарали фойдаланишни таъминлай олади.

Шу борада муҳим масалалардан бири: давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўли, янги пайдо бўлаётган нодавлат, яъни ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланаётган ва аҳолига хизмат кўрсатаётган хусусий, акционерлик, коллектив ва бошқа корхоналарни қўллаб-қувватлаш билан аралаш, кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантиришдир. Мамлакатимизда молиявий муносабатларнинг ижтимоий аҳамияти катта. Тадбиркорликни ривожлантириш, кичик ва ўрта бизнесни ташкил этиш, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда бўлиб, инвестицияларни жалб этиш ва бошқалар молия муносабатларининг бевосита вазифаси ҳисобланади.

«Молия» тушунчаси қисман пул муносабатларини билдиради. Бирок, молия ва пул айнан бир нарсани билдирса, у ҳолда савол туғилади: айнан бир моҳиятга нима учун иккита мустақил тушунча мавжуд?

Бунинг учун мазкур категориянинг ривожланиш тарихини кўриб чиқамиз. «Молия» ибораси (ит. Finanzia) XII-XV асрларда Италиянинг савдо шаҳарларида пайдо бўлиб, аввалига ҳар қандай пул тўловини билдирган. Кейинчалик бу ибора қандайдир жараёни субъектлар ўртасидаги муносабатларни, аниқроғи пул муносабатларини билдирган ва халқаро кўламга ёйилган, лекин уни ишлатиш соҳаси умумдавлат пул фондларига пул тўловлари билангина чегараланган.

Шундай қилиб, молиянинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Пул муносабатлари, яъни пул молияни мавжуд бўлиши ва амал қилинишини моддий асоси ҳисобланади (пул йўқ жойда молия ҳам бўлмайди).

2. Ислоҳотларнинг бош ташкилотчиси бўлмиш давлатнинг мавжудлиги.

3. Пул муносабатлари жараёнида умумдавлат пул фондларини шаклланиш жараёни амалга оширилади. Айтиш мумкинки, молиянинг алоҳида белгиси унинг фондли характеридир.

4. Бюджетга маблағларнинг доимий тушиши солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловларга давлатнинг мажбурий тазйиқи хусусиятини ўз-ўзидан бермайди ва бу ҳолат давлатнинг ҳуқуқий-меъёрий асосларини яратишга қаратилган ижодий фаолияти воситасида ҳамда бунга хос фискал аппаратнинг яратилиши билан таъминланади.

Мазкур белгилар бўйича молияни барча пул муносабатлари йиғиндисидан хатосиз ажратиб олиш мумкин. Мисол учун фуқаролар ўртасида, фуқаролар ва чакана савдо ўртасидаги (ҳаттоки, чакана нархларни давлат томонидан тартибга солиш шароитида ҳам) юзага келадиган пул муносабатларини фуқаролик – ҳуқуқий усул билан тартибга солади.

Пул муносабатларининг бошқа гуруҳи – бу жисмоний шахслар томонидан даромад солиғини тўлаш. Бу ерда молиянинг барча белгилари аниқ иштирок этади: солиқни тўланиши пул шаклида амалга оширилади; иккита тенг ҳуқуқли бўлмаган субъектлар иштирок этади (жисмоний шахс ва давлат); давлат мазкур муносабатларнинг барча элементларини аниқлаб беради, уларни қонун кўринишида расмийлаштиради, назоратни амалга оширади, қонунбузарлик учун жазолар белгилайди. Мазкур тўловлар натижаси умумдавлат пул фонди – давлат бюджетининг даромадлар қисми шаклланади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, молияга биринчи таърифни қуйидагича бериш мумкин:

Молия – бу давлат томонидан иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий масалаларни бажариш учун мўлжалланган умумдавлат пул фондларини шакллантириш ва ишлатиш жараёнида юзага келадиган пул муносабатларини йиғиндисидир.

1. Айнан Марказий Европада биринчи буржуа инқилоблари натижасида умумдавлат пул маблағлари фонди – бюджет юзага келди, ҳеч қайси давлат ҳукмдори унга ёлғиз ўзи хўжайинлик қила олмайди.

2. Бюджетни шакллантириш ва ишлатиш тизими алоҳида хусусият касб эта бошлади, яъни давлат даромадлари ва харажатлари тизими таркибий ва қонуний бирикмалари билан юзага келди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бюджетнинг харажатлар қисми асосий гуруҳлари бир неча юз йилликлар деярли ўзгармай келди. Ўша даврдаёқ харажатларни тўртта йўналиши белгиланган эди: Ҳарбий мақсадларга, бошқарувга, иқтисодиётга, ижтимоий заруратларга. Давлат харажатлари структурасидаги ўхғаришлар ХХ асрнинг иккинчи ярмида юз берди. Улар баъзи Ғарбий Европа мамлакатларининг ҳарбий харажатларни сезиларли қисқартириб, ижтимоий мақсадларга, иқтисодиётга харажатлар қилишга кўпроқ эътибор берганликларида намоён бўлди.

3. Пул шаклидаги солиқлар бирмунча афзал хусусият касб этдилар. Аввалги давлат даромадлари асосан натурал тўлов ва инъомлар ҳисобга шаклланган.

Шундай йўсинда, давлатчилик ва пул муносабатларининг фақат мазкур босқичида яратилган маҳсулотни қиймат кўринишида тақсимлаш имкони туғилди.

Тақсимлаш жараёнлари – жамиятдаги иқтисодий муносабатларининг бир қисми ҳисобланади. Молия ҳам иқтисодий категория ҳисобланади. У қиймат ҳаракатининг муҳим шакллари ёрдамида давлат пул фондларини шакллантириш ва ишлатишда намоён бўлади.

Ҳар қандай давлатнинг пул даромадлари ва фондларининг асосий моддий манбаи ялпи ички маҳсулот ва унинг асосий қисми – миллий даромад ҳисобланади. Молия ёрдамида унинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши амалга оширилади, шу билан бирга ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмолга тўғридан-тўғри таъсир ўтказилади.

Молия шу билан бирга тарихий категория ҳам ҳисобланади. У ўзининг пайдо бўлиш, ривожланиш босқичларига эга, яъни вақт давомида ўзгариб боради. Молиянинг ривожланишини иккита асосий босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич – молиянинг ривожланмаган шакли. У, биринчидан, молиянинг ноишлаб чиқариш хусусияти билан характерланади, яъни пул маблағларининг асосий қисми (2/3 қисм бюджет) ҳарбий мақсадларга сарфланган ва деярли молия қтисодиётга ҳеч қандай таъсир ўтказмаган. Иккинчидан, бир бўғиндан ташкил топган бюджет ва молиявий муносабатларни чегаралаш миқдоридан, яъни молия тизими қисқалиги ва кенг қамровли эмаслигидан. Уларнинг барчаси бюджетни шакллантириш ва ишлатиш билан боғлиқ бўлган.

Топар-пул муносабатларининг, давлатчиликнинг ривожланиши билан умумдавлат пул фондларига ва шунга мос равишда, уларни шакллантириш ва ишлатиш бўйича пул муносабатларининг янги гуруҳига зарурат пайдо бўлди.

Ҳозирги вақтда молия муносабатлари сиёсий ва иқтисодий тузумнинг даражасидан қатъий назар ўз ривожланишининг иккинчи босқичига ўтди. Бу босқич молия тизимининг кўп бўғимлилиги, уни иқтисодиётга таъсир даражасининг юқорилиги ва молиявий муносабатларнинг турли-туманлиги билан хусусиятланади.

Давлат молияси билан бир қаторда маҳаллий молиялар, бюджетдан ташқари фондлар, давлат корхоналари молияси ривож топди. Давлатлараро ҳамжамиятлар молияси каби янги молиявий муносабатлар соҳаси пайдо бўлди. Мисол учун Европа ҳамжамияти мамлакатлари қишлоқ хўжалигини молиялаштириш, мазкур давлатларнинг алоҳида режаларида интеграцион жараёнларнинг салбий оқибатларини бартараф қилишга ишлатиладиган давлатлараро пул фондларини ташкил қилдилар. МДХ давлатлари ҳам шундай фондларни ташкил этиш йўлида турибдилар. Молия муносабатларининг янги соҳаларидан бири хусусий тансмиллий корпорациялар молиясидир.

Пул фондлари ва шунга мос равишда уларга тегишли молиявий муносабатларнинг турличалиги уларни даражаларга бўлишни асослайди. Умумдавлат пул фондлари марказлашган пул фондлари ҳисобланади, қолган барчалари эса – марказлашмаган пул фондларидир. Марказлашган фондлар ҳисобидан жамиятнинг макродаражадаги масалаларининг ҳал этилишини таъминланади. Бу, аввало, умумдавлат аҳамиятидаги эҳтиёжларни таъминлашга, мамлакат мудофаасига, марказий давлат ва бошқарув органларини сақлашга, миллий аҳамиятга эга бўлган халқ хўжалиги тармоқларини қўллаб-қувватлашга, алоҳида ҳудудларнинг ижтимоий ва иқтисодий ва ривожланиш даражаларини тенглаштиришга, атроф муҳит муҳофазасига, фундаментал изланишлар ва фан-техника прогрессини қўллаб қувватлашга сафарбар этилади.

Буларнинг барчаси, молиянинг мазкур босқичида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш элементлари – моддий бойликлар, ишчи кучи ва ишлаб чиқариш муносабатларини такрор ишлаб чиқаришга таъсир қилишнинг муҳим қуролларидан бирига айланишини исботлайди.

Конкрет иқтисодий ва сиёсий шароитлар, давлатнинг роли ва табиатига боғлиқ ҳолда молия деярли бир хил институтларга эга ҳолда, кўпинча сифат жиҳатидан турли мазмунга эга бўлади. Мисол учун, яқин вақтгача дунёда икки сиёсий ва иқтисодий тизим амал қилиб келди. Ҳозирги кунда эса фан-техника тараққиёти давлатларни тараққиёт даражасига кўра фарқланишини келтириб чиқарди. Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, молияга яна ҳам кенгроқ таъриф бериш мумкин.

Молия – бу давлатнинг ўз вазифа функцияларини бажариш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитларини таъминлаш мақсадида марказлашган ва марказлашмаган пул фондларини шакллантириш жараёнида юзага келадиган, давлат томонидан ташкил қилинадиган пул муносабатлари йиғиндиси.

2. Молиянинг объектив зарурлиги ва унинг функциялари.

Молиянинг моҳияти унинг функцияларида намоён бўлади.

Жамият тараққиётининг турли ижтимоий-иқтисодий босқичларида, турли молиявий тизимлар амал қилади, баъзи ҳолларда мавжуд иқтисодий

муносабатларни муваффақиятли объектив намоён қилади, бошқа ҳолларда эса, муваффақиятсизроқ, бироқ молия ҳар доим тақсимлаш функциясини бажаради.

Молиянинг бошқа муҳим функцияси назоратдир. У тақсимлаш функцияси билан узвий боғлиқдир. Молия муносабатларининг турли таркиби орасида пул фондларининг шаклланиши ва ишлатилиши назорати билан боғлиқ бўлмаган бирорта ҳам муносабат йўқдир. Шу билан бирга фақатгина назорат билан боғлиқ бўлган молиявий муносабат ҳам йўқ.

Молия ёрдамида давлат ижтимоий маҳсулотни натурал-моддий шаклдагина эмас, қиймат шаклида ҳам тақсимлашни амалга оширади. Шундан келиб чиқиб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида қиймат ва натурал-моддий нисбатларнинг таъминланиши устидан назорат қилиш мумкин ва зарур бўлади.

Молия ижтимоий маҳсулот ва миллий даромадни шакллантириш, тақсимлаш ва ишлатишнинг барча босқичларида назоратни амалга оширади. Назоратнинг бош мақсади ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, халқ хўжалигининг барча бўғинларида ишнинг сифатини яхшилаш мақсадида марказлашган ва марказлашмаган пул фондларидан оқилона фойдаланишга эришишдир.

Молиянинг назорат функцияси корхоналарнинг барча хўжалик фаолиятларида намоён бўлади. Сўм орқали назорат қилиш ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари устидан устидан, бу харажатларнинг даромадларга мос келиши устидан, асосий фондлар ва айланма маблағларнинг шаклланиши ва ишлатилиши устидан амалга оширилади. Мазкур назорат маблағлар айланишининг барча босқичларида – молиялаштириш ва кредитлашда, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда, бюджет ва молия тизимининг бошқа бўғинлари билан ўзаро алоқаларда амал қилади. Сўм орқали назорат ёрдамида маҳсулот реализацияси жараёнига, шартнома бўйича шартларни бажарилишига, рентабелликка, фойдага, фонд қайтимига, айланма маблағлар айланишига таъсир ўтказади.

Шундай қилиб, сўм орқали назоратдаромадлар ўсишини, маблағлар ва моддий бойликлар оқилона сарфланишини рағбатлантирилади, корхоналарни камчиликларини бартараф этишга, хўжалик фаолиятини яхшилашга, унинг самарадорлигини оширишга, хўжасизлик а исрофгарчиликка йўл қўймасликка мажбур қилади. Сўнг орқали назоратнинг муҳим хусусияти шунда намоён бўладики, пул маблағлар келиб тушиши ва ишлатилиши жараёнида ўзликсиз давом этади ва махсус текширув ҳамда кузатишлар Билан бевосита боғлиқ бўлмайди, мустақил аҳамият касб этади. Молиянинг назорат функцияси объекти-корхоналар, ташкилотлар, муассасалар фаолиятининг молиявий кўрсаткичлари ҳисобланади. Молиявий назоратнинг самарадорлигининг ошириш кўпроқ корхонада бош ҳисобчи, молия бўлимларининг ходимлари томонидан ишни қай даражада йўлга қўйилганлиги, молиявий ахборотларнинг ҳаққонийлиги, молиявий назоратнинг натижалари халқ хўжалигида ҳолатни таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш ҳамда такрор ишлаб чиқиш жараёнини бўлишини муваффақиятлаштиришга қаратилган қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Молиянинг назорат функцияси амалга ошириш шакли молиявий назорат хисобланади, агар молиянинг назорат функцияси молиянинг ўзининг хусусияти бўлса, молиявий назорат эса алохида мазкур назоратни амалга оширувчи назорат органларининг фаолияти хисобланади.

Молиявий назоратни амалга ошириш субъектлари бўйича молиявий назорат умумдавлат, маъмурий, ички хўжалик, жамоат ва мустақил (аудиторлик) назоратларига бўлинади.

Умумдавлат молиявий назоратини ҳокимиятининг қонун чиқарувчи органи-Олий Мажлис ҳамда молия, солиқ, кредит муассасалари, давлат қўмиталари, маҳаллий бошқарув органлари бўлимлари амалга оширилади. Буларнинг муҳим функцияси молиянинг ҳолати устидан давлат маблағларининг сарфланиши устидан назорат олиб боришдир.

Маъмурий молиявий назоратни вазирликлари ва бошқармаларнинг назорат тафтиш бўлимлари амалга оширади. Бу органлар қуйи корхона ва муассасалар молиявий хўжалик фаолиятининг текширувини амалга оширадilar.

Ички хўжалик молиявий назоратини корхона, муассасаларининг молиявий хизматларини (муносибат, молия бўлимлари) томонидан амалга оширилади. Уларнинг функцияларига корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини ҳамда унинг таркибий бўлинмаларини текшириш киради.

Жамоат молиявий назоратини алохида жисмоний шахслар ихтиёрий равишда бажаради.

Мустақил молиявий назоратни аудиторлик фирмалари амалга оширилади. Назорат объекти бўлиб барча иқтисодий субъектларнинг фаолияти хисобланади.

Амалга ошириш муддатидан келиб чиқиб, молиявий назорат бирламчи, жорий ва якуний назорат турларига бўлинади.

Бирламчи молиявий назорат корхоналар молиявий режаларини, бюджет ташкилотларининг сметаларини, бюджетлар лойиҳаларини ва бошқаларни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш босқичларида бажарилади. У хўжалик операцияларини амалга ошириш ва моддий, меҳнат ҳамда молиявий ресурслар нораціонал сарфланишнинг олдини олиш ва шу билан бирга фаолиятига бевосита, билвосита зарар етказилишини бартараф қилишга ёрдам беради.

Жорий молиявий назорат молиявий режаларнинг бажарилиши, хўжалик молиявий операцияларнинг бориши жараёнида амалга оширилади. Унинг вазифаси қилинган харажатлар, олинган даромадларнинг тўғрилиги, қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлигини, бюджет билан алоқаларнинг тўлаллиги ва муддатидалигини ўз вақтида назорат қилишдан иборат. Мазкур назорат молия хизматлари томонидан ҳар қуни йўл қўйилган хатоликларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф этиш мақсадида ўтказилади. Оперативлик ва мослашувчанлик бу жараёнда биринчи даражали аҳамият касб этади.

Якуний молиявий назорат амалга оширилган молиявий операцияларнинг тўғрилиги, қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлигини

текшириш ва тафтиш қилиш шаклида ташкил қилинади. Унинг асосий вазифаси моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишдаги камчиликлар ва хатоликларни аниқлаш, етказилган зарарни қоплаш, айбдор шахсларни маъмурий ва моддий жавобгарликка тортиш, келгусида молиявий интизомни бузиш хлларини олдини олиш бўйича чора –тадбирлар қабул қилишдан иборат.

Молиявий назорат механизми такомиллашиб ва ривожланиб бормоқда. Уларнинг олдига иқтисодий молиявий соғломлаштириш ва мамлакатдаги ўзаро молиявий алоқаларни такомиллаштиришга йўналтирилган янги вазифалар қўйилмоқда.

3. Молия муносабатларининг таркиби, шакллари ва уларни бошқариш хусусиятлари.

Молиявий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми бюджет муносабатлари ҳисобланади.

Бюджет муносабатлари деб республика, регионал, ва маҳаллий давлат органларининг хўжалик субъектлари, шунингдек аҳолии билан марказлашган пул фондларини шакиллантириш ва ишлатиш билан боғлиқ бўлган молиявий муносабатларга айтилади.

Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисида ” ги қонун лойиҳасида (Август, 1999 йил) давлат бюджетига шундай таъриф берилади:

Давлат бюджети - даромад манбалари ва улардан тушадиган тушумларни кўзда тутадиган, шунингдек харажат ҳажми ва йўналиши қайси мақсадларга ажратилиши ва муддатини кўрсатувчи давлатнинг марказлашган (Олий Мажлис томонидан шакилланиш ва ишлатиш режаси тасдиқланадиган) пул фондларидир.

Молиявий ресурсларни бюджет орқали бирлаштириш давлат молия сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш имконини беради. Бюджет орқали марказлашган пул ресурсларини тўплаш ва давлат органлари томонидан белгиланган мақсадларга харажатлар амалга оширилади.

Бу бюджет орқали миллий даромаднинг маълум қисмини тўплаш ва уни қайта тақсимлашни билдиради. Шунинг билан молия тизимининг тақсимлаш функцияси амалга оширилади.

Республика ва маҳаллий давлат органлари бюджет муносабатлари орқали тақсимланган миллий даромадни ўз ихтиёрига олади ва аниқ белгиланган мақсадларга йўналтиради.

Бюджет молия ресурсларини керакли соҳа ва йўналишларда жамлаб давлатни иқтисодий бошқариш ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишга имконият беради. Бунда давлат ресурсларини даромад қисми бўйича шакилланиши, ундан самарали фойдаланиш назорат қилинади (молия тизимининг назорат функцияси). Тақсимлаш ва назорат функциялари орқали бюджетнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳияти юзага чиқади. Шу йўл билан бюджет давлат даромадлари ва харажатларини режалаштирувчи

молиявий муносабатларни билдиради. Бюджет ижтимоий-иқтисодий ривожланишга таъсир этувчи кудратли иқтисодий дастак сифатида юзага чиқади.

Давлат бюджети молия тизимининг муҳим бўғини сифатида мамлакатнинг асосий молия режасини ташкил этувчи ва фойдаланувчи умумдавлат пул фондидир. У мамлакатни бошқаришда иштирок этадиган бошқа молиявий дастаклар ичида энг муҳим ўринни эгаллайди. Аҳамиятли томони шундаки, у ўзида жамият даромадининг маълум қисмини мужассамлаштиради.

Бюджет қурилишининг мохиятининг очиб беришда биз бюджет тизимининг бўғинларини, уни ташкил этиш ва бошқариш, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг таркибини кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Республика бюджети;
2. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар;
3. Давлатнинг мақсадли фондларининг бюджетлари.

Давлат молияси давлатни керакли иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий функцияларини бажариш учун пул маблағлари билан таъминлашга ундалган молия тизимининг муҳим бўғинидир. Давлат молияси таркибига қуйидагилар киради:

Давлат бюджети.

Бюджетдан ташқари фондлар.

Давлат кредити.

Давлат корхоналари молияси .

Санаб ўтилган турли хилдаги функционал вазифаларни бажарадиган звенолар бўйича давлат иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг тармоқли ва ҳудудий муаммоларининг ечимлари кенг миқёсда таъсир кўрсатади.

Давлат молияси таркибида алоҳида ўринни эгаллайдиган бюджетдан ташқари фондлар тегишли ҳукумат органларининг бюджетига боғлиқ бўлмайди ва мустақил юридик шахс ҳуқуқига эгадирлар. Бюджетдан ташқари фондлар ҳукумат органлари қабул қилган қонун доирасида ташкил этилади.

Бюджетдан ташқари фондлар -умумдавлат молиясининг муҳим бўғини бўлиб, уларнинг фаолияти қатъий белгиланган, манбаларни ташкил этиш йўллари кўрсатилган, пул фондлари билан фойдаланиш йўлларининг тартиби аниқлаб берилган, давлат ҳукуматининг юқори органларининг тегишли актлари асосида ўз фаолиятини амалга оширадилар.

Бюджетдан ташқари фондларни:

Консолидациялашган (бирлаштирилган) бюджетга қўшиладиган фондлар;

Консолидациялашган (бирлаштирилган) бюджетга қўшилмайдиган фондларга ажратиш мумкин.

Функционал жихатига кўра ва бошқарув даражасига кўра бюджетдан ташқари фондлар турли хил бўладилар. Уларни функционал жихатига кўра иқтисодий ёки ижтимоий фондларга бўлиш мумкин. Бошқарув даражасига қараб эса умумдавлат, республика ва регионал фондларга бўлиш мумкин.

Ўзгаришга бой иқтисодий шароит кўпинча бошқарув қарорларини тез қабул қилиш зарурлигини белгилаб қўяди, шу қаторда молиявий ресурсларни қайта тақсимланишида ҳам. Бюджет маблағларидан фойдаланишни ҳукумат органлари қонун асосида қатъий тасдиқлаб берса, бюджетдан ташқари фондлар эса ижроия орқали белгиланади. қонун асосида тасдиқланган бюджет парламент томонидан назорат қилинади, бюджетдан ташқари фондлар эса қонун чиқарувчи органлар томонидан назорат қилинмайди. Бу ҳам бюджетдан ташқари фондларни иқтисодий шароитга оператив мослашишишни тезлатади.

Бюджетдан ташқари фондларни ташкил этилишининг мовофиклигини таъминловчи Яна бир муҳим омил-бу бюджет тақчиллигидир. Харажатларнинг даромаддан ўсиб кетиши кучайишига молиявий ресурсларни фақат қидириб топишда эмас, балки корхоналар, ташкилотлар ва аҳолидан тушган маблағларни қайта гурухланишини ҳам талаб этади. Ва ниҳоят, хўжалик юритишининг ва хусусийлаштиришининг кўп қиррали шакиллари, бюджет шакиллари билан бир қаторда жамиятда пул маблағларни қайта тақсимлашни Янги усулларини қўллаш заруриятини қатъий талаб этади.

Шундай қилиб, бюджетдан ташқари фондла-бу, жамиятнинг айрим маблағларини молиялаштириш ва комплекс равишда оператив мустақиллик асосида сарфлаш учун, давлат орқали жалб қилинадиган молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш ва фойдаланиш усулидир. ғарб мамлакатларида бндай фондларнинг сони 30 дан 80 гачадир.

Бюджетдан ташқарм фондлар ўз мақсадли йўналишлари бўйича иқтисодий ва ижтимоийга, бошқариш даражаси бўйича эса давлат ва маҳаллий фондларга бўлинади.

Бозор муносабатларига ўтиш инсоннинг ижодий ва меҳнат салоҳиятини намоён қилишга, боқимандаликни бартараф этишга, йўқолиб кетган эгалик туйғусини қайта тиклашга имкон беради. Фақат бозоргина махсулот ишлаб чиқарувчининг ҳукмини бартараф этиб, республиканинг ғоят катта бойликларидан самарали фойдаланишни таъминлай олади.

Шу борада муҳим масалалардан бири: давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўли, Янги пайдо бўлаётган нодавлат, яъни ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғилланаётган ва аҳолига хизмат кўрсатаётган хусусий, акционерлик, жамоа ва бошқа корхоналарнинг қўллаб-қуватлаш блан аралаш, кўп тармоқли иқтисодиётни шакиллантиришдир. Малакатимизда бюджетдан ташқари фондларнинг ижтимоий ахамияти ката. Тадбиркорлиени ривожлантиришни, кичик ва ўрта бизнесни ташкил этиш, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда бўлиб инвестицияларни жалб этиш ва бошқалар бюджетдан ташқари фондларнинг вазифаси хисобланади.

Санаб ўтилган турли хилдаги функционал вазифаларни бажарадиган звенолар бўйича давлат иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг тармоқли ва ҳудудий муаммоларнинг ечимлари кенг миқёсида таъсир кўрсатади.

Давлат молияси таркибида алоҳида ўринни эгаллайдиган бюджетдан ташқари фондлар тегишли ҳукумат органларининг бюджетига боғлиқ бўлмайди ва мустақил юридик шахс ҳуқуқига эгадирлар. Бюджетдан ташқари фондлар ҳукумат органлар қабул қилган қонун доирасида ташкил этилади.

Бюджетдан ташқари фондларга тушадиган маблағларнинг фойдаланиш йўналишлари, бу фондларни мақсадларига, конкрет иқтисодий шароитга қараб ишлаб чиқилган ва амалга ошириладиган режалар асосида белгиланади. Маблағларнинг бир қисми тасис фаолиятга йўналтирилади, ҳамда қимматли қоғозларни олиш учун ҳам йўналтирилиши мумкин. Бюджетдан ташқари фондлар инвестрлар ва молиявий бозорнинг қатнашчиси бўлиши мумкин, чунки:

Биринчидан, одатда пул маблағлари билан фойдаланиш вақти уларнинг вужудга келиши билан тўғри келмайди.

Иккинчидан, инвестицион фаолият натижасидаги даромадлар тегишли фондларнинг харажатларнинг молиялаштириш учун қўшимча манба бўлади.

Бюджетдан ташқари фондларни ташкил этиш ғукуқига республика ва маҳаллий органлар эга. Республика даражасида ташкил этилган бюджетдан ташқари фондлар, одатда маҳаллий ҳукумат органлар ихтиёрига бир қисмини ажратиш билан характерланади.

Бу республика ва маҳаллий бюджетдан ташқари фондларга тушадиган солиқларнинг улушини аниқлаш йўли билан амалга оширилади.

Бундай йўл билан нафақа фонди, давлат ижтимоий суғурта фонди, аҳолини бандлик фонди ва бошқалар ташкил этилади.

Маҳаллий манбалар эвазига маҳалла даражада ўз бюджетидан ташқари фондлар ташкил этилади. Уларнинг ичида маҳаллани ривожлантириш учун, кам таъминланган аҳолии қатламларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, фондларни, табиатни сақлаш фондларни ва бошқаларни ажратиш мумкин.

Мақсадли бюджетдан ташқари фондлар одатда давлат ҳукумат органлари ихтиёрида бўлади, лекин улар оператив бошқарилиши турли ваш у қаторда махсус маъмурий аппарат орқали олиб борилиши мумкин.

Бошқарув тузилмалар, фондлар билан фойдаланиши учун қонун билан белгиланган маълум ҳуқуқларга ва мажбуриятларга эга.

Бюджетдан ташқари фондлар ёрдамида қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

Корхоналар, ташкилотларга кредитлар, супсидиялар бериш молиялаштириш йўллари биланишлаб четқариш жараёнига таъсир кўрсатади;

Умуман, ижтимоий инфраструктурани молиялаштириш, супсидия, песия ва нафақалар бериш йўллари аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш;

Чет Эл давлатларига шу қаторида хорижий партиёрларга заёмлар бериш ва бошқалар.

Бюджетдан ташқари фондларни ўзфаолиятини амалга оширишни ташкил этиш давлат ҳукумат органларининг ихтиёрида бўлади. Уларни жамлаш ва фойдаланиш тартиби эса тегишли қонунлар билан қатий белгиланади.

Инвестиция фонди (ИФ)-юридик шахс бўлиб, у кўпчилик капитал эгаларининг жамоа инвестицияларини бошқаради. Инвестиция фондлари кредит тизими ривожланган молия муассасаларининг жуда муҳим кўринишларидан биридир.

Инвестиция фонди акцияларини бозордаги қиймати фонднинг барча кўйилмалари (Активлари) соф бозор қийматига (мажбуриятларни чегириб), ўзи

иқарган акциялари миқдорига тақсимланган қийматга мувофиқ келади. Бошқача айтганда, инвестиция фонди эгаллик қилаётган қимматли қоғозлар қиймати қанчалик ўсиб борса, инвестиция фондига тегишли акциялар қиймати ҳам кўтарилади ва аксинча.

Давлат даромадларини молиявий йўл билан тўплашнинг Яна бир тури-бу давлат заёмларидан, яъни давлат кредитидан келадиган даромаддир. **Давлат кредити** бу шундай пул муносабатлари тартибики, унда давлат қарздор бўлади. Ю кредитор бўлиб эса юридик ёкми жисмоний шахслар чиқади.

Давлат кредити биринчи марта капиталнинг дастлабки жамғарилиши даврида, яъни XVI-XVIII пайдо бўлган эди. Европа йирик мамлакатларининг харбий юришлари орқали давлат харажатлари, хазинага тушадиган солиқлардан анчагина кўпайиб кетди. Харажатларнинг даромадлар билан тенглаштиришда давлат кредити дастак бўлиб хизмат қилганди.

Хозирги замон ривожланган давлатларида эса давлат кредити ўзининг энг юқори даражасига кўтарилди, чунки хозирдавлатларнинг харажатлари ўсиб бормоқда, уни қоплаш учун давлат доим солиқ билан биргаликда давлат кредитига мурожат қилади. Айниқса давлат кредити каби даромадлар ҳисобига бюджет камоматини қоплаш жараёнида кўпроқ муҳтожлик сезилади.

Заёмларнинг ижтимоий иқтисодий моҳияти ҳудди солиқлар каби давлатнинг муҳим молиялаштириш манбаи ҳисобланади ва давлат хазина мажбуриятларини ифодалайди. Давлат кредити орқали олинган маблағлар ривожланган давлатлар қаторидан фақат ўзи эмас, балки уларни фоизлари билан қайтариб бериш керак, яъни заёмлар, давлат қимматли қоғозлари сифатида майдонга чиқади. Лекин ривожланган мамлакатларда кредитни қайтариш учун уларнинг фақатгина бита манбаи-у ҳам бўлса солиқдан келадиган даромадлари мавжуддир. Шунинг учун заёмлар қаналик кўп чиқарилса, уларни қайтариш учун шунча кўп солив даромадлари талаб этилади.

Давлат кредити билан хусусий кредит ўртасидаги фарқни тушиниб олиш лозим,

Давлат заёмлари қанча кўп чиқарилса, давлатнинг қарздорлиги шунча ўсиб боради. Ривожланган мамлакатларда давлат харажатлари ўсиб бориши туфайли давлат кредитининг аҳамияти ҳам ошмоқда.

Юқорида кўрсатилган қарзлар фақатгина марказий давлат қарзларидир. Ривожланган мамлакатларда маҳаллий ҳукумат органлари ҳам ўз заёмларини чиқарадилар. Бу эса ўз навбатида давлат қарздорлигини янада оширади.

Давлат қарзларининг бу ҳолдаги доимий ўсиши муомаладаги пул ва қимматли қоғозларнинг кўпайишига олиб келадикки, бу мамлакат молиясига бевоситасига таъсир кўрсатади. Ривожланган мамлакатларда давлат қарзларининг, солиқларининг, пул эмиссиясининг ўсиб кетиши биринчи навбатда ижтимоий аҳволга таъсир этади, борган сари уларни иш ҳақларини кўп қисмини давлатга, унумсиз харажатларининг қоплаш учун олинишига сабаб бўлади.

Ривожланган давлатлар қарзлари иккига бўлинади-**ички ва ташқи**. Йирик ривожланган мамлакатларда ички қарзлар кўпдир. Ташқи қарзнинг кўп бўлиши шу мамлакатнинг иқтисодий , сиёсий томонидан боғлиқ қилиб қўяди.

Ҳозирги замон тарққиётининг хусусиятларидан бири йирик ривожланган давлатлар бир вақтнинг ўзида қарздор, кредитор ва гарант берувчи, яъни кафил бўлиши мумкин.

Давлатларнинг қарздорлик фаолиятларини биз юқорида кўрдик. Ривожланган давлатлар йирик кредитор сифатида ишлаб чиқаришга қарз берадилар, берилган қарз устама фоизи билан қайтариб олинади. Баъзида давлат кредитор сифатида ишлаб чиқаришни кенгайтиришга хисса қўшади. Оқибатда давлат кредити орқали мамлакат ялпи маҳсулоти ва миллий даромадини кўпайишига озми кўп миқдорида таъсир этади. ривожланган давлат бу фаолиятини махсус кредит ташкилотлари орқали олиб боради.

Баъзи мамлакатларда капитал қўйилмалар учун қарз бериларди, яъни уй жой қурилиши, маориф, соғлиқни сақлаш ва коммунал хўжаликларни молиялаштириш чунки хусусий тадбиркорлар бу соҳаларда иш олиб бормайдилар.

Францияда хусусий сектордаги саноат тармоқларига давлатнинг кредит бериши анчагина ривожланган.

Англияда давлат бюджети манбаларидан миллий иқтисодиёт тармоқларига кредит бериш кенг тарқалган.

А+Шда халқ хўжалигини электирлаштириш, қишлоқ жойларда уй-жой қурилишига кредит бериш бошқа мамлакатларга нисбатан кенгрок ривожланган.

Ҳозирги замон ривожланган давлатларида давлатнинг кафолатчи сифатидаги фаолияти ҳам ривожланаётир. Давлат кафил бўлиш орқали таркибини ўрганувчи айрим иқтисодчилар давлат кафиллигини яширин давлат қарзидир деб атаяптилар, чунки бу кафиллик жавобгарлик демакдир. Бозор иқтисодиёти шароитидаги маҳаллий ҳукумат органларининг, махсус кредит ташкилотлари ва банк кредитлари бўйича ҳам ривожланган давлат жавобгардир.

Шундай қилиб, давлат кредити бюджет камоматини қоплашга, ссуда капитали бозорини тенглаштиришга, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни молиялаштириш манбаларини вужудга келтиришда, ишлаб чиқариш куқларини жойлаштириш ва ривожлантиришга сарф этилади.

Назорат учун саволлар:

1. Молиянинг объектив зарурлиги ва иқтисодий моҳияти?
2. Молиянинг функциялари ва вазифалари?
3. Молиянинг тақсимлаш функцияси амал қилишидаги тақсимот объектлари ва субъектлари?
4. Молиянинг назорат функцияси ва унинг туркумланиши?
5. Молия муносабатларининг таркибий тузилиши ва туркумланиши?

2-мавзу: Молия тизими (4 соат).

Режа:

1. Молия тизимининг моҳияти ва функциялари.
2. Молия тизими тараққиётини бошқариш юзасидан давлат сиёсати.

Таянч иборалар:

- Молия тизими;
- Молия тизимининг институционал таркиби;
- Умумдавлат молияси;
- Давлат бюджетини;
- Бюджетдан ташқари фондлар;
- Суғурта;
- Мулкый ва шахсий суғурта фондлари;
- Давлат кредити;
- Хўжалик юритувчи субъектлар молияси;
- Фонд бозори;
- Молиявий сиёсат.

1. Молия тизимининг моҳияти ва функциялари.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг турли шароитларда молиянинг ривожланиши қонуниятини таҳлил қилиш молиявий муносабатларнинг моҳиятида умумий белгилар мавжудлигидан гувоҳлик беради. Бу молияни амал қилишнинг обектив сабаблари ва шартларини сақланиб қолинганлигини билан таърифланади. Буларнинг орасида иккитаси ажралиб туради: товар-пул муносабатларининг ривожланиши ва бу муносабатларнинг субъекти сифатида давлатнинг амал қилиши. Бошқа қиймат категорияларидан фарқли равишда, мисол учун, пул, кредит, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ва бошқалар, молия давлатнинг билан органик боғлиқдир.

Бироқ, барча молиявий муносабатлар моҳиятидаги умумий белгиларнинг мавжудлиги улар ўртасидаги маълум фарқларни рад этмайди.

Маълумки, **молия тизими** молия муносабатларининг турли бўғинлари йиғиндисини билдиради. Уларнинг хар-бири пул маблағлари фондларини шакиллантириш ва ишлатилишидаги хусусиятлари, ижтимоий такрор ишлаб чиқаришдаги ролининг турличалиги билан хусусиятланади. Молия тизими молия муносабатларинингқуйидаги сохаларини ўз ичига олади: давлат бюджети, нобюджет фондлар, давлат кредити, мулкый ва шахсий суғурта фондлари, фонд бозори, турли мулкчилик шаклидаги корхоналар молияси.

Барча санаб ўтилган молиявий муносабатларни иккита кичик гуруҳга бўлиш мумкин. Булар-макро даражада кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжларини таъминловчи умумдавлат молияси ҳамда микро даражада такрор ишлаб чиқариш жараёнини пул маблағлари билан

таъминлаш учун қўлланиладиган хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Мазкур гуруҳлашни шартли тарзда схема орқали ифодалаш мумкин.

1-схема

Молия тизими

<u>Умумдавлат молияси:</u>	<u>Хўжалик юритувчи субъектлар молияси:</u>
-Давлат бюджети; -Нобюджет фондлар; -Давлат кредити; -Мулкий ва шахсий суғурта фондлари; -Фонд бозори:	-Давлат корхоналари молияси; -Жамоа корхоналари молиячи; -Хусусий фирмалар молияси; -Ҳиссадорлик жамиятлари молияси; -Ижара мулки заминдаги корхоналар молияси; -қўшма корхоналар молияси; -Жамоат ташкилотлари молияси ва бошқалар.

Молия тизимини алоҳида бўғинларига ажратиш ҳар бир бўғиннинг вазифаларидаги фарқланишга ҳамда марказлашган ва марказлашмаган пул фондларини шакиллантириш ва ишлатиш усулларидаги фарқланишга асосланади. Умумдавлат марказлашган пул фондлари моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилган миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш йўли билан тузилади. Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишдаги давлатнинг бажарилган муҳим роли унинг ихтиёрида молиявий ресурсларнинг ката қисми марказлаштириш заруриятига олиб келади. Уларни ишлатиш шакиллари давлатбюджети ва нобюджет фондлари орқали намоён бўлади. Булар ҳисобидан давлатнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий вазифаларини ҳал этиш эҳтиёжи таъминланади. Пул фондларини ташкил вилиш ва ишлатиш шакиллари ва усуллари молия тизимининг кредит ва суғурта бўғинлари орқали қўлланаилади. Марказлашмаган пул фондлари корхоналарни ўзларининг пул даромадлари ва жамғармалари ҳисобидан ташкил топади.

Ягона молия тизимининг асоси корхоналар молияси ҳисобланади, чунки улар моддий ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этадилар. Марказлашган давлат фондларининг манбаи моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилаётган миллий даромад ҳисобланади.

Умумдавлат молияси халқ хўжалигининг барча тармоқлари ривожланишининг маълум суратларининг таъминлашда, молиявий ресурсларни иқтисодиёт тармоқлари ва мамлакат ҳудудлари ўртасида, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари ўртасида ҳамда мулк шакиллари, аҳолининг алоҳида гуруҳ ва қатламлари ўртасида қайта тақсимлашда етакчи рол ўйнайди.

Молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш давлатнинг фаол молиявий сийсати асосидагина мумкин бўлади.

Молия тизими орқали давлат марказлашган ва марказлашмаган пул фондларини, жамғариш ва истеъмол фондларини солиқлар, давлат бюджети харажатлари, давлат кредитини қўллаш билан шакиллантиришга таъсир ўтказади.

Давлат бюджети молия тизимининг бош бўғини ҳисобланади. У давлат бошқарув органлари функцияларини таъминлаш учун марказлашган пул фондлари шакиллантириш ва ишлатиш шаклидир.

Давлат бюджети мамлакатнинг асосий молиявий режаси ҳисобланади ва қонуний тарзда Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Давлат бюджети орқали давлат халқ хўжалиги тараққиётини, ижтимоий-маданий тадбирларни, мудафаани, давлат ҳокимият ва бошқарув органларини сақлашни молиялаштиради.

Нобюджет фондлар –бу давлат ҳукумати ва маҳаллий ҳокимиятларнинг бюджетга киритилмайдиган харажатларни молиялаштириш билан боғлиқ бўлган маблағларидир. Нобюджет фондларнинг шакилланиши оддий солиқ тўловчи учун солиқлардан ҳеч қандай фарқ қилмайдиган мажбурий мақсадли ажратмалар ҳисобидан амалга оширилади. Нобюджет фондларга ажратмалар сумасининг асосий қисми таннарх таркибига киритилади ва иш хақи фондига нисбатан фоизларда ўрнатилади.

Нобюджет фондларнинг мақсадга мувофиқ амл қилиши муҳим ижтимоий тадбирларни молиялаштиришни аператив амалга ошириш имконини беради. Давлат бюджетидан фарқли равишда нобюджет фондлар маблағларининг сарфланишининг ҳокимият органларини томонидан қатъий назорат қилинади. Бу, бир томондан, уларнинг ишлатилишини енгилаштиради, бошқа томондан эса, бу маблағларни тўла бўлмаган ҳажмда сақлаш имконини беради. Шунинг учун, нобюджет фондлар маблағларини сарфланишини маблағларини назоратини қўлайтириш мақсадида нобюджет фондларини уларнинг сарфланишини босқичида мақсадли йўналишни сақлаган ҳолда давлат бюджетига консодидация қилинди. (бирлаштирилди).

Суғурта –ишлаб чиқариш муносабатларининг зарурий элементиدير. У ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнидаги моддий зарарларни қоплаш билан боғлиқдир. Нормал такрор ишлаб чиқариш жараёнининг муҳим шартининг узлуксизлиги ва тўхтовсизлиги ҳисобланади. Ишлаб чиқаришнинг доимий янгилашиб бориши инсонларнинг барча ижтимоий иқтисодий форматцияларда, шу жумладан ривожланган жамиятда ҳам мавжуд эҳтиёжларни қондириш учун зарурдир.

Агарда ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни табиий офатлар ёки бошва фавқулодда ҳодисаларнинг (ёнғинлар, портлашлар, эпидемиялар ва бошқалар) салбий оқибатларнинг таъсирида тўхтаси ёки бузилса у ҳолда жамият аввало турли олдини олиш тадбирларини амалга оширишга, мубодо улар кўзлаган натижани бермаса, у ҳолда етказилган моддий зарарни қоплашга, ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришнинг нормал шароитларини қайта тиклашга мажбур бўлади.

Инсон ва табиий офатар ўртасидаги қарама-қаршилик билан асосланган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таваккалчилик характери, биринчи навбатда, табиий ва бошқа офатларнинг салбий оқибатларининг олдини олиш, бартараф қилиш ва локализация қилиш, ҳамда етказилган зарарни сўзсиз қоплаш бўйича инсонлар ўртасидаги муносабатларни юзага келтиради. Бу объектив муносабатлар инсонларнинг эришган ҳаёт даражасини сақлаб қолишга бўлган реал ва мавжуд эҳтиёжини акс эттиради. Мазкур муносабатларни алоҳида хусусиятлар ажратиб туради ва уларнинг йиғиндиси ижтимоий ишлаб чиқаришни суғуртавий химоялаш иқтисодий категориясини ташкил этади.

Суғурта иқтисодий категори сифатида молия категориясининг таркибий қисми ҳисобланади. Аммо, молия тўлалигича даромадларни тақсимлаш билан боғлиқ бўлса, суғурта эса фақатгина қайта тақсимлаш муносабатларигина қамраб олади.

Суғуртанинг хусусиятларини очиб берувчи белгиларни қуйидагича келтиришимиз мумкин:

1. Суғуртада тўсатдан, олдиндан кўзда тутилмаган енгиб бўлмайдиган ҳолатлар, яъни суғурта ҳолатлари эҳтимоли мавжудлиги билан асосланувчи қайта тақсимлаш пул муносабатларини юзага келади.

2. Суғуртада кўрилган зарарни суғурта иштирокчилари, яъни суғурталанувчилар ўртасида қоплаш амалга оширилади. Зарарни бундай қоплаш усули зарар кўрувчи хўжаликлар сони доим суғурта иштирокчилари сонидан кам бўлиш эҳтимоллигига асосланади, айниқса иштирокчилар сони етарлича ката бўлганда.

Зарарни бундай қоплашни ташкил қилиш учун мақсадга йўналтирилган суғурта фонди ташкил қилинади. Бу фонд суғурта иштирокчиларининг бадаллари ҳисобидан шакиллантирилади. Суғурта фондининг маблағлари фақатгина уни ташкил вилган ўртасида ишлатилади, суғурта бадалининг ҳажми эса ҳар бир қатнашчининг зарарини қоплашдаги улушишини билдиради. Шунинг учун, суғурта қатнашчиларининг доираси қанчалик кенг бўлса, суғурта бадалининг ҳажми шунчалик оз ва суғурта ҳам самарали бўлади. Агарда суғуртада миллионлаб суғурталанувчилар иштирок этса ва юз миллионлаб объектлар суғурталанса, у ҳолда минимал бадаллар ҳисобига максимал зарарларни қоплаш имкони пайдо бўлади.

3. Суғурта зарарларини қоплашни ҳудудий бирлик ва маълум вақт давомида амалга оширишни кўзда тутаяди. Бунда йил давомида суғурталанувчи хўжаликлар ўртасида суғурта фондини ҳудудлар бўйича самарали қайта тақсимлаш учун етарлича ката ҳудуд ва анчагина суғурталашга тегишли объектлар талаб қилинади. Фақатгина мазкур шартга риоя қилиш билангина ката ҳудудларни қамраб олувчи табиий офатлар етказган зарарларни қоплаш имкони бўлади.

Зарарни суғурта ёрдамида қоплаш маълум вақт давомида амалга оширилади, чунки ихтиёрий суғурта доимо муддат билан чегараланади.

Суғурта-бу унинг қатнашчилари ўртасида кўрилиши мумкин бўлган зараларни қоплашга мўлжалланган мақсадли суғурта фондларини бадаллар ҳисобидан шакиллантириш билан боғлиқ бўлган қайта тақсимлаш муносабатлари йиғиндиси.

Суғуртанинг иқтисодий моҳиятига унинг функциялари мос келади. Улар суғуртанинг молия тизимининг бир бўғини сифатида хусусиятларни ойдинлаштиришни ташки шакиллари ҳисобланади.

Суғуртанинг тўртта функцияси мавжуд:

1. Таваккалчилик.
2. Олдини олиш.
3. Жамғарма.
4. Назорат.

Асосийси таваккалчилик функцияси ҳисобланади, чунки суғуртавий таваккал зарар эҳтимоллиги сифатида талофат кўрган хўжаликларга пуллик ёрдам кўрсатиш бўйича суғуртанинг асосий йўналиши билан бевосита боғлиқ. Айнан таваккалчилик функциясини амал қилиш доирасида суғурта иштирокчилари ўртасида бўлиши мумкин бўлган суғурта ходисаларини оқибатлари билан боғлиқ пул шаклидаги қийматнинг қайта тақсимланиши рўй беради.

Олдини олиш функцияси суғурта фонди маблағларининг бир қисми ҳисобидан суғурта таваккалчилигини камайтириш бўйича тадбирларни молиялаштиришга йўналтирилган.

Хаёт суғуртасида суғурта категорияси кредит категорияси билан хаётни маълум муддатгачасуғурталаш шартномалари бўйича маблағларни жамғаришда анча яқинлашади. Хаёт суғуртаси орқали пул маблағларини жамғариш оилавий шароитда суғуртавий ҳимояга бўлган эҳтиёж билан боғлиқдир. Шу билан суғурта жамғариш функциясини ҳам бажариши мумкин.

Суғуртанинг назорат функцияси суғурта фондини қатъий мақсадли шакиллантирилиши ва унинг маблағларидан тўғри фойдаланишдан иборат. Мазкур функция юқоридаги уч специфик функциялардан келиб чиқади ва конкрет суғурта муносабатларида улар билан бирга намоён бўлади. Назорат функциясига мос равишда қонунчилик ва инструктив ҳужжатлар асосида суғурта амалларини тўғри бажарилиши устидан молиявий суғурта назорати амалга оширилади.

Суғуртани амалга ошириш жараёнида суғурта иштирокчиларининг турли суғуртавий манфаатларини намоён бўлиши, суғуртага тегишли объектларни турличалиги, суғурта ходисаларининг кенг кўламлилиги ва бошқа омиллар билан боғлиқ бўлган мураккаб специфик муносабатлар йиғиндиси юзага келади. Шу муносабат билан у ёки бу конкрет суғурта муносабатларнинг махсус терминология ёрдамида акс эттириш зарурияти табиийдир.

Суғурта терминологияси ёрдамида суғурталовчи ва суғурталанувчилар ўртасида бир тилда суҳбат олиб бориш, суғурта шартларини тушиниш, шунда

иштирок этаётган томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаш, шериклар билан амалий муносабатларни олиб бориш, реклама ва бошқа суғурта ишларини амалга ошириш мумкин бўлади.

Мулкий ва шахсий суғурта фондлари бахтсиз ходисалар ва табиий офатлар натижасида кўрилиши мумкин бўлган зарарларнинг қопланишини таъминлайди, шунингдек уларнинг олдини олишга кўмаклашади.

Фонд бозори молия кредит тизими бўғинларида муҳим ўрин эгаллайди. Фонд бозорини мустақил тарзда алоҳида қисмларга бўлиш мумкин, чунки фонд бозори махсус молиявий активлар-қимматли қоғозлар савдоси натижасида юзага келадиган молиявий муносабатларнинг муҳим кўринишидан иборат.

Фонд бозорининг вазифаси тармоқларга юқори даражада даромадли капитал оқиб кириши жараёнини таъминлаш ҳисобланади. Фонд бозори ҳам кредит бўғини каби вақтинча бўш пул маблағларини жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланишга хизмат қилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар молияси мамлакат ягона молия тизимининг асоси ҳисобланади. У ижтимоий-махсулот ва илмий даромадни яратиш ва тақсимлаш жараёнига хизмат кўрсатади ҳамда марказлашган пул фондларни шакиллантиришни бош омили ҳисобланади. Корхоналар молиясининг ҳолатига марказлашган пул фондларининг молиявий ресурслар билан таъминланганлиги бевосита таъсир кўрсатади. Бунда шуни алоҳсда такидлаш лозимки, корхоналар молиясидан махсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш жараёнида фаол фойдаланиш бу жараёнда бюджет, банк кредити ҳамда суғуртанинг иштирокини рад этмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик-оператив ва молиявий мустақиллик асосида корхоналар ўз фаолиятларини албатта фойда олиш мақсадида тижорат асосида амалга оширади. Улар мустақил равишда махсулот реализацияси тушумини тақсимлайдилар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий мақсадлардаги фондларни шакиллантирадилар ва сарфлайдилар, кредит ресурслари ва фонд бозори ресурсларидан фойдаланиб махсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун зарур маблағларни топадилар. Тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши корхоналар мустақиллигининг кенгайтирилиши, арзимас давла аралашувини бартараф қилишнинг ва шу билан бирга ишнинг ҳақиқий натижаси учун жавобгарлик ҳиссининг оширилишини таъминлайди.

Бюджет муносабатлари деб республика, регионал ва маҳаллий давлат органларининг хўжалик субъектлари, шунингдек аҳолии билан марказлашган пул фондларини шакиллантириш ва ишлатиш билан боғлиқ бўлган молиявий муносабатларга айтилади.

Ўзбекистон Республикаси “бюджет тизими тшғрисида” ги қонун лойихасида (август 1999 йил.) давлат бюджетига шундай таъриф берилди:

Давлат бюджети – даромад манбалари ва улардан тушадиган тушумларни кўзда тутадиган, шунингдек харажат хажми ва йўналиши қайси мақсадларга ажратилиши ва муддатини кўрсатувчи давлатнинг марказлашган (Олий Мажлис томонидан шакилланиш ва ишлатиш режаси тасдиқланадиган) пул фондларидир.

Молиявий ресурсларни бюджет орқали бирлаштириш давлат молия сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш имконини беради. Бюджет орқали марказлашган пул ресурсларини тўплаш ва давлат органлари томонидан белгиланган мақсадларга харажатлар амалга оширилади.

Бу бюджет орқали миллий даромаднинг маълум қисмини тўплаш ва уни қайта тақсимлашни билдиради. Шунинг билан молия тизининг ақсимлаш функцияси амалга оширилади.

Республика ва маҳаллий давлат органлари бюджет муносабатлари орқали тақсимланган миллий даромадни ўз ихтиёрига олади ва аниқ белгиланган мақсадларга йўналтиради.

Бюджет молия ресурсларини керакли соҳа ва йўналишларда жамлаб давлатнинг иқтисодиётини бошқариш ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишга имконият беради. Бунда бюджет ресурсларининг даромад қисми бўйича шакилланиши, ундан самарали фойдаланиш назорат қилинади (молия тизимининг назорат функцияси). Тақсимлаш ва назорат функциялари орқали бюджетнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳияти юзага чиқади. Шу йўл билан бюджет давлат даромадлари ва харажатларини режалаштирувчи молиявий муносабатларни билдиради. Бюджет ижтимоий –иқтисодий ривожланишга таъсир этувчи қудратли иқтисодий дастак сифатида юзага чиқади.

Давлат бюджети молия тизимининг муҳимбўғини сифатида мамлакатнинг асосий молия режасини ташкил этувчи ва фойдаланувчи умудавлат пул фондидир. У мамлакатни бошқаришда иштирок этадиган бошқа молиявий дастаклар ичида энг муҳим ўринни эгаллайди. Ахамиятли томони шундаки, у ўзида жамият даромадининг маълум қисмини мужассамлаштиради.

Бюджет қурилишининг моҳиятини очиб беришда биз бюджет тизимининг бўғинларини, уни ташкил этиш ва бошқариш, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг таркибини кўриб чиқамиз.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Республика бюджети;
2. қорақалпоғистон Республикасининг бюджети ва маҳаллий бюджетлар;
3. Давлатнинг мақсадли фондларининг бюджетлари.

Давлат молияси давлатнинг керакли иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий функцияларни бажариш учун пул маблағлари билан таъминлашга ундалган молия тизимининг муҳим бўғинидир. Давлат молияси таркибига қуйидагилар киради.

Давлат бюджети.

Бюджетдан ташқари фондлар.

Давлаткредити.

Давлат корхоналари молияси.

Санаб ўтилган турли хилдаги функционал вазифаларни бажарадиган звенолар бўйича давлат иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг тармоқли ва ҳудудий муаммоларининг ечимлари кенг миқёсда таъсир кўрсатади.

Давлат млияси таркибида алохида ўринни эгаллайдиган бюджетдан ташқари фондлар тегишли ҳукумат органларининг бюджетига боғлиқ бўлмайди ва мустақил юридик шахс ҳуқуқига эгадирлар. Бюджетдан ташқари фондлар ҳукумат органлари қабул қилган қонун доирасида ташкил этилади.

Бюджетдан ташқари фондлар – умумдават молиясининг муҳим бўғини бўлиб, уларнинг фаолияти қатъий белгиланган, манбаларни ташкил этиш йўллари кўрсатилган, пул фондлари билан фойдаланиш йўлларининг тартиби аниқлаб берилган, давлат ҳукуматининг юқори органларининг тегишли актлари асосида ўз фаолиятини амалга оширадилар.

Бюджетдан ташқари фондларни:

Консолидациялашган (бирлаштирилган) бюджетга қўшиладиган фондлар;

Консолидациялашган (бирлаштирилган) бюджетга қўшилмайдиган фондларга ажратиш мумкин.

Функционал жихатига кўра ва бошқарув даражасига кўра бюджетдан ташқари фондлар турли хил бўладилар. Уларнинг функционал жихатига кўра иқтисодий ёки ижтимоий фондларга бўлиш мумкин. Бошқару даражасига қараб эса умумдавлт, республика ва регионал фондларга бўлиш мумкин.

Ўзгаришга бой иқтисодий шароит кўпинча бошқарув қарорларини тез қабул қилиш зарурлигигни белгилаб қўяди, шу қаторда молиявий ресурсларни қайта тақсимланишида ҳам. Бюджет маблағларидан фойдаланишни ҳукумат органлари қонун асосида қатий тасдиқлаб берса, бюджетдан ташқари фондлар эса ижроия органлари орқали белгиланади. қонун асосида тасдиқланган бюджет парламент томонидан назорат қилинади, бюджетдан ташқари фондлар эса қонун чиқарувчи органлар томонидан назорат қилинмайди. Бу ҳа бюджетдан ташқари фондларни иқтисодий шароитга оператив мослашишини тезлатади.

Бюджетдан ташқари фондларни ташкил этилишининг мувофиқлигини таъминловчи яна бир муҳим омил-бу бюджет тақчиллигидир. Харажатларнинг даромаддан ўсиб кетиши кучайишига молиявий ресурсларни фақат қидириб топишда эмас, балки корхоналар, ташкилотлар ва алохида тушган маблағларни қайта гурухланишини ҳам талаб этади. Ва ниҳоят, хўжалик юритишнинг ва хусусийлаштиришнинг кўп қиррали шакиллари билан бир қаторда жамиятда пул маблағларни қайта тақсимлашни янги усулларини қўллаш заруриятини қатъий талаб этади.

Шундай қилиб, бюджетдан ташқари фондлар-бу, жамиятнинг айрим маблағларининг молиялаштириш ва комплекс равишда оператив мустақиллик асосида сарфлаш учун, давлат орқали жалб қилинадиган молиявий ресурсларни файта тақсимлаш ва фойдаланиш усулидир. ғарб мамлакатларида бундай фондларнинг сони 30 дан 80 гачадир.

Давлат кредити бу шундай пул муносабатлар тартибик, унда давлат қарздор бўлиб, қарз берувчи бўлиб эса юридик ёки жисмоний шахслар майдонга чиқадилар.

Давлат кредити биринчи марта капиталнинг дастлабки жамғарили даврида яъни XVI-XVIII асрда пайдо бўлган эди. Европа йирик мамлакатларнинг харбий юришлари орқали давлат харажатлари, хазинага

тушадиган солиқлардан анчагина кўпайиб кетди. Харажатларнинг даромадлар билан тенглаштиришда давлат кредити дастак бўлиб хизмат қилганди.

Хозирги замон ривожланган давлатларида эса давлат кредити ўзининг энг юқори даражасига кўтарилди, чунки зозир давлатларнинг харажатлари ўсиб бормокда, уни қоплаш учун давлат доим солиқ билан биргаликда давлат кредитига мурожаат қилади. Айниқса давлат кредити каби даромадлар хисобига бюджет камоматини қоплаш жараёнида кўпроқ мухтожли сезилади.

Заёмларнинг ижтимоий-иқтисодий мохияти худди солиқлар каби давлатнинг мухим молиялаштириш манбаи хисобланади ва давлат хазина мажбуриятларини ифодалайди. Давлат кредити орқали олинган маблағлар ривожланган давлатлар томонидан фақат ўзи эмас, балъки уларни фоизлари билан қайтариб бериш керак, яъни заёмлар, давлат қимматли қоғозлари сифатида майдонга чиқади. Лекин ривожланган мамлакатларда кредитни қайтариш учун уларнинг фақатгина битта манбаи-у ҳам бўлса, солиқдан келадиган даромадлари мавжуддир. Шунинг учун заёмлар қанчалик кўп чиқарилса, уларни қайтариш учун шунча кўп солиқ даромадлари талаб этилади.

Давлат кредити билан хусусий кредит ўртасидаги фарқни тушуниб олиш лозим.

Давлат заёмлари қанча кўп чиқарилса, давлатнинг қарздорлиги шунча ўсиб боради. Ривожланган мамлакатларда давлат харажатлари ўсиб бориши туфайли давлат кредитининг ахамияти ҳам ошмоқда.

Юқорида кўрсатилган қарзлар фақатгина марказий давлат қарзларидир. Ривожланган мамлакатларда ҳукумат органлари ҳам ўз заёмларини чиқарадилар. Бу эса ўз навбатида давлат қарзларини янада ошириб юборади.

Давлат қарзларининг бу холдаги доимий ўсиши, муомиладаги пул ва қимматли қоғозларнинг кўпайишига олиб келадик, бу мамлакат молиясига бевосита таъсир кўрсатади. Ривожланган мамлакатларда давлат қарзларининг, солиқларнинг, пул эмиссиясининг ўсиб кетиши биринчи навбатда ижтимоий ахволга таъсир этади, борган сари уларнинг иш ҳақларидан кўп қисмини давлатга, унумсиз харажатларни қоплаш учун олинишга сабаб бўлади.

Ривожланган давлатлар қарзлари иккига бўлинади-**ички ва ташқи**. Йирик ривожланган мамлакатларда ички қарзлар кўпдир. Ташқи қарзнинг кўп бўлиши шу мамлакатни иқтисодий, сиёсий томонидан боғлиқ қилиб кўяди.

Хозирги замон тараққиётининг хусусиятларидан бири –йирик ривожланган давлатлар бир вақтнинг ўзида қарздор, кредитор ва гарант берувчи, яъни кафил бўлиши мумкин.

Давлатларнинг қарздорлик фаолиятларини биз юқорида кўрдик. Ривожланган давлатлар йирик кредитор сифатида ишлаб чиқаришга қарз берадилар, берилган қарз устама фоизи билан қайтариб олинади. Баъзида давлат кредитор сифатида ишлаб чиқаришни кенгайтиришга хисса қўшади. Оқибатда давлат кредити орқали мамлакат ялпи махсулоти ва миллий даромадини кўпайишига озми-кўпми миқдорда таъсир этади. Ривожланган давлат бу фаолиятини махсус кредит ташкилотлари орқали олиб боради. Баъзи мамлакатларда капитал қўйилмалар учун қарз берилчпти яъни уй-жой курилиши, маориф, соғлиқни сақлаш ва коминал хўжаликларни

молиялаштиряпти чунки хусусий тадбиркорлар бу сохаларда иш олиб бормайдилар.

Францияда хусусий сектордаги саноат тармоқларига давлатнинг кредит бериши анчагина ривожланган.

Англияда давлат бюджети маблағларидан миллий иқтисодиёт тармоқларига кредитбериш кенг тарқалган.

АҚШ да халқ хўжалигини электрлаштириш, қишоқ жойларда уй-жой курилишига кредит бериш бошқа мамлакатларга нисбатан кенгрок ривожланган.

Ҳозирги замон ривожланган давлатларида давлатнинг кафолатчи сифатидаги фаолияти хам ривожланаётир. Давлат кафил бўлиш орқали кредитнинг йўналишига ва хажмига таъсир кўрсатади. Давлат кредити таркибини ўрганувчи айрим иқтисодчилар давлат кафиллигини яширин давлат қарзидир деб атаяптилар, чунки бу кафиллик жавобгарлик демакдир. Бозор иқтисодиётини шароитидаги махаллий ҳукумат органларининг, махсус кредит ташкилотлари ва банк редитлари бўйича хам ривожланган давлат жавобгардир.

Шундай қилиб, давлат кредити бюджет камоматини қоплашга, ссуда капитали базорини тенглаштиришга, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни молиялаштириш манбаларини вужудга келтиришда, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришга сарф этилади.

2. Молия тизими тараққиётини бошқариш юзасидан давлат сиёсати.

Молиявий сиёсат – бу молиявий ресурсларни жамлаш, уларни давлатнинг ўз функция ва вазифаларини амалга ошириш учун тақсимлаш ва ишлатиш шакил хамда усулларида тизимли намоён бўлувчи тадбирлар йиғиндисиدير. Маълум малакатнинг молиявий сиёсати қатор омилларга: таърихий шароитлар, иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий мақсадлар, уларга эришиш муддатлари ва хаттоки миллий удумларга хам боғлиқ бўлади. Ижтимоий ҳаётнинг эволюцион ривожланиш ва давлат тузимининг барқарорлик даврида давлатнинг ички ва ташқи молиявий сиёсати мавжуд ижтимоий муносабатларни сақлаб қолиш ва ўзгартиришга йўналтирилган. Инқилобий ўзгаришлар даврида мавжуд тузимни тезроқ ўзгартиришдан манфаатдор сиёсий кучлар уни бузиш ва янги ижтимоий муносабатлар тизимини шакиллантиришга йўналтирилган сиёсат олиб борадилар. **Молиявий сиёсат** – бу давлатнинг иқтисодий сиёсатини таркибий қисми бўлиб, молиявий ресурсларни (манбаларни) жалб этиш, уларни тақсимлаш, ишга солиш ва фойдаланишга давлат орқали йўналтирилган барча чора-тадбирлар йиғиндисиدير.

Молиявий сиёсатнинг мазмуни аниқ бир мақсадга қаратилганлиги ва самаралилиги ижтимоий тизимнинг характери, мулк муносабатлари билан аниқланади.

Молия сиёсатининг мухим вазифаси - у ёки бу иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг давлат режасини ёки чора-тадбирларини амалга ошириш учун тегишли молиявий ресурслар билан таъминлашдир. Лекин

молиявий сиёсатни фақат иқтисодий сиёсатга боғлаш мумкин эмас. Молиявий сиёсат бу молиявий муносабатлар соҳасида давлатнинг мустақил фаолият кўрсатадиган соҳаси. Молиявий сиёсат устақил хусусиятга эга бўлиш билан бир вақтда давлат сиёсатини ҳар қандай исталган ижтимоий фаолиятини амалга ошириш учун хох ижтимоий, хох иқтисодий, ёки халқаро муносабатлар доирасида муҳим воситадир.

Молиявий сиёсатнинг самарадорлигини белгилаш учун жамиятнинг эҳтиёжи қанчалик қондирилганлиги, қўйилган мақсадлар ва вазифалар амалга оширилганлиги баҳоланиши лозим.

Молиявий сиёсатга баҳо бериш ва унга тузатиш, қўшимчалар киритиш учун биринчи навбатда жамият эҳтиёжини қондира оладиган ҳолдаги ижтимоий тараққиёт режасини аниқ билиш зарур. У режада бўлажак ва яқин келажакда амалга ошириш вақтлари белгиланган чора-тадбирлар бўлиши лозим. Фақат шундагина молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш ва муваффақиятли амалга ошириш ва объектив баҳолаш мумкин.

Молиявий сиёсатни асосий йўналишларидан бири- молиявий ресурсларни имкон қадар юқори ҳажмини аниқлаш ва ушбу манбалар доимийлиги ва узлуксизлигини таъминлашдир, чунки молиявий ресурслар потенциали барча ўзгаришларнинг моддий базасидир. Шунинг учун молиявий сиёсатни аниқлаш ва унинг стратегик ва тактик асосларини ишлаб чиқиш учун давлатнинг молиявий аҳоли, молиявий потенциали, бошқача қилиб айтганда давлатнинг молиявий имкониятининг объективлиги ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиш лозим. Ҳуқуқий демократик давлатга статистик молиявий кўрсаткичлар ижтимоий мулкни бўлиши керак. Шунингдек, молиявий ҳисобот маълумотларидан мунтазам равишда қонун доирасида ўз вақтида танишиб чиқишга имконият яратилиши лозим.

Молиявий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш негизда қуйидагиларни танлаш туради:

- Молиявий ресурслар эгаларини ва уларни тақсимловчиларни;
- Молиявий ресурслардан фойдаланишда устивор йўналишларини;
- Молиявий ресурсларни ташкил этиш учун манлар ва маблағларни жалб этиш усулларини;
- Давлат қўлида молиявий ресурсларни марказлаштириш даражасини.

Бу масалалар давлатнинг ҳаёт мазмунига ва функцияларига боғлиқ ҳолда ечилади ва амалга оширилади.

Молиявий сиёсатни мазмуни кўп қиррали бўлиб, қуйидаги муҳим бўғинларни ўз ичига олади.

а) Молиявий муносабатларни ривожлантиришнинг илмий асосланган концепцияларини ишлаб чиқариш.

- Бу концепциялар қуйидагиларни ўрганиш асосида ишлаб чиқилади:
- Иқтисодий қонунлар талабларини ўрганиш;
- Хўжалик аҳолини ҳар томонлама таҳлил қилиш;
- Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг бундан кейинги ривожланиш истиқболларини ўрганиш;
- Аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини ўрганиш.

б) истиқболда ва жорий давр мобайнида молиядан фойдаланишнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш; шу тарзда иқтисодий сиёсатда кўзда тутилган белгиланган мақсадларга етиш йўлларида келиб чиқади, халқаро омиллар инобатга олинади ва молиявий ресурсларни янада кўпайтириш имкониятларини кўриб чиқади.

в) қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга қаратилган амалий хатти-ҳаракатлар, чора –тадбирлар кўриш.

Юқоридаги асосий бўғинларнинг бирлиги молиявий сиёсатнинг мазмунини аниқлаб беради.

Фақат ҳозирги кундаги жорий даврга мўлжалланган, кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган молиявий сиёсат самарасиздир. Шунингдек, узоқ даврга мўлжалланган истиқболни кўзлаб ишлаб чиқилган концепциялар ва йўналишлар, улар қанчалик олий жаноб, жозибали бўлмасин давлатнинг амалий ҳаракатлари, чора-тадбирлари билан таъминланмаса, инқирозга дучор бўлади.

Назорат учун саволлар:

1. Молия тизимининг моҳияти ва ташкилий тамойиллари?
2. Молия тизимининг соҳа ва бўғинлари, уларнинг ўзаро боғлиқлиги?
3. Макродаражадаги молиявий муносабатлар хусусиятлари?
4. Микродаражадаги молиявий муносабатлар хусусиятлари?
5. Молия тизими самарали фаолиятини таъминлашнинг ҳозирги замон муаммолари?

3-мавзу: Қийматни тақсимлаш жараёнида молиянинг бошқа иқтисодий категориялар билан боғлиқлиги (2 соат).

Режа:

1. Молия иқтисодий тақсимлаш категорияси сифатида.
2. Хўжалик юритиш амалиётида баҳо, иш хақи, кредит ва молия категорияларидан комплекс фойдаланишнинг зарурлиги.

Таянч иборалар:

- Молия – тақсимлаш категорияси;
- Молия ва баҳо;
- Баҳо-тақсимлаш категорияси;
- Баҳо функциялари
- Молия ва кредит;
- Кредит – тақсимлаш категорияси;
- Кредит функциялари;
- Молия ва иш хақи;
- Иш хақи-тақсимлаш категорияси.

1. Молия иқтисодий тақсимлаш категорияси сифатида.

Иқтисодиётда бир қанча қонун ва категориялар мавжуд бўлиб, улардан бир гуруҳи-тақсимлаш муносабатларига хос категориялардир. Тақсимлаш категориялари асосан махсулот ёки товар ишлаб чиқарилгандан кейин ёки махсулот тайёрлангандан кейингина содир бўладиган жараёндаги муносабатларни хусусиятлайди ва ўз моҳиятига кўра мураккаб ҳисобланади. Бу муносабатлар бир қанча ўзига хос специфик аҳамиятга эга бўлган иқтисодий категориялар ёрдамида амал қилади. Тақсимлаш муносабатларига хос иқтисодий категориялардан бири-молия категорияси ҳисобланади. Пул фондлари ҳам ос равишда уларга тегишли молиявий муносабатларнинг турличалиги уларни даражаларга бўлишни асослайди. Умумда давлат пул фондлари марказлашган, қолган барчалари-маказлашмаган пул фондлари ҳисобланади. Марказлашган фондлар ҳисобидан жамиятнинг макро даражадаги масалаларнинг ҳал этилиши таъминланади. Бу, аввало умумда давлат аҳамиятидаги эҳтиёжларни таъминлашга, мамлакат муҳофафасига, марказий давлат ва бошқарув органларини сақлашга, миллий аҳамиятга эга бўлган халқ хўжалиги тармоқларини қўллаб-қувватлашга алоҳида ҳудудларни ижтимоий ва иқтисодий ва ривожланиш даражаларини тенглаштиришга, атроф муҳит муҳофафазалиги, фундаментлар изланишлар ва Фан техника прогрессини қўллаб-қувватлашга сафарбар этилади. Буларнинг барчаси, молиянинг мазкур босқичда ижтимоий такрор ишлаб чиқариш элементлари-бойликлар, ишчи кучи ва ишлаб чиқариш муносабатларини такрор ишлаб чиқаришга таъсир қилишининг муҳим ролларидан бирига айланиши исботлайди.

Аниқ иқтисодий ва сиёсий шароитлар, давлатнинг роли ва табиатига боғлиқ ҳолда молия деярли бир хил институтларга эга ҳолда, кўпинча сифат жиҳатидан турли мазмунга эга бўлади. Ривожланган мамлакатларнинг барча молиявий муносабатлари бозор иқтисодиёти муносабатларини такрор ишлаб чиқаришга, ривожланаётган мамлакатларда иқтисодиётни марказлашган ҳолда бошқаришга йўналтирилган эди. Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, молиянинг тақсимлаш категорияси сифатидаги моҳиятига яна ҳам кенгроқ таъриф бериш мумкин.

Молия –бу давлатнинг ўз вазифа функцияларини бажариш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитларини таъминлаш мақсадида марказлашган ва марказлашмаган пул фондларини шакиллантириш жараёнида юзага келадиган, давлат томонидан ташкил қилинадиган пул муносабатлари йиғиндиси дир.

Молиянинг моҳияти унинг функцияларида намоён бўлади.

Жамият тараққиётининг турли ижтимоий-иқтисодий босқичларида, турли молиявий тизимлар амал қилади, баъзи ҳолларда мавжуд иқтисодий муносабатларни муваффақиятли объектив намоён қилади, бошқа ҳолларда эса, муваффақиятсизроқ, бироқ молия ҳар доим тақсимлаш функциясини бажаради.

Молиянинг бошқа муҳим функцияси назорат дир. У тақсимлаш функцияси билан узвий боғлиқ дир. Молия муносабатларининг турли таркиби орасида пул фондларининг шакилланиши ва ишлатилиши назорати билан

боғлиқ бўлмаган бирорта ҳам муносабат йўқдир. Шу билан бирга фақатгина назорат билан боғлиқ бўлган молиявий муносабат ҳам йўқ. У тақсимлаш функцияси билан узвий боғлиқдир. Молия муносабатларининг турли таркиби орасида пул фондларининг шакилланиши ва ишлатилиши назорати билан боғлиқ бўлмаган бирорта ҳам муносабат йўқдир. Шу билан бирга фақатгина назорат билан боғлиқ бўлган молиявий муносабат ҳам йўқ.

Молия ёрдамида давлат ижтимоий махсулотни натурал-моддий шакилдагина эмас, қиймат шаклида ҳам тақсимлашни амалга оширади. Шундан келиб чиқиб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида қиймат ва натурал-моддий нисбатларнинг таъминланиши устидан назорат қилиш мумкин ва зарур бўлади.

Молия ижтимоий махсулот ва миллий даромадни шакиллантириш, тақсимлаш ва ишлатишнинг барча босқичларида назоратни амалга оширади. Назоратнинг бош мақсади ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, ҳалқ хўжалигининг барча бўғинларида ишнинг сифатини яхшилаш мақсадида марказлашган ва марказлашмаган пул фондларидан оқилона фойдаланишга эришишдир.

Молиянинг назорат функцияси корхоналарнинг барча хўжалик корхоналарида намоён бўлади. Сўм орқали назорат қилиш ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари устидан, бу харажатларнинг даромадларга мос келиши устидан, асосий фондлар ва айланма маблағларнинг шакилланиши ишлатилиши устидан амалга оширилади. Мазкур назорат маблағлар айланишнинг барча босқичларида-молиялаштириш ва кредитлаштиришда, нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда, бюджет ва молия тизимининг бошқа бўғинлар билан ўзаро алоқаларда амал қилади. Сўм орқали назорат ёрдамида махсулот реализацияси жараёнига, шартнома бўйича шартларнинг бажарилишига, рентабилликка фойдага, фонд қайтимига, айланма маблағлар айланишига таъсир ўтказилади.

Шундай қилиб, сўм орқали назорат даромадлар ўсишини, маблағлар ва моддий бойликлар оқилона сарфланишини рағбатлантиради, корхоналарни камчиликларини бартараф этишга, хўжалик фаолиятини яхшилашга, унинг самарадорлигини оширишга, хўжасизлик ва исрофгарчиликка йўл қўймасликка мажбур қилади. Сўм орқали назоратнинг муҳим хусусияти шундай намоён бўладики, у маблағлар келиб чиқиши ва ишлатилиши жараёнида узлуксиз давом этади ва махсус текширув ҳамда кузатишлар билан бевосита боғлиқ бўлмай, мустақил ахамият касб этади.

Молиянинг назорат функцияси объекти-корхоналар, ташкилотлар, муассасалар фаолиятининг молиявий кўрсаткичлари ҳисобланади. Молиявий назоратнинг самарадорлигини ошириш кўпроқ корхонада бош ҳисобчи, молия бўлимларининг ходимлари томонидан ишни қай даражада йўлга қўйилганлиги, молиявий ахборотнинг ҳаққонийлиги, молиявий интизомга риоя қилиниши, бухгалтерия ва ҳисоботни тўғри юритишига боғлиқ. Фақатгина шундай шароитларда молиявий назоратни натижалари ҳалқ хўжалигидаги ҳолатнинг таҳлил қилиш ва объектив баҳолаш ҳамда такрор ишлаб чиқариш жараёни

боришини мувофиқлаштиришга қаратилган қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Молиянинг назорат функциясининг амалга ошириш шакли молиявий назорат хисобланади. Агар молиянинг назорат функцияси молиянинг ўзининг хусусияти бўлса, молиявий назорат эса алоҳида мазкур назоратни амалга оширувчи назорат органларининг фаолияти хисобланади.

Молиявий назоратнинг амалга ошириш субъектлари бўйича молиявий назорат умумдавлат, маъмурий, ички хўжалик жамоат ва мустақил (аудиторлик) назоратларга бўлинади.

Умумдавлат молиявий назоратини хокимиятнинг қонун чиқарувчи органи –Олий Мажлис ҳамда молия, солиқ, кредит муассасалари, давлат қўмиталари, вазирликлар, маҳаллий бошқарув органлари бўлимлари амалга оширади. Буларнинг муҳим функцияси молиянинг ҳолати устидан, давлат маблағларининг сарфланиши устидан назорат олиб боришдир.

Маъмурий молиявий назорат ни вазирликлар ва бошқармаларнинг назорат тафтиш бўлимлари амалга оширади. Бу органлар қуйи корхона ва муассасалар молиявий-хўжалик фаолиятининг текширувининг амалга оширадилар.

Ички хўжалик молиявий назорат корхона, муассасаларнинг молиявий хизматлари(муҳосибот, молия бўлимлари) томонидан амалга оширилади. Уларнинг функцияларига корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини ҳамда унинг таркибий бўлинмаларининг текшириш киради.

Жамоа молиявий назорати ни назоратини алоҳида жисмоний шахслар ихтиёрий равишда бажарадилар.

Мустақил молиявий назорат ни аудиторлик фирмалари амалга оширадилар. Назорат объекти бўлиб барча иқтисодий субъектларнинг фаолияти хисобланади.

Амалга ошириш муддатидан келиб чиқиб, молиявий назорат бирламчи, жорий ва якуний назорат турларига бўлинади.

Бирламчи молиявий назорат корхоналар молиявий режаларини, бюджет ташкилотларининг сметаларининг, бюджет лойиҳаларини ва бошқаларни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш босқичларида бажарилади. У хўжалик операцияларини амалга ошириш ва моддий, меҳнат ҳамда молиявий ресурслар нораціонал сарфланишнинг олидини олиш ва шу билан бирга корхона фаолиятига бевосита, билвосита зарур етказилишини бартараф қилишга ёрдам беради.

Жорий молиявий назорат молиявий режаларнинг бажарилиши, хўжалик молиявий операцияларнинг бориши жараёнида амалга оширилади. Унинг вазифаси қилинган харажатлар, олинган даромадларнинг тўғрилиги, қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлигини, бюджет билан алоқаларнинг тўлаллиги ва муддатлигини ўз вақтида назорат қилишдан иборат. Мазкур назорат молия хизматлари томонидан хар куни йўл қўйилган хатоликларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф қилиш мақсадида ўтказилади. Оперативлик ва мосланувчанлик бу жараёнда биринчи даражалиахамият касб этади.

Якуний молиявий назорат амалга оширилган молиявий операцияларнинг тўғрилиги, қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлигини текшириш ва тафтиш қилиш шаклида ташкил қилинади. Унинг асосий вазифаси моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишдаги камчиликлар ва хатоликларни аниқлаш, етказилган зарарни қоплаш, айбдор шахсларни маъмурий ва моддий жавобгарликларга тортиш, келгусида молиявий интизомни бузиш холларининг олдини олиш бўйича чора-тадбирлар қабул қилишдан иборат.

Молиявий назорат механизми такомиллашиб ва ривожланиб бормоқда. Уларнинг олдига иқтисодиётнинг молиявий ва соғломлаштириш мамлакатдаги ўзаро молиявий алоқаларни такомиллаштиришга йўналтирилган янги вазифалар қўйилмоқда.

2. Хўжалик юритиш амалиётида баҳо, иш хақи, кредит ва молия категориялардан комплекс фойдаланишнинг зарурлиги.

Молия қийматни тақсимлашда иштирок этиб, баҳо, иш хақи, каби категориялар билан чамбарчас боғланган холда иштирок этади. Баҳо махсулот қийматининг пулдаги ифодаси бўлиб қиймат шакли ва тақсимланиш объекти бўлиши ёрдамида иқтисодий дастак сифатида амал қилади. Айнан баҳо муомиладаги пул маблағларининг аниқ миқдорини аниқлаб, иқтисодиётнинг турли секторлари ва жисмоний шахслар ихтиёжини белгилаб беради.

Баҳо махсулотни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфи хисобланади. Чунки меҳнатни бир қисмини, агарда керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисм қийматни яратишда иштирок этмайди.

Иқтисодиётда шундай омиллар борки, улар бозорни турларидан, харидор ва сотувчиларнинг хоши-ихтиёридан қатъий назар баҳо учун объектив асос бўлади. Шундай омил махсулотнинг қийматидир. Бахонинг шаклланишида махсулотнинг ишлаб чиқаришдан тортиб, истмеъmolга еткунча бўлган меҳнат сарфлари иштирок этади. Буларга ишлаб чиқариш ва тижорат харажатлари киради. Махсулот қийматига қўшимча махсулот қиймати киради. У махсулот сотилгандан сўнг махсулот эгаларига ва уни сотилишини уюштирган фирмаларга фойда шаклида тегади.

Қиймат бахонинг объектив асоси бўлсада, уни шакиллантирувчи ягона омил эмас. Шу сабабли баҳо бошқа омиллар таъсирида қийматдан юқорига ёки пастга қараб ҳаракат қилади.

Баҳо бозор иқтисодиётининг категорияси бўлиб, махсулотлар айирбошлаганда муносабатларни англатади. Хўжалик юритишда баҳо муҳим иқтисодий восита хисобланади ва дастак деб қаралади. Баҳо ва молия қийматларни тақсимлаш жараёнида чамбарчас боғланган холда ҳаракат қилишади.

Баҳо ва мисоллар барометр каби, бозор ҳолатини кўрсатиб туради, баҳо пасайиб кетса, махсулот бозори касалликка йўлиққан бўлади, махсулот нафсиз бўлиб, уни бошқа товар билан алмаштириш ёки унинг сифатини тубдан

яхшлаш зарурлиги кун тартибига қўйилади. Бахонинг иқтисодий мазмуни унинг функциялари (вазифалари) яққол кўрсатиб беради. Бахо нимага тегишли бўлишидан қатий назар беш асосий функцияни бажаради:

1. Бозор муносабатини таъминлаш функцияси: бунда бахо бозордаги талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни муозанат ҳолатига келтиради. Бозор бахоси-бу мувозанат бахоси бўлиб, икки нарсани таъминлайди: бозордаги талаб ҳажмини ўзгаришини ва бунга мос тарзда таклифнинг ўзгаришини.

2. Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси: бахо-қийматнинг пулдаги ифодаси деб айтамыз чунки қилинган сарф харажат, кўрилган фойда зарар, бажарилган иш ҳажмини ҳаммаси маълум баҳолар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Ишлаб чиқариш ва унинг натижаларининг натурал моддий, қиймат-пул ўлчови бор.

3. Иқтисодий тартибга солиш функцияси: бахо бозор иқтисодиётининг асосий воситасидир. Махсулотлаб чиқариш бозор иқтисодиётининг моддий асоси, унинг бозор билан алоқаси бахо-наво орқали юз беради. Рақобат воситаси. Маълумки бозор иқтисодиётига хос нарса рақобат ҳисобланади. Рақобат турларидан энг муҳими-бахо воситасида кураш. Фирмалар ўз рақибини енгиш, уларни бозордан сиқиб чиқариш учун баҳони ўзгартириб туради.

4. Ижтимоий ҳимоя функцияси: бахо аҳолининг айрим тоифаси ёки халқнинг қимматчиликлдан сақлаш вазифасини ўтайди, одатда аҳолининг ночор ва камбағал қатламларига махсулотлар арзонлаштирилган баҳода сотилади.

5. Бахо ва молия қийматни тақсимлаш жараёнида чамбарчас боғланган ҳолда ҳаракат қилишади. Бахо-қийматни тақсимлаш молиявий усулини асосидир.

Молия ва бахо. Ижтимоий махсулотни қиймат шаклида тақсимлаш жараёни бўлиб, бунда қиймат дастлаб хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида сўнг хар-бир субъектнинг ўзида мақсадга мувофиқ қайта тақсимланади. Бу жараёнлар турли хил иқтисодий категориялар ёрдамида хусусан, молия, кредит, бахо, иш ҳақи ёрдамида амалга оширилади. Уларнинг хар бири ўзига хос функцияларига эга. Лекин уларни умумлаштирувчи хусусичт уларнинг тақсимланувчи характерида. Махсулотсотилиб, пул шаклини олгач, тақсимлаш объектига айланади. Бунга хизмат қилувчи иқтисодий воситалардан бири-бахо бўлиб, у тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнларига асос бўлиб хизмат қилади, чунки баҳода ижтимоий махсулот қийматининг барча элементлари ўз аксини топади. Бунда бахо қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида бўлажак қиймат тақсимодининг нисбатларини белгилаб беради. Шундай бўлишига қарамасдан бахо қийматнинг субъектлар ўртасида тақсимланишини ҳам, қоплаш фонди ва бирламчи даромадни таркиб топишини ҳам таъминлаб бера олмайди.

Ишлаб чиқариш босқичида на қоплаш фонди, на яратилган даромадлар мустақил равишда доиравий оборотда иштирок этмайдилар ваш у билан бир қаторда яширин кўринишда бўладилар. Фақат айрибошлаш ва тақсимот натижасидагина бахо мустақил иқтисодий шакилларда намоён бўлади. Яъни қоплаш фонди амортизация ажратмалари ва оборот маблағлари шаклини олади.

Ялпи даромад эса ижтимоий суғурта ажратмалари ва фойда ваби шакилларни олади. Бу иқтисодий шакилларни яширин кўринишидан маълум бир миқдорий нисбатларга эга бўлган ошкор кўринишига ўтиши баҳо ёрдамида эмас балки бошқа тақсимловчи категориялар, яъни молиявий иш хақи ёрдамида юз беради.

Қийматнинг тақсимоотида иш хақи ҳам иштирок этади. **Иқтисодий категория сифатида иш хақи** - қийматни тақсимлаш муносабатларини акс эттирувчи иқтисодий категория бўлиб, ишчи ва хизматчиларнинг сон ва сифат жихатидан сарф қилишган меҳнатлари эвазига оладиган индивидуал даромадларини шакилланиши билан боғлиқ.

Иш хақи молия билан биргаликда халқ хўжалигининг турли эҳтиёжларини қондиришга шарт-шароит яратади ва бир-хил иқтисодий асосга эга. Лекин иш хақи муносабатлари натижада моддийлашган пул маблағлар ресурслари шахсий эҳтиёжлар учун сарф бўлади. Молиявий муносабатлар натижасида моддийлашган молиявий ресурслар эса давлат, бошқа хўжалик субъектлари ихтиёрига тушиб, турли хил ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга сарф қилинади. Иш хақи қийматнинг икки томонлама харакатини акс эттиради, яъни иш хақи ишчига уларнинг сарф қилган меҳнатларининг миқдори ва сифатига қараб берилади.

Молиявий маблағлар эса бу ҳолатни кўзда тутмаслиги ҳам мумкин.

Молиявий иш хақи ўзаро боғлиқ. Молия иў хақи ва иш хақи фондининг тузилишида ёрдам беради. Тўланиш муддати етиб келмаган иш хақи маблағлари эса корхоналар учун баргараф пассивлари таркибида молиявий ресурс бўлиб хизмат қилиди.

Кредит деганда вақтинча ўз эгалари қўлида бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шarti билан қарзга олиш ва қайтвриб бериш юзасидан келиб чиққан муносабатларни тушиниш керак.

Кредит муносати икки субъект ўртасида юзага келади: бири пул эгаси, яъни қарз берувчи, иккинчиси пулга мухтож, яъни қарз олувчи. +арз берувчи қарздор сифатида чиқиши ва бунинг акси ҳам қарз берувчи, ҳам бошқалардан қарз бўлиши ҳам мумкин. Масалан: банк аслида пул эгаи билан қарз олувчи ўртасида воситачи, айни вақтда унинг ўзи бўш пулни қарзга олади, сўнгра уни бошқаларга қарзга беради.

Кредит субъектлари хар-хил буларга корхона, фирма, ташкилот, давлат ва турли аҳолии киради.

Кредитнинг объекти хар қандай пул эмас, балки фақат вақтинча бўш турган, эгаси томонидан ишлатилмай ва қарзга бериши мумкин бўлган пулдир. Бўш пуллар хисобидан ссуда фонди хосил бўлиб, унга талаб юзага келгач, кредит муносабатлари пайдо бўлади. Кредит тўрт хил вазифани адо этади:

⇒ **Биринчиси**- пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (масалан: вексель, чек, сертификат ва бошқалар) юзага чиқариб уларни хўжалик оборотига жорий қилади.

⇒ **Иккинчиси**-бўш пул маблағларини харакатдаги, ишдаги капиталга айланттириб, пулни пул топади деган қоидани амалга ошириш.

⇒ **Учинчиси** – қарз бериш орқали пул маблағларини турли тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг кўчиб туришини таъминлайди.

⇒ **Тўртинчиси**- қарз бериш, қарзни ундириш воситалари орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш.

Гап шундаки, қарзга олинган пул, биринчидан, капитал сифатида ишлаилади, бунда фойда олиш, пулни кўпайтириш назарда тутилади.

Молия- кредит муносабатлари пул маблағлари билан боғлиқ муносабатлардир.

Молия категория сифатида халқ хўжалигида ресурсларни хосил этиш, уларни тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги иқтисодий муносабатларни билдиради.

Махсулот ишлатиш учун тақсимланганда пул шаклидаги молиявий фондлар хосил бўлади, улар табиатдан молиявий ресурс хисобланади. Молия муносабатларининг объекти пул ресурслари хисобланади, лекин улар албатта молиявий махсулотнинг маълум қисмини ўзида ифода этади. давлат молияни яратувчи эмас, балки унинг иштирокчисидир.

Ижтимоий махсулотни қийматини тақсимлашида молия билан бир қаторда иш ҳаққи ҳам иштирок этади. Бу тақсимланиш усулига, конкрет ишчиларни даромадларини ташкил этиш зарурлигини сабаб бўлиб, келиб чиқади.

Шундай қилиб, молиянинг асосий белгилари қуйидагилар белгиланади:

1. Пул муаммолари, яъни пул молияни мавжуд бўлиши ва амал қилиниши моддий асоси хисобланади. (пул йўқ жойда молия ҳам бўлмайди).

2. Иккита субъектларнинг мавжудлиги, улардан бири алоҳида ваколатларга эга. Бундай субъект давлат хисобланади.

3. Пул муносабатлари жараёнида умумдавлат пул фондларни шаклланиш жараёни амалга оширилади. Айтиш мумкинки, молиянинг алоҳида белгиси унинг фондли характеридир.

4. Бюджетга маблағларнинг доимий тушиши солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловларга давлатнинг мажбурий таъзикий хусусиятини ўз-ўзидан бермайди ва бу ҳолат давлатнинг ҳуқуқий –меёрий асосларини яратишга қаратилган ижодий фаолияти воситасида ҳамда бунга мос фискал аппаратининг яратилиши билан таъминланади.

Мазкур белгилар бўйича молиянинг барча пул муносабатлари йиғиндисидан хатосиз ажратиб олиши мумкин. Мисол учун фуқоралар ўртасида, фуқоролар ва чакана савдо ўртасидаги (хаттоки, чакана баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш шароитида) ҳам юзага келадиган пул муносабатларини фуқоролик-ҳуқуқий усул билан тартибга солади.

Пул муносабатларининг бошқа гуруҳи-бу жисмоний шахслар томонидан даромад солиғини тўлаш. Бу ерда молиянинг барча белгилари аниқ иштирок этади: солиқни тўланиши пул шаклида амалга оширилади; иккита тенг ҳуқуқли бўлмаган субъектлар иштирок этади (жисмоний шахс ва давлат) давлат мазкур муносабатларнинг барча элементларини аниқлаб беради, уларни қонун кўринишида расмийлаштиради, назоратни амалга оширади, қонунбузарлик

учун жазолар белгилайди. Мазкур тўловлар натижаси умумдавлат пул фонди-давлат бюджетининг даромадлар қисми шакилланади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, молияга биринчи таърифни қуйидагича бериш мумкин:

Молия –бу давлат томонидан иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий масалаларни бажариш учун мўлжалланган умумдавлат пул фондларини шакиллантириш ва ишлатиш жараёнида юзага келадиган пул муносабатлари йиғиндисидир.

Молия вужудга келишининг бирламчи асослари қандай? Ахир бунгача анча олдин инсоният пулга, товар-пул муносабатларига давлат тузилмасига эга эдику. Нима учун фақатгина ўрта асрларга келиб мазкур ҳолат ва уни акс эттирувчи ибора юзага келди?

1. Айнан Марказий Европада биринчи буржуа инқилоблари натижасида умумдавлат пул маблағлари фонди-бюджет юзага келди, ҳеч қайси давлат ҳукмдори унга ёлғиз ўзи хўжайинлик қила олмайди.

2. Бюджетни шакиллантириш ва ишлатиш тизими характер касб эта бошлади, яъни давлат даромадлари ва харажатлари тизими таркибий ва қонуний бирикмалари билан юзага келди. Шунини алоҳида такидлаш керакким бюджетнинг харажатлар қисмий асосий гуруҳлар бир неча юз йилликлар деярли ўзгармай келди. Ўша даврдаёқ харажатларни тўртта йўналиши белгиланган эди: харбий мақсадларга, бошқарувга, иқтисодиётга, ижтимоий заруратларга. Давлат харажатлари структурасидаги ўзгаришлар ХХ асрнинг иккинчи ярмида юз берди. Улар баъзи ғарбий Европа мамлакатларининг харбий харажатларнинг сезиларли қисқартириб, ижтимоий мақсадларга, иқтисодиётга харажатлар қилишга кўпроқ этибор берганликларида намоён бўлди.

3. Пул шаклидаги солиқлар афзал характер касб этдилар. Аввалги давлат даромадлари асосан натураси тўлов ва иномлар ҳисобига шакилланган.

Шундай йўсинда, давлатчилик ва пул муносабатларининг фақат мазкур босқичида яратилган маҳсулотни қиймат кўринишида тақсимлаш имкони туғилди.

Тақсимлаш жараёнлари-жамиятдаги иқтисодий муносабатларнинг бир қисми ҳисобланади. Молия ҳам иқтисодий категория ҳисобланади. У қиймат ҳаракатининг муҳим шакллари ёрдамида давлат пул фондларини шакиллантириш ва ишлатишда намоён бўлади.

Хар қандай давлатнинг пул даромадлари ва фондларининг асосий моддий манбаи ялпи ички маҳсулот ва унинг асосий қисми- миллий даромад ҳисобланади. Молия ёрдамида унинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши амалга оширилади, шу билан ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истемолга тўғридан-тўғри таъсир ўтказилади.

Молия шу билан бирга тарихий категория ҳам ҳисобланади. У ўзининг пайдо бўлиш, ривожланиш босқичларига эга, яъни вақт давомида ўзгариб боради. Молиянинг ривожланишини иккита асосий босқичга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич-молиянинг ривожланмаган шакли. У биринчидан молиянинг ноишлаб чиқариш характери билан характерланади, яъни пул маблағларининг асосий қисми (2-3 қисм бюджет) харбий мақсадларга

сарфланган ва деярли молия иқтисодиётга ҳеч қандай таъсир ўтказмаган. Иккинчидан, бир бўғиндан ташкил топган-бюджет ва молиявий муносабатларини чегаралаш миқдоридан, яъни молия тизими қисқалиги ва кенг қолувчи эмаслигидан. Уларнинг барчаси бюджетни шакиллантириш ва ишлатиш билан боғлиқ бўлган.

Тавар – пул муносабатларининг, давлатсиликнинг ривожланиши билан умумдавлат пул фондларига ва мос равишда, уларни шакиллантириш ва ишлатиш бўйича янги гуруҳ пул муносабатларига зарурат пайдо бўлади.

Хозирги пайтда аста-секин молия сиёсий тизм ва иқтисодий тузумнинг даражасидан қатий назар ўзини ривожланиши иккинчи босқичга ўтди. Бу молия тизимининг кўп бўғимлилиги, уни иқтисодиётга таъсир даражасининг юқорилиги ва молиявий муносабатларни турли-туманлиги билан асосланади.

Одатий давла молияси билан бир қаторда маҳаллий молиялар, бюджетдан ташқари фондлар, давлат корхоналари молияси ривожтопти. Давлатлар аро хамжамиятлар молияси каби янги молиявий муносабатлар соҳаси пайдо бўлди. Мисол учун Европа хамжамияти мамлакатлари қишлоқ хўжалигини молиялаштириш, мазкур давлатларнинг алоҳида режаларида интеграцион жараёнларнинг салбий оқибатларини бартараф қилишга ишлатиладиган давлатлар аро пул фондларини ташкил қилдилар. МДХ давлатлари ҳам шундай фондларни ташкил этиш йўлида турибдилар. Молия муносабатларининг янги соҳаларидан бири хусусий трансмиллий корпорациялар молиясидир.

Назорат учун саволлар:

1. Молиянинг такрор ишлаб чиқариш муносабатлари тизимидаги роли ва хусусиятлари?
2. Ялпи ички маҳсулот ва миллий даромадни тақсимлаш жараёнида молиянинг бошқа иқтисодий категориялар билан боғлиқлиги?
3. Бозор ислохотлари шароитида молия, кредит, баҳо ва иш ҳақи категориялари амал қилишидаги хусусиятлар?

4-мавзу: Бозор иқтисодиёти шароитида молиядан фойдаланиш (2 соат).

РЕЖА:

1. Ижтимоий такрор ишлабчиқаришда молиядан фойдаланишнинг объектив шарт-шароитлари ва имкониятлари.
2. Такрор ишлаб чиқариш жараёнини молиявий таъминлаш. Молиявий ресурслар ҳақида тушунча.
3. Молиявий бозор ҳақида тушунча. Молиявий ресурсларни жалб қилиш ва тақсимлашда молиявий бозордан фойдаланиш.
4. Иқтисодиётни бошқариш ва тартибга солишда молиядан фойдаланиш.
5. Иқтисодий рағбатлантириш қуроли сифатида молиядан фойдаланиш.

Таянч иборалар:

- Молиявий усул;
- Молиянинг ижтимоий ишлаб чиқаришга миқдорик таъмири;
- Молиянинг ижтимоий ишлаб чиқаришга сифат таъсири;
- Молиявий ресурслар;
- Молиявий ресурс манбалари;
- Молиявий резервлар;
- Молия бозори;
- қиммали қоғоз турлари;
- Фонд биржаси;
- Молиявий тартибга солиш усуллари;
- Молиявий рағбатлантириш шакил ва усуллари.

1. Ижтимоий такрор ишлаб чиқаришда молиядан фойдаланишнинг объектив шарт-шароитлари ва имкониятлари.

Молия ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра, объектив категориядир. Лекин хўжалик юритиш амалиётида жамият ижтимоий ривожланиш жараёнига таъсир этиш учун ундан онгли равишда фойдаланилади. Маълумки молия иқтисодий моҳиятига биноан мутлоқ категориядир. Бироқ иқтисодиётда молиядан ижтимоий тараққиёт жараёнларига таъсир кўрсатиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкин. Молиянинг шундай фойдаланиш имконияти уларни табиатида мавжуд. Ушбу категория моҳиятини тўла билиш эса ижтимоий ишлаб чиқаришда молиявий маблағлардан баракали ва кучли фойдаланиш имконини беради.

Молиядан ижтимоий ишлаб чиқаришда фойдаланишнинг мутлоқ шарт-шароитлари шу категориянинг тақсимлаш ва назорат функцияларида акс этгандир. Улардан биринчиси молиявий маблағлар ва мақсадли пул фондларини ижтимоий ишлаб чиқаришнинг умумий эҳтиёжлари ва алоҳида тузилмари талабларига биноан шакиллантириш имконини беради. Иккинчиси(молиявий маблағларнинг муомиласи воситасида) жамиятдаги иқтисодий жараёнларнинг боришини акс эттириб, иқтисодиётда ва унинг айрим соҳаларида рўй бераётган барча жараёнларни бехато қайд этиб боради.

Молия муносабатларини у ёки бу шакли шундай хусусиятга эгадир. Сифат жихатдан молиядан ижтимоий ишлаб чиқаришда фойдаланишнинг объектив шарт-шароитларини рўёбга чиқариш молиявий маблағлар муомиласи қандай аниқ шакилларда рўй беришига боғлиқ бўлади. Айни ташкилий шакиллар туфайли молиявий маблағлардан фаол фойдаланишнинг потенциал имкониятлари реал воқеяликка айланади. Кундалик хўжалик фаолияти молиявий маблағлар категориясининг ўзигина эмас, балки молиявий

муносабатлар юзага чиқишининг аниқ шакиллари муҳим бўлиб, бу хилма-хил шакиллар давлат томонидан белгиланади. молия категориялари ва уларни юзага чиқишининг ташкилий шакиллари ўртасида ката фарқ бор: биринчиси хамиша объектив бўлиб, мавжуд ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттиради, иккинчиси субъектив бўлиб, одамлар фаолияти билан боғлиқ.

Ташкилий шакиллар туфайли молиявий маблағлардан иқтисодий бошқаришнинг фаол воситаси, иқтисодий кучли омил сифатида фойдаланиш мумкин. Бу восита иккита бошланмага эга: биринчидан, у объектив мавжуд иқтисодий муносабатларга боғлиқ, иккинчидан-давлатнинг қатъий молиявий сиёсатини амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Молиявий маблағлардан иқтисодий омил сифатида фойдаланиш, уларнинг жамоат ишлаб чиқаришига таъсири даражаси айти шу категорияни молиявий билан белгиланади.

Молиявий маблағларнинг иқтисодий табиати, уларнинг ижтимоий вазифалари шундай чегараларни ҳам шарт қилиб қўядики, бунда молиявий маблағлар ижтимоий ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатиш воситаси сифатида қўлланилади. Молиявий маблағлар хўжалик юритишнинг иқтисодий омили сифатида ижтимоий ишлаб чиқаришга сифат ва миқдорий жиҳатдан таъсир кўрсатади. Миқдорий жиҳатдан таъсир-сарфланган, тақсимланган ва фойдаланилаётган молиявий маблағлар нисбати билан характерланади, сифат жиҳатдан таъсир эса ишлаб чиқариш жараёни қатнашчиларининг моддий манфаатларига молиявий муносабатларни ташкил этиш шакиллари орқали молиявий таъсир кўрсатишда акс этиши билан белгиланади. Ижтимоий ёки жамоат ишлаб чиқаришига миқдор жиҳатидан таъсир кўрсатиш имконияти яратилган ва тақсимланаётган молиявий маблағларни хажми билан белгиланади. Молиявий маблағларни хажми ва уларни таъсаруф этишга йўналтириш ишлаб чиқаришнинг қўшимча воситаларини тақсимлаш (улар билан улгурчи савдо қилинган тақдирда) корхонанинг техникавий таъминланганлиги даражаси ва бошқалар нисбатига таъсир кўрсатиши мумкин. Хўжалик субъектлари ихтиёрида қолдирилган молиявий маблағлар миқдорини ўзгартириб, маблағлардан инҳоятда самарали фойдаланиш йўллари билан белгилаб, молиявий маблағларни энг муҳим соҳаларга йўналтирилишига эришиб, жамият ишлаб чиқариши ўз талабига мос йўналишда ривожланишига таъсир кўрсатади. Молиявий маблағларнинг сифат жиҳатдан қайта ишлаб чиқариш жараёни қатнашчиларининг моддий манфаатларига таъсир кўрсатиш имкониятларига боғлиқ бўлиб, молиявий хатидан таъсир кўрсатишда молиявий маблағларнинг йириклиги эмас, балки қай тариха шакллантирилиши, уларнинг ҳаракати ва ҳаракатланиши, улардан фойдаланиш қандай шакл ва шарт-шароитларда рўй берилиши муҳимдир, сифат таъсири молиявий маблағларнинг иқтисодий тараққиёт стимулига айланиши билан боғлиқ. Агар молиявий маблағларни шакллантириш тартиби, пул фондлари ва шакллантириш шартлари, қоидалари ва усуллари, шунингдек уларни йўналтириш хилма-хил хўжалик субъектларининг иқтисодий манфаатлари билан уйғунлаштирилгандагина шундай айланиш содир бўлади.

Молиявий маблағларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш га миқдор ва сифат жиҳатидан таъсир кўрсатш имкониятларидан яқин вақтларгача тўла фойдаланилмади. Яқин ўтмиш шундан далолат берадики, хўжалик юритишнинг қуйи бўғини, ўрта ва олий хокимият табақаларида ҳам фаолиятнинг молиявий томонига беписандлик билан қараб келинди. +аттиқ маъмурий-буйруқбозлик тузуми шароитларида яхши иш натижалари ҳисобига йирик миқдорларда молиявий маблағларнинг олинishi корхоналарга ишлаб чиқаришни кенгайтириш, техникавий ва технологик янгилаш, маблағларни ўзлари истаган соҳаларга сафарбар этиши имконини берар эди. Молиявий маблағлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш давлат режасига кўра олинар ва тақсимланарди, бунда муайян корхонада хўжалик юритиш самарадорлиги инобатга олинмас эди.

Молиявий маблағларнинг жамоат ишлаб чиқаришига миқдор жиҳатдан таъсир кўрсатиши имкониятларига ҳам шундай эътиборсизлик қилинди. Молиявий тизимнинг барча соҳалари ва бўғинмаларидаги молиявий муносабатлар шакллари бир неча ўн йиллар мобайнида жиддий ўзгармаганлигини айтишнинг ўзи кифоя. Ваҳоланки, улар хўжалик самарадорлигини ошириш вазифаларидан жиддий орқада қолган эди. Корхоналарнинг бюджетга тўловлари фискалхусусиятга эга бўлиб, даромадни тақсимлаш ва иқтисодий рағбатлантириш фондларини шакллантириш самарали хўжалик юритишдан манфаатдорликка деярли таъсир кўрсатмасди, бюджетдан молиявий таъминлаш боқимандалик ва молиявий маблағлардан фойдаланишда масъулиятсизлик кайфиятларини кучайтирарди.

Шу сабабли, 90-йилларга келиб, иқтисодиётга молиявий муносабатларнинг барча тизимлари кескин қайта қуриш давр талаби бўлиб қолди. Туб ўзгаришлар ва ислохотлар молиявий ўзаро муносабатларнинг шундай шаклларига ўтиш имкониятини берадики, улар иқтисодиётда ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатлари қоидалари асосида фаолият кўрсатишга муваффақ бўлиб молиявий маблағлардан самарали фойдаланишга ёрдам беради, уларнинг ўсиши учун асос яратади. Молиявий соҳадаги ўзгаришларнинг ютуғи кўп жиҳатдан ижтимоий ишлаб чиқаришга молиявий маблағлар таъсири учун иқтисодий имкониятлар таъминланишига боғлиқ бўлади. молиявий маблағлар ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Гап бу имкониятни ниҳоятда пухталиқ билан тўла-тўқис ҳисобга олиш, уни имкон қадар максимал амалга оширишдадир.

Молиявий маблағлар иқтисодиётга катта таъсир кўрсатиши мумкин. Бу икки нарсага боғлиқ. Биринчидан, молиявий маблағлар тақсимот категорияси бўлгани ҳолда, ишлаб чиқариш жараёнига умумий хизмат кўрсатади, уларнинг таъсир доираси тақсимот, айирбошлаш ва ишлаб чиқаришнинг бошқа даражаларига таъсир билан чекланмайди. Ва иккинчидан, молиявий маблағлар тақсимлаш хусусиятидан келиб чиқадиган иқтисодий жараёнларнинг катализатори хусусиятига эга экани билан белгиланади.

Молиявий усул билан амалга ошириладиган тақсимот моддий ишлаб чиқариш соҳасидан бошланади ва моддий ишлаб чиқариш жараёнининг тўрт босқичи билан белгиланади. Бунда айна маҳсулот ишлаб чиқариш босқичи ҳал

қилувчи босқич бўлиб, шу босқичда ижтимоий маҳсулот яратилади. Таксимот босқичи ишлаб чиқариш билан яқиндан боғлиқ бўлиб, унга бевосита дахлдордир, чунки ишлаб чиқарилган маҳсулотнигина таксимлаш мумкин.

Таксимот ишлаб чиқаришга боғлиқ эканидан қатъий назар ишлаб чиқаришдаги нисбатлар ва муносабатларнинг равшан акси бўла олмайди. Шу сабабли молиявий маблағларнинг муомаласи ишлаб чиқариш самарали пассив акс этишигагина олиб келмайди, лекин ўз навбатида уларда акс этади. Молиявий маблағлар ишлаб чиқаришга актив таъсир кўрсатади. Молиявий муомала асосида шакллантириладиган мақсадли пул жамғармалари ишлаб чиқариш таркибини ва жўшқинлигини ўзлаштириш учун шарт-шароит ярата олади. Молиявий маблағларнинг хўжалик субъектлари ва ҳудудлар ўртасида қайта таксимланиши ишлаб чиқариш прогрессив силжишлар, инвестиция тараққиётини тезлаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун шарт-шароитлар тайёрлаш имконини беради. Шу билан бирга, давлат бюджетига солиқлар тўланганидан кейин фаолиятнинг фаолиятнинг юксак якуний натижаларидан корхона жамоасини манфаатдор қилиб, уларга тўла мустақиллик бериш мумкин.

Моддий ишлаб чиқариш соҳасида бошланадиган молиявий таксимот муомала соҳасида ҳам давом этиб, унга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу соҳада алмашув жараёнлари тизимли рўй беради; бу алмашувда молиявий маблағлар бевосита иштирок этмаса ҳам унга фаол таъсир кўрсатади. Биринчидан, молиявий маблағлар туфайли харидорларда махсус мақсадли пул жамғармалари шаклланади, ўз навбатида товар ва пул айирбошлаш учун шарт шароитлар яратилади. Иккинчидан, молиявий маблағлар маҳсулотлар сотилишининг таркибий давоми сифатида юзага чиқади, чунки айирбошлаш муаммолари натижасида олинган маблағлардан айирбошлаш муаммоларини бошлашнинг зарур шарти сифатида ёки уларнинг қонуний давоми сифатида намоён бўлади.

Молиявий маблағлар таксимот воситаси сифатида истеъмол соҳасида ҳамда муомалада бўлади. Айни шу жараёнда илгари яратилган унинг моддий, натурал-товар шаклидан узил-кесил фойдаланилади. Бунда молиявий маблағлар энг аввало, жамият истеъмол қилаётган маҳсулотнинг ҳажми ва таркибига таъсир кўрсатади; улар ёрдамида ижтимоий маҳсулот қиймати жамғариш фондига ва миллий даромадга таксимланади, миллий даромаддан фойдаланишнинг якуний нисбатлари шакллантирилади, истеъмол фонди ва жамғариш фонди юзага келтирилади, уларнинг таркиби белгиланади. Лекин, молиявий маблағларнинг истеъмол соҳасига таъсири айни истеъмол фондининг миқдор жихатдан параметрлари ва айрим таркибий қисмлари билан чекланмайди. Молиявий маблағлардан, шунингдек моддий, меҳнат ва пул-сармояларни сарфлашда тежамкорлик режимига риоя қилишини назорат этиш воситаси сифатида фойдаланилади, ноишлаб чиқариш соҳаси ходимларининг энг яхши меҳнат натижаларини рағбатлантиришда ҳам фойдаланилади.

Истеъмол соҳасига ажратилаётган ресурслардан оқилона фойдаланишга ёрдам бериб, улар ижтимоий вазифалар тез ҳал қилинишига таъсир кўрсатади.

Таксимлаш функцияси билан молия бутун ижтимоий такрор ишлаб чиқаришни ва унинг таркибий бўлимларини уларнинг эҳтиёжларига кўра молиявий ресурслар ва мақсадли пул фондлари билан таъминланса, *назорат функцияси* билан жамиятда кечаётган иқтисодий жараёнларнинг кечишини молиявий ахборотларга таянган ҳолда акс эттиради.

Кундалик хўжалик амалиётида молиянинг ўзи эмас, молиявий муносабатларнинг аниқ намоён бўлиш шакллари муҳимдир. Зеро, молия категорияси билан унинг намоён бўлишининг ташкилий шакллари ўртасида катта фарқ бор: *молия* – реал ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттириб, доим объективдир, *молиянинг ташкилий шакллари* эса – субъектив бўлиб, инсонларнинг фаолияти билан боғлиқ.

Хўжалик субъектлари ўзларининги онгли фаолиятлари давомида молиянинг ташкилий шаклларида иқтисодиётнинг бошқаришнинг актив воситаси, қуроли сифатида фойдаланадилар.

Хўжалик юритишнинг иқтисодий воситаси молия ижтимоий ишлаб чиқаришга *миқдор ва сифат* томонидан таъсир кўрсатади.

Миқдор томонидан: молиявий ресурсларнинг ҳажми, уларни жалб қилиш ва таксимлаш пропорциялари билан характерланади. Ишлаб чиқариш субъектлари ихтиёридаги молиявий ресурсларнинг ҳажми, уларни таксимлашдаги пропорцияларни ўзгартириш билан жамият ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатиш мумкин.

Сифат томонидан ижтимоий тарқоқ ишлаб чиқаришга таъсир этишда молиявий ресурсларнинг ҳажми эмас, уларнинг самарадорлик даражаси муҳимдир. Молиявий муносабатларни шундай ташкил қилиш керакки, у иқтисодиётни ривожлантириш қуролига айлансин. Масалан, молиявий ресурсларнинг шаклланиши тартиби, пул фондларини ташкил бўлиш шартлари, принциплари ва методлари, улардан фойдаланиш йўналишларини ўрнатишда хўжалик юритишнинг барча субъектларининг манфаатларини оқилона мос келтириш, боғлаши лозим. Шундагина бу молиявий дастаклар иқтисодиётни ривожлантириш қуролига айланиши мумкин.

Хўжалик бошқарувининг маъмурий-буйруқбозлик тизими ҳукмрон бўлган даврда молиянинг миқдор ва сифат жиҳатдан ижтимоий ишлаб чиқаришга таъсирига етарлича аҳамият берилмай келди. Корхоналарнинг яхши ишлаш эвазига эришган молиявий ресурслари ҳар доим ҳам ўзлари учун ишлаб чиқаришни кенгайтириш техник ва технологик жиҳатдан қайта қуролланиш имконини бермасди. Молиявий ресурслар марказлашган тартибда фойдадан ажратмалар, мажбурий тўловлар кўринишида бюджетга ундириб олиниб, ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш давлат режасига кўра қайта таксимланарди. Бу шароитда корхоналарнинг ишлаб чиқаришни яхшилаш, самарадорликни оширишга бўлган моддий манфаатдорлик сусайган эди. Бюджет томонидан молиялаштириш эса боқимандалик, молиявий ресурслардан фойдаланишда масъулиятсизлик кайфиятлари туғдирарди. Молия тизимининг барча звено ва соҳаларидаги ўн йилликлар давомида деярли ўзгармай келаётган молиявий муносабатларнинг шакллари ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қила бошлади. Натижада 90-йиллар бошида тубдан

қайта ўзгаришлар жараёнлари бошланди ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган молиявий муносабатларнинг янги шакллари ишлаб чиқариш ва жорий қилиш вазифаси кўндаланг бўлди. Молия иқтисодга таъсир имкониятларига эга. Чунки молия ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида (ишлаб чиқариш, бошлаш, тақсимот ва истеъмолда) иштирок этади.

Молиянинг ижтимоий ривожланиши жараёнларига таъсир этишнинг 3 йўналишни ажратиш мумкин:

- кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжларини молиявий таъминлаш;
- *иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни молиявий тартибга солиш*;
- молиявий рағбатлантириш.

II. Такрор ишлаб чиқариш жараёнини молиявий таъминлаш.

Молиявий ресурслар ҳақида тушунча.

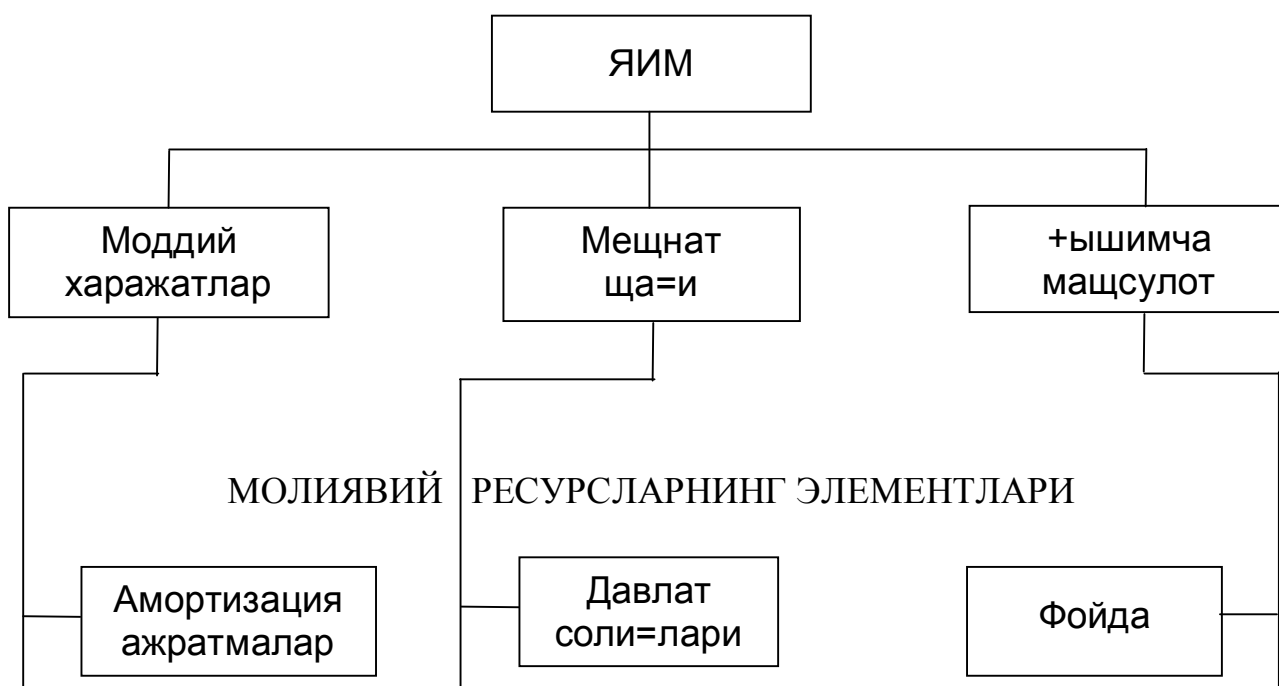
Такрор ишлаб чиқаришни молиявий жиҳатдан таъминлаш – бу барча ишлаб чиқариш харажатларини хўжалик субъектлари ва давлат қўлидаги молиявий ресурслар ҳисобига қоплашдир.

Молиявий ресурслар – бу ЯИМ ва миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида хўжалик юритувчи субъектлар ва давлатнинг қўлидаги у ёки бу вақтда бўлган пул даромадлари ва жамғармалари йиғиндисидир.

Молиявий ресурсларнинг ҳажми ва таркиби ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасига, унинг самарадорлигига бевосита боғлиқ. Ишлаб чиқариш масштаблари қанча йирик, унинг самарадорлиги юқори бўлса, молиявий ресурсларнинг ҳажми шунча катта бўлади. Ўз навбатида, ишлаб чиқаришга жалб қилинган молиявий ресурслар унинг ўсишига ва такомиллашувига шарт-шароит яратади.

Молиявий ресурсларнинг шаклланишида ЯИМ ва миллий даромаднинг барча элементлари қатнашади. Бу боғлиқни қўлидаги схемада кузатишимиз мумкин:

ЯИМнинг тақсимланиши ва молиявий ресурслар элементларининг пайдо бўлиши

Молиявий ресурсларнинг манбалари куйидагилардир:

1. Миллий даромад. Миллий даромаднинг *соф даромад* қисми молиявий ресурсларнинг асосий манбаси ҳисобланади.

2. Ташқи иқтисодий алоқалардан тушумлар. Бу манбага айниқса, мустақиллик йилларида алоҳида аҳамият берилмоқда. Бозор муносабатларига ўтишнинг 1-босқичидаёқ (1992-94 йиллар) Ўзбекистон БМТ, ХВФ, Жаҳон банки, Европа тараққиёт ва тикланиш банки, Европа иттифоқи Комиссияси каби нуфузли ташкилотларга аъзо бўлиб кирди ва улар билан фаол иқтисодий ҳамкорлик қилмоқда. Дастлаб ХВФдан 74 млн. А+Ш доллари, Жаҳон банкидан 160 млн. А+Ш доллари, 1993-94 йил ичида 21 мамлакатдан жами 75 млн. доллар миқдорида турли мақсадларга мўлжалланган ёрдам олинди. Ташқи савдо обороти йилдан йилга ошиб бормоқда.

3. Миллий бойликнинг бир қисми – бюджет маблағларининг йилдан-йилга ўтувчи қолдиқлари.

- *суғурта ташкилотларининг резерв фондлари;*
  - мамлакат олтин захираларининг бир қисмини сотишдан тушган тушум;
- *ортиқча мулкларни сотишдан тушум ва бошқа.*

4. Қарзга олинган ва жалб қилинган маблағлар:

- *банк кредитлари;*
- *кредиторлик қарзлари;*
- *акция ва аблигациялар чиқаришдан тушум.*

Молиявий муносабатларнинг турли-туманлиги молиявий ресурсларнинг ҳам турли-туманлигини келтириб чиқаради.

Молиявий ресурсларнинг асосий элементлари куйидагилардир:

- *фойда;*
- *турли солиқлар (ҚҚС, акцизлар, фойда солиғи, мулкий солиқлар, даромади);*
- *суғурта ташкилотларининг маблағлари;*
- *амортизация ажратмалари;*
- *ташқи иқтисодий алоқалардан тушум;*
- *аҳолидан тушумлар.*

Молиявий ресурсларнинг ўсишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Молиявий ресурсларнинг ўсиши мамлакат миллий даромадининг ҳажми ва унинг ўсишига боғлиқ экан, миллий даромаднинг ўсишига таъсир этувчи барча омиллар молиявий ресурсларнинг ҳам ўсишига таъсир кўрсатади. Уларга куйидагилар киради:

1. *Ишлаб чиқариш ҳажми ва самарадорлигини ошиши.*
2. *Меҳнат унумдори.*
3. *Фонд сигимининг камайиши.*
4. *Фонд қайтимининг ошиши.*
5. *Фонд билан қуролланишнинг яхшиланиши.*

Шунингдек, молиявий ресурсларнинг ҳар бир элементларининг ошишига таъсир қилувчи омиллар мамлакат молиявий ресурсларининг абсолют ва нисбий миқдорларда ўсишига таъсир кўрсатади

Хўжалик субъектлари ихтиёридаги молиявий ресурслар *марказлашган молиявий ресурслар* бўлиб, улар:

- капитал қўйилмаларга;
- айланма маблағларнинг ошишига;
- фан-техника ютуқларини жорий қилишни молиялаштиришига;
- табиат муҳофазасига;
- ижтимоий мақсадларга сарфланиши мумкин.

Макродаражадаги ижтимоий ишлаб чиқариш эҳтиёжларини *марказлашган молиявий ресурслар* орқали қондирилиб, уларга бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари киради.

	1997 йилда қиймати	ЯИМдаги улуши
Бюджет даромадлари	273/3 млрд. с.	37 %
Ижтимоий суғурта фонди	68,5 млрд. с.	6,5 %
Бандлик фонди	3,8 млрд. с.	0,5 %
Йўл фонди	7,5 млрд. с.	1 %

Такрор ишлаб чиқариш харажатларини таъминлаш 3 шаклда амалга оширилади:

1. Ўз-ўзини молиялаштириш. Бунда корхоналар ўз харажатларини ўз молиявий ресурслари эвазига қоплайдилар. Уларнинг етишмаслиги шароитида улар харажатларни камайтириш ёки четдан жалб қилишга (молиявий бозордан) ҳаракат қиладилар.

2. Кредитлаш. Бунда субъектлар харажатлари муддатлилик, тўловчанлик ва қайтарилиш асосида олинган банк кредитлари эвазига қопланади.

3. Давлатдан молиялаштириш. Бунда барча харажатлар бюджет ва бюджетдан ташқари фонд эвазига қопланади.

Амалда юқоридаги учала усулдан бароварига бир вақтнинг ўзида фойдаланиш мумкин.

Узлуксиз молиялаштиришни таъминлашда молиявий резервлар катта аҳамиятга эга. Резервларнинг – турли кўзда тутилмаган ва фавқулодда ҳолатдан келиб чиқадиган ва ҳар қандай тангликдан чиқарадиган эҳтиёт қисм – кафолатдир. Резервлар *моддий ва молиявий* резервларга бўлинади:

Молиявий резервлар – давлат ва хўжалик субъектлари пул ресурсларининг бир қисми бўлиб, ўз эгасининг айланма маблағлари оборотида *вақтинча* қатнашмайди, лекин ўз эгасининг хўжалик оборотига қайтиш имкониятига эга ва шунинг учун умумий пул оборотида сақланиб туради.

Молиявий резерв фондларини шаклланиш усулларига кўра:

- *бюджет йўли билан;*
- *тармоқ ичида норматив ажратма асосида;*
- *корхона ичида ўз ўрни суғурталаш асосида;*
- *махсус суғурта ташкилотлари орқали суғурталаш йўли билан тузилади.*

Молиявий резервлар:

1. *суғуртали (суғурта ташкилотлари орқали).*

2. *суғуртасиз (давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондларда, шунингдек, тармоқ миқёсида резерв фондларини тузиш орқали) бўлади.*

III. Молиявий бозор ҳақида тушунча. Молиявий ресурсларни жалб қилиш ва тақсимласида молиявий бозордан фойдаланиш.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилган бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ресурслардан узлуксиз фойдаланиш, уларни самарали инвестициялаш ва мақсадга мувофиқ йўналтириш муҳим аҳамиятга эга ва бу **молиявий бозор** ёрдамида таъминланади. Молиявий бозор молиявий ресурслар ҳаракатининг махсус шакли бўлиб,

- *қимматбаҳо қозғалар бозори;*
- *ссуда капитали бозори;*
- *валюта бозоридан иборат.*

Молиявий бозорнинг амал қилишига объектив *шарт-шароит* бўлиб субъектларнинг молиявий ресурсларига бўлган эҳтиёжини қондириш манбаларининг мос келмаслиги ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, халқ хўжалигида айрим корхона, бирлашмалар ёки хўжалик субъектларида ортикча пул маблағлари бўлгани ҳолда бошқа бир субъектларда бу маблағларга муҳтожлик мавжуд бўлади. *Молиявий бозор* ана шу вақтинча бўш маблағларни йиғиш ва уларни самарали жойлаштиришда пул маблағларини эгалари (жамғарувчилар) ва улардан фойдаланувчилар (инвесторлар) ўртасида воситачилик қилади.

Жамғарувчилар – бу ўзида пул маблағларини тўплаган ва ўз жамғармаларини турли молия кредит институтлари (пенсия фонди, суғурта ташкилотлари, банклар) орқали инвестициялашни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслардир.

Фойдаланувчилар (инвесторлар) – жалб қилинган пул маблағларини бирор фаолиятга (ишлаб чиқаришини кенгайтириш, давлат харажатларини қоплаш) сафарбар қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар ёки давлат ҳокимияти органлари.

Молиявий бозор самарали амал қилиш учун мамлакатда қуйидагилар мавжуд бўлиши ва шаклланган бўлиши лозим.

1. Реал мустақилликка эга бўлган мулкдорларнинг мавжуд бўлиши. Ҳақиқий мустақилликка эга бўлган мулкдорларгина молиявий бозорда фаолият қилиб, молиявий ресурсларга талабни ташкил қиладилар ва уларни турли харажатларга самарали инвестициялашни таъминлайдилар.

2. Молиявий бозорнинг самарали амал қилиш учун мамлакатда тегишли ҳуқуқий асос яратилган бўлиши лозим.

Ўзбекистонда «+имматли қоғозлар тўғрисида»ги қонун 1993 йил сентябрда қабул қилиниб 1994 йил январ ойидан кучга кирди. 1994 йил 8 июнда (№285) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Тошкент» Республика фонд биржасининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш ва қимматли қоғозлар бозори инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида қарор қабул қилди.

Молиявий бозор товар ва хизматлар бозори, ишчи кучи бозори, капитал бозори кабиларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Молиявий бозорда муомила қимматли қоғозлар орқали амалга ошади. *+имматли қоғозлар* – бу қоғоз эгасининг мулккий ҳуқуқларини тасдиқловчи ҳужжатдир. +имматли қоғозлар қонунда кўзда тутилган мажбурий реквизиитларни ўзида акс эттириши лозим.

- *номинал баҳоси;*
- *бозорда айланиш муддати;*
- *қоплаш усули ва ҳ.к.*

Қимматли қоғозлар турлари кўп. Уларнинг кўп тарқалганлари қуйидагилар:

1. *Облигация*
2. *Акция*
3. *Хазина мажбуриятлари*
4. *Векселлар*
5. *Жамғарма сертификатлари*

1. Облигация - қарз ҳақидаги қимматли қоғоз тури бўлиб, қатъий ўрнатилган фоиз ставкасига эга бўлган ва муддати етгач тўланиши лозим бўлган қарз мажбуриятидир. Одатда облигациялар давлат ҳокимиятлари орқали харажатларини қоплаш ва пул муомаласини тартибга солиш мақсадида чиқарилади.

Облигациялар:

- *фоизли ва ютуқли;*
- *қисқа, ўрта ва узоқ муддатли* бўлади.

Облигация мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини бермайди. Лекин унинг эгасига маълум муддатдан сўнг облигациянинг ҳеч бўлмаганда номинал қийматини қайтариб олиш ҳуқуқини беради.

2. Акция – улушли қимматли қоғоз бўлиб, эгасига мулкка эгалик ҳуқуқини беради. Акция эгаси корхона фойдасининг бир қисмини дивиденд шаклида олиш мумкин. Акциялар:

- *оддий*

- *имтиёзли* акцияларга бўлинади.

Оддий акцияларда қатъий фоиз ставкалари бўлмайди.

Имтиёзли акцияларда даромад қатъий ўрнатилган бўлиб, дивиденд тақсимланганда навбатдаги имтиёзли акциялар бўйича даромад тўланади. Имтиёзли акцияларнинг ставкалари:

- *ўсувчи*

- *сузувчи (мойил бўлувчи)*

- *дисконтли (пулнинг қадрсизланишини ҳисобга олувчи)*

- *дивидендларни янги акцияларнинг қиймати билан тўлаш*

Қимматли қоғозлар бозори:

- *бирламчи;*

- *иккиламчи бозорга бўлинади.*

Бирламчи бозорда янги чиқарилган қимматли қоғозлар сотилади.

Иккиламчи бозорда қимматли қоғозларни қайта савдо сотиғи амалга оширилади.

Қимматли қоғозлар бирламчи ва иккиламчи бозорининг субъектлари:

- *эммитентлар;*

- *жамгарувчилар – якка тартибдаги омонатчилар;*

- *институционал инвесторлар (пенсия фонди, сугурта компаниялари, ХИФлар);*

- *брокерлик, диллерлик, маклер фирмалари.*

Қимматбаҳо қоғозлар бозорида **фонд биржалари** муҳим ўрин эгаллайди. Уларнинг функцияларига қуйидагилар киради:

- *қимматли қоғозларнинг актив олди-сотди операцияларини бажариш;*

- *эммитентларга кечиктириб бўлмайдиган тадбирларни ўтказиш учун қўшимча молиявий маблағлар бериш;*

- *ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини ўзгаришига имконият берадиган молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш;*

- *жамгарувчиларга жамгарилган пул маблағларни энг фойдали, самарали жойлаштиришига ёрдам бериш.*

Молиявий бозор катта аҳамиятга эга:

- *биринчидан, ортиқча пул маблағларини (ишлаб чиқариш қувватини оширишига) тез ва қисқа муддатларда инвестициялаш имконини беради.*

- *иккинчидан, молиявий бозор орқали инвесторларга максимал фойда олишни таъминловчи корхона ва тармоқларнинг ривожланиши осонлашади.*

- *учинчидан, молиявий бозор орқали капиталларнинг у тармоқдар бу тармоққа оқиб ўтиш фан-техника дастурларига, фан-техника ютуқларини тез тадбиқ этишга ёрдам беради.*

- *тўртинчидан, молиявий бозор бюджет камомадини цивилизациялашган услда қоплаш имкониятини яратади.*

IV. Иқтисодийни бошқариш ва тартибга солишда молиядан фойдаланиш.

Мамлакат иқтисодиёти – мураккаб халқ хўжалик комплекси бўлиб, унинг барча соҳа ва тармоқлари ҳам бир текис ривожланмайди, чунки жамият эҳтиёжлари тез-тез ўзгарувчан бўлиб ишлаб чиқариш эса бу ўзгарага мослашишга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида иқтисодиётда айрим тармоқлар ривожланишининг илгарилаб кетиши, айрим соҳа ва тармоқлар эса орқада қолиши мумкин. Ана шу номуносивликларнинг бартараф этиш, бутун халқ хўжалиги комплексининг балансли ривожланишини таъминлаш иқтисодийни бошқариш ва тартибга солиш орқали амалга оширилади. Бозор шароитида иқтисодийни бошқариш ва тартибга солиш, аввало ўз-ўзини тартибга солиш ва бошқариш орқали амалга оширилади. Ўз-ўзини бошқариш:

- *хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлигига;*

- *шерикларни ва улар билан бўладиган муносабатлар танлаш эркинлигига;*

- *ўз фаолияти усулидан мустақил фойдаланиш эркинлигига асосланади.*

Ўз-ўзини бошқариш бозорнинг, шу жумладан молиявий бозорнинг амал қилиш билан таъминланади, лекин айрим ҳолларда ўз-ўзини бошқариш иқтисодий иқтисодиётни барқарорлаштиришга кучсизлик қилади ва иқтисодиётга давлатнинг аралашувини тақозо қилади.

Давлатнинг аралашуви қуйидагиларни ҳал қилиш учун зарур.

- *йирик таркибий ўзгаришларни таъминлаш;*
- *иқтисодий ривожланишнинг самарали янги йўналишларини қўллаб-қувватлаш;*
- *ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма объектларини ривожлантириш билан.*

Давлатнинг молиявий усуллар ёрдамида иқтисодиётга аралашуви қуйидаги воситалар орқали амалга оширилади:

- *давлат инвестициялари орқали;*
- *солиқлар орқали;*
- *бюджет сиёсати орқали;*
- *амортизация сиёсати орқали.*

Бироқ, шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви, айниқса, бозор шароитида маълум чегарага эга бўлиб, фақат қонун йўли билан амалга оширилиши керак.

Иқтисодиётни молиявий тартибга солишда **молия тизимининг бўғин ва соҳалари:**

- *корхоналар молияси;*
- *суғурта ташкилотлари;*
- *давлат бюджети;*
- *бюджетдан ташқари фондлар иштирок этади.*

Хўжалик ичидаги ва хўжаликлараро нисбатларни тартибга солишда асосан корхоналар молияси иштирок этади.

Давлатнинг бюджети эса тармоқлараро, ҳудудлараро, нисбатларни тартибга солишни таъминлайди.

Молиявий тартибга солиш усуллари қуйидаги мақсадларга йўналтирилиши лозим:

1. Янги тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш.
2. Солиққа тортишнинг эгилувчан муҳаббатлари орқали аҳоли қатламларининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш.
3. Суғурта турларини ривожлантириш орқали молиявий тангликка тушиш эҳтимолларини камайтириш.
4. Турли молиявий фондлар (инвестиция фонди, Пенсия фонди)ни ташкил этиш орқали турли ижтимоий эҳтиёжларни қондириш.
5. Солиқ имтиёзлари, санкциялари механизми орқали моддий бойликларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчини тартибга солиш.
6. Давлат харажатларини, давлат инвестициялари орқали илғор технологиялар, фан ютуқларини жорий қилишни таъминлаш.
7. Амортизация сиёсати орқали корхона молиявий ресурсларини жамғаршга, улар асосий натижаларининг янгилаш даражасига таъсир кўрсатиш.

Фойдаланиш доирасида ижтимоий ривожланиш жараёнларига **молиявий таъсирнинг уч асосий йўналишини** кўрсатиш мумкин, яъни:

- кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш талаб эҳтиёжларини молиявий таъминлаш;
- иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни молиявий тартибга солиш;
- фаолиятнинг энг яхши натижаларини молиявий рағбатлантириш.

Ижтимоий ишлаб чиқаришда молиявий маблағлардан фойдаланиш муайян натижаларга олиб келади, бу натижаларда шу категориянинг роли аниқ кўринади. Молиявий маблағларнинг роли муомалада бўлиш шарт-шароитлари, жамоат ишлаб чиқаришига таъсири йўналишлари, бошқа тақсимот категориялари билан боғлиқлиги ўзгариши каби омилларга мос равишда турлича бўлиши мумкин. Бироқ, турли тарихий даврларда молиявий маблағлардан фойдаланиш эвазига олинмаган натижаларнинг хилма-хиллигидан қатъий

назар ягона омил – молиявий маблағлар воситаси ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнларига таъсир кўрсатиш имконияти ўзгармас ва дахлсиз бўлиб қолаверади.

Ишлаб чиқаришни молиявий таъминлаш – бу хўжалик субъектлари ва давлат жамғарган маблағлар ҳисобига кетган ишлаб чиқариш харажатларини қоплашдир. Молиявий маблағлар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида шакллантирилади, кейин улар мақсадли сармоя фондлари орқали тақсимланади ва муайян мақсадларда фойдаланилади.

Молиявий маблағларнинг муттасил шакллантирилиши, улардан оқилона фойдаланиш улкан аҳамиятга эга, чунки молиявий маблағлар ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг муҳим сармоя негизи, халқ турмуши моддий ва маънавий даражасини ошириш манбаи ҳисобланади. Молиявий маблағлар ҳажмининг камайиши иқтисодиётни ривожлантиришга молиявий таъсир кўрсатиш имкониятларини, долзарб иқтисодий ва ижтимоий вазифаларнинг ҳал қилинишини қийинлаштиради. Бу ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларга сармоялар қисқартирилиши, тасарруфидаги миллий даромад таркибида истеъмол фонди камайишига олиб келади. Молиявий маблағларнинг етишмовчилиги ижтимоий ишлаб чиқаришнинг натурал-товар ва қиймат структурасининг номуносивлигига, турли номувофикликларга олиб келади.

Молиявий маблағларнинг ҳажми ва таркибини ишлаб чиқариш ривожланиши даражаси, унинг самарадорлиги қанча юқори бўлса, сарфланаётган ва фойдаланилаётган молиявий маблағларнинг ҳажми шунчалик кўп бўлади. Ўз навбатида ишлаб чиқаришга сарфланаётган молиявий маблағларнинг кўплиги ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва такомиллашуви учун шароитлар яратади. Молиявий маблағлар қандай йўналишда ва қанча сарфланаётганига боғлиқ равишда ишлаб чиқаришни қўшимча қувватлар билан таъминлаш имкониятлари юзага келтирилади. Бу ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасининг ортишига, халқ хўжалиги иқтисодиётининг тегишли соҳаларда меҳнат самарадорлиги ортиши учун шарт-шароитлар яратилишига олиб келади.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг муттасил ўсиши ва такомиллашуви молиявий маблағлар ортишининг асосидир. Бироқ, 80-йилларнинг охирида молиявий маблағлар ортиши камайди, кейинчалик эса уларнинг ўсиши суръатлари пасайиб кетди. Бунинг сабаби собиқ иттифок иқтисодиётидаги таназзул бўлиб, у ялпи миллий даромад ва ҳосил қилинган миллий даромад ортишига, саноат маҳсулотлари ҳажмига ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг бошқа муҳим кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатди.

Молиявий маблағларнинг шаклланишида ялпи миллий даромад қийматининг барча элементлариинг широк этади, бироқ миллий даромад асосий манба ҳисобланади, унинг соф даромад қисми аниқса муҳим аҳамиятга эга. Айнан соф даромаднинг ва унинг муҳим молиявий шакли – фойданинг ўсиши молиявий маблағлар ўсишининг юқори ва паст суръатларини шарт қилиб қўяди.

Ялпи миллий маҳсулот қийматидан ташқари ташқи иқтисодий фаолиятдан тушган даромадлар ҳам молиявий заҳираларнинг муҳим манбаи бўлиши мумкин, фақат бу ишни етарли даражада самарали ташкил этиш керак бўлади. Молиявий ресурс-заҳиралар, шунингдек хўжалик айирбошлашга сафарбар этиладиган миллий бойлик қисми эвазига ҳам шаклланади (жорий йил харажатларини қоплашга сарфланадиган), яъни:

- бюджет маблағларининг бир йилдан кейинги йилга қолган қолдиқлари;
- суғурта компанияларининг заҳира-жамғарма фондлари;
- мамлакат олтин заҳирасининг муайян қисмини сотиш эвазига тушган маблағлар;
- ортикча мол-мулкни сотишдан тушган маблағлар ва бошқалар.

Молиявий заҳираларни шакллантириш учун заёмлар ва жалб этилган маблағлардан ҳам фойдаланиш мумкин (банк қарзи, кредитор қарздорлик, акция, облигация сингари қимматли қоғозларни сотишдан тушган маблағлар ва бошқалар).

Қиймат тақсимооти жараёнида юзага келадиган хилма-хил молиявий муносабатлар молиявий заҳираларнинг турли шакллариини шарт қилиб қўяди. Улар орасида: даромад, солиқларнинг турлари, суғурта тўловлари, амортизация ажратмалари асосийларидир, уларнинг ўсиши эҳтимоли нафақат ялпи ички маҳсулотнинг умумий миқдорлари, балки

унинг тузулиши, ташкил этувчи буғинларнинг жўшқинлиги билан ҳам белгиланади. Афсуски, 80-90 йилларда собиқ иттифокда ялпи ички маҳсулот таркиби узлуксиз ёмонлашди, фондларни маънавий ва жисмоний эскириши ортди, бу молиявий ресурслар мутлақ йириклиги ва суръатлари қисқаришига олиб келди. Айни кезде уларга талаб тўхтовсиз ортиб бораверди.

Иқтисодий тартибга келтиришда молиявий маблағларнинг кенг қўлланилиши (барча соҳалар ва бўғинлар билан) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг қайта ишлаб чиқариш, тармоқ ва ҳудудий таркибини ўзгартириш учун шарт-шароит яратади. Ишлаб чиқариш нисбатларини тартибга келтиришнинг асосий воситаси корхоналарнинг – молиявий маблағлари ҳисобланади. Уларнинг ёрдами билан қайта тикланган ишлаб чиқариш бўғини тартибга келтирилади; истеъмолга ва жамғаришга йўналтирилган маблағлар ўртасида энг мувофиқ мутаносиблик ўрнатиш асосида кенгайтирилган ишлаб чиқариш молиявий таъминланади; меҳнат заҳираларига таъсир кўрсатилади. +айта тикланган нисбатларни тартибга келтиришда корхоналар молиявий маблағларининг кенг қўлланилиши айни пайтда мазкур жараёнда (суғурта қилдириладиган ходисалар зарари сезиларли бўлган тақдирда), банк қарзлари (молиявий заҳиралар вақтинча етишмаганда), бюджет (солиқ солиш механизми, солиқ имтиёзлари берилиши, бюджетдан субсидиялар ажратилиши ва бошқаларда) иштирок этишини истисно этмайди. Қайта тикланган таркиб, энг аввало, хўжалик субъекти томонидан муайян мақсадларга ички хўжалик фондларига чегирмалар нисбатини ўзгартириш йўли билан тартибга келтирилади. Хўжалик самарадорлигини ошириш, янада юқори тижорат даромади олиш учун мана шундай тартибга келтириш зарур. Шу билан бирга, бозор шароитида давлатнинг тартибга солиш йўли анча ортади, давлат солиқлар (солиқ миқдори, ажратиш тартиби, бунда имтиёзлар бериш билан) ёрдамида корхоналарнинг шахсий молиявий заҳиралари билан таъминланганлик даражасини оширишга таъсир кўрсатишга интилади. Давлат қайта тикланган нисбатларга таъсир қилувчи: жадал амортизация, мутахассислар тайёрлаш, ижтимоий суғурта ва бошқаларга бюджетдан маблағлар ажратиш каби бошқа молиявий омилларни ҳам қўллайдди. Ҳосил қилинган нисбатларни тартибга солишда ишлаб чиқариш барқарорлигини кафолатлайдиган суғурталаш аҳамияти ҳам аста – секин орта боради. Суғурталаш келгусида (мажбурий равишда ташкил этилган ҳолда) муваффақиятсиз илмий – техникавий ихтиролар келтирадиган зарарлар, шунингдек иш ташлашлар ва сиёсий норозиликлар оқибатида олинмаган даромадни ҳам қоплай оладиган бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида тармоқлардаги нисбатни тартибга келтириш ёки мувофиқлаштириш учун корхоналар маблағларидан ва давлат бюджетидан фойдаланилади. Бунда корхоналар молия бозорида (суғурта ва бошқаларда ҳам) молиявий заҳираларни имкон борича кўпроқ фойда келтирадиган соҳаларга сарфлашга ҳаракат қиладилар. Хусусан, бошқа корхоналарнинг акцияларини харид қиладилар, сармояларини кўчмас мулкка сарфлайдилар, банклар ва давлатга қарз берадилар ва ҳ.к. Давлат эса ўз бюджети ва бюджетдан ташқари фондлардан фойдаланиб, фаол амортизация ва бож сиёсати юритиб, нарх – навога таъсир кўрсатиб, шу билан бирга бошқа ишларни амалга ошириб, ижтимоий ишлаб чиқариш тармоқ таркибини тартибга келтиради.

Тармоқлардаги нисбатларни тартибга келтириш давлат механизмида бюджетга тўловлар (даромадлар), шунингдек бюджетдан молиявий таъминлаш бирдек муҳимдир, лекин, бу уларнинг роли бир хил дегани деган фикр эмас. Бюджетга тўловлар асосан корхонанинг хусусий молиявий негизини (солиқ ставкалари, имтиёзлар, санкциялар билан) тартибга келтиришга қаратилган бўлиб, ўз навбатида муайян хўжалик субъектида қоладиган хусусий молиявий заҳираларнинг ундай ёки бундай улуши катталигигагина таъсир кўрсатади. Бюджетдан молиявий таъминлаш бошқа ролни бажаради – умумдавлат заҳираларини жалб этиш йўли билан корхоналарнинг молиявий имкониятларини кучайтиради. Бу иқтисодийнинг айрим тармоқлари жадал ривожланишига ёрдам беради, янги ишлаб чиқаришлар ва замонавий технологиялар пайдо бўлиши, илмий-техникавий

жараён жадаллашиши учун шароит яратиб, хилма-хил тармоқлар равнақ топишини таъминлайди.

Худудий нисбатларни тартибга келтиришда асосан давлат ва маҳаллий молиявий маблағлар, қисман эса корхоналар молиявий маблағлари иштирок этади. Тартибга келтиришнинг ўзи эса қуйи бюджетларга дотациялар ва субвенциялар бериш, худудий тартибга келтириш фондлари шакллантириш ва улардан фойдаланиш, турли давлат кредитлари каби усуллар билан амалга оширилади. Корхоналар молиявий маблағларни ижтимоий ишлаб чиқариш худудий таркибларига тадбиркорлик худудларини кенгайтириш, шаҳарлар ва янги турар жой зоналарини ривожлантиришга маблағлар ажратиш йўли билан таъсир кўрсатади.

Молиявий захираларнинг худудлараро қайта тақсимланиши мамлакат турли минтақаларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражаси бараварлашишига, халқ хўжалиги таркибида тармоқ ва худудий нисбатлар такомиллашувига ёрдам беради. +айта тақсимлаш туфайли мамлакат худудида ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш, янги ўзгартирилган туманларни ҳар томонлама ривожлантириш, табиий бойликлардан оқилона фойдаланишга қаратилган тадбирлар пул маблағлари билан таъминланади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тартибга келтиришда молиявий маблағларнинг кенг қўлланилиши бу жараёндан бошқа омиллар истисно қилинишини билдирмайди. Иқтисодиётни ривожлантиришни ҳозирги босқичини муҳим вазифалардан бири тармоқ ва худудий нисбатлар тартибга келтириш ёки мувофиқлаштирилишида қийматни қайта тақсимлашнинг барча усуллари – молиявий (шу жумладан, бюджет), кредит, баҳо-ғоят муносиб уйғунлаштирилиши керак. Уларнинг ҳар биридан тўғри ва тўла-тўқис фойдаланишга эришиш керак. Иқтисодиётни тартибга келтиришнинг қиймат омиллари ҳозирги қўлланилишида ҳал қилиниши даркор кўплаб муаммоларнинг борлиги шундай вазифани тақозо этади.

Мисол учун, иқтисодиётнинг айрим соҳаларида ҳосил қилинган нисбатларни таъминлаш учун ҳамон давлат бюджетидек қиймат регулятори қўллаб келинмоқда. Шубҳасиз, бюджет усули йўналтирилаётган пул маблағлар аниқ манзилга боришини таъминлайди, тез ва амалий ёрдам бериш имконини яратади. Бироқ, тажрибанинг кўрсатишича, унинг қўлланилиши салбий оқибатлар келтириб чиқаради. Бюджет корхоналарнинг баҳо билан таъминланмаган молиявий эҳтиёжларини қондириб, хўжалик субъектларида боқимандаликни авж олдирадигани, улар марказлаштирилган фонддан тайёр маблағларни олишга беихтиёр кўникиб, ички хўжалик имкониятларини юзага чиқармайдилар ва сафарбар этмайдилар, таннархни камайтирмайдилар, тежамкорликка ҳам риоя қилмайдилар.

Бюджетдан молиявий таъминлашнинг самараси пастлиги баҳо эркинлашуви шароитларида кескин қисқаришини шарт қилиб қўйди. Лекин ундан шундай фойдаланиш ҳам бахсдан ҳоли эмас, чунки бозор иқтисодиёти фаолиятининг жаҳон тажрибаси бошқа нарсдан – давлат томонидан молиявий ёрдам заифларга эмас, балки иқтисодий кучли корхоналарга кўрсатилишидан далолат бермоқда: бюджет маблағлари даромад келтирмайдиган корхоналарни шунчаки тутиб туриш учун эмас, балки хўжалик фаоллигини яна ҳам кучайтирувчи восита сифатида қўлланилади. Шу боис ҳосил қилинган нисбатларни тартибга келтиришнинг қиймат-дастак омиллари – баҳо, сармоялар, кредитдан фойдаланишнинг таркиб топган амалиётини шундай қайта кўриб чиқишимиз керакки, иқтисодий воситаларнинг ҳар бири тақсимлаш муносабатларининг ижтимоий ўрни ва бажарадиган вазифаларига объектив мос соҳаларида фаолият кўрсатсин ёки ишини бажарсин. Тубли нисбат регуляторлари қўлланилиши доирасида чегаралаш, уларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигини кучайтириш молиявий маблағлардан (шу жумладан, бюджетдан) иқтисодий стратегиянинг тармоқ ва худудий нисбатларни тартибга келтириш, иқтисодиётда таркибий силжишларни таъминлаш, давлат захираларни юзага келтириш, бутун ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш каби асосий йўналишларида самарали фойдаланиш имконини беради.

5. Молиявӣ иқтисодий рағбатлантириш омили сифатида.

Хўжалик юритишининг бозор шаклига ўтилишида турли қиймат омиллари орқали амалга ошириладиган иқтисодий рағбатлантириш аҳамияти ортади. Улар орасида тақсимловчи табиатга эга молиявий рағбатлантириш алоҳида ўрин тутади.

Молиявий рағбатлантириш ишлаб чиқаришга ва умуман бутун ишлаб чиқариш жараёнига жиддий таъсир кўрсата олади. Бу катта имкониятлар (катта ёки кичик даражада) турли ҳақ ва усуллар билан амалга оширилади. Ҳозирги даврдаги энг муҳим вазифа иқтисодиётни таназзулдан олиб чиқиш, уни барқарор ва пухта ўсиш манбаалари билан таъминлаш, халқ хўжалигини молиявий соғломлаштириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдан иборат. Бу вазифаларни ҳал қилишда молиявий рағбатлантиришдан фойдаланса бўлади ва шундай қилиш лозим: уларга молиявий муносабатларнинг шундай ташиқлий шакллари кирадики, ана шулар ёрдамида хўжалик субъектларининг моддий манфаатларига таъсир кўрсатиш мумкин.

Молиявий рағбатлантириш тартибга келтириш билан яқиндан боғлиқ, айна пайтда бу иккала жараён бир-бирига катта таъсир кўрсатади. Молиявий тартибга келтириш халқ хўжалигидаги нисбатларни тартибга келтиришнинг усуллари билан биридир. Ўз навбатида тартибга келтириш, хусусан иқтисодиётга давлатнинг аралашуви масаласида ижтимоий ишлаб чиқаришни ижтимоий рағбатлантиришнинг шакллари билан бири саналади.

Молиявий заҳиралар, аввало, хўжалик субъектлари учун зарур. Уларда марказлашмаган молиявий маблағлар шакллантирилиб, бу маблағлардан ишлаб чиқаришни кенгайтириш (хизмат кўрсатишни ҳам) ва ишчи-хизматчиларнинг ижтимоий-маданий эҳтиёжларини қондиришда фойдаланилади. Марказлашмаган молиявий маблағлар эвазига шакллантириладиган мақсадли пул жамғармалари капитал сармояларга, айланма маблағларни кўпайтиришга, илмий-техникавий ютуқларни молиявий таъминлашга, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини ўтказишга, ижтимоий хусусиятга эга эҳтиёжларни таъминлашга ва бошқаларга йўналтиради. Молиявий заҳиралар ҳисобига қайд этилган сарф-харажатларнинг қилиниши микро даражада ёки қуйи бўғинда ишлаб чиқариш жараёнларини сармоя билан таъминлаш имконини беради.

Маблағларни шу тариқа сафарбар этиш натижасида катта даромад келтирадиган маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятлари кенгайди, янги технологиялар ва экологик тоза ишлаб чиқаришни ривожлантириш шароитлари яратилади, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг қайта ишлаб чиқариш, тармоқ ва ҳудудий таркиблари кабилар учун шарт-шароитлар яратилади. Молиявий маблағларни инвестициялашнинг уч асосий йўналишини кўрсатиб ўтиш мумкин:

а) корхонларни техникавий қайта жиҳозлашни молиявий таъминлаш, бунинг натижасида янги дастгоҳлар ва қурилмалар пайдо бўлади, муайян тармоқ учун хос меҳнат воситалари жиддий ўзгаради, ишлаб чиқаришни компьютерлар билан таъминлаш кучаяди ва бошқалар;

б) ишчи кучини юзага келтириш, уларни касбга ўргатиш, малакаларини ошириш, ишлаб чиқаришнинг янги жараёнларида ишлай оладиган тарзда қайта йўналтириш билан боғлиқ молиявий харажатлар. Бу тадбирларни молиявий таъминлаш натижасида меҳнат заҳираларининг умумтаълим ва илмий-

техникавий савияси ошиб, улардан самарали фойдаланиш имкониятлари ортади, юқори унумдор меҳнат шароитлари таъминланади;

в) ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тармоқ ва ҳудудий таркибларида илдамлашни таъминловчи дастурларнинг изчил амалга ошириш, халқ хўжалигидаги нисбатларни давр талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқиб такомиллаштириш. Иқтисодийнинг муҳим тармоқлари, айниса машинасозлик, жадал ривожланишида ижтимоий-маданий соҳанинг раванк топишида, халқ хўжалиги ривожланишининг устун йўналишларини заҳиралар билан таъминлашда молиявий маблағларнинг аҳамияти бугунги кунда жуда каттадир.

Иқтисодий рағбатлантиришда моддий рағбатлантириш, ижтимоий рағбатлантириш каби рағбатлантирувчи фондларнинг шакллантириши ва улардан фойдаланишга катта эътибор берилмоқда. Бундай фондлар қуйи хўжалик даражаларида – корхоналарда ташкил этилиб, ишчи хизматчиларнинг жадал ва самарали меҳнатга даъват этишга, меҳнат жамоаларини фаолиятнинг якуний натижаларидан манфаатдорлигини ортишига қаратилган бўлади. Бунга рағбатлантириш фондларини шакллантириш манбааларини махсус танлаш, уларни шакллантириш ва улардан самарали фойдаланишнинг алоҳида тартиби ва қоидалари воситасида эришилади.

Бозор муносабатларига ўтилишида молия – хўжалик фаолиятининг энг яхши натижаларини махсус рағбат фондлари воситасида рағбатлантириш тизими тубдан ўзгартирилади. Биринчидан, илгари юқори бошқарув ташкилотлари белгилаб қўядиган рағбатлантириш фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибларини қатъий рамкаларга солишдан воз кечишга тўғри келган, иккинчидан, рағбатлантириш фондлари тизимини ранг-баранг қилиш кераклиги шундай қайта қуришни тақозо этмоқда.

ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва самарадорлигини оширишда бюджет воситасида рағбатлантириш муҳим ўрин тутди. Унинг бошқа молиявий рағбатлантиришдан фарқи рағбатлантириш субъекти сифатида давлат майдонга чиқади. Бир томондан. Корхоналарнинг бюджетга тўловлари тизими иқтисодий рағбатлантириш сифатида майдонга чиқа олади. Бунда турли хусусиятлари уйғунлашиб кетган. Иккинчи томондан эса бюджетдан молиявий таъминлаш тизими ҳам иқтисодий рағбатлантириш воситаси бўла олади, унда уни барча жиҳатларининг рабатлантирувчилик йўналиши таъминланади.

Бюджетга тўловлар ва бюджетдан молиявий таъминлаш тизимининг ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш рағбатига айлантеририлиши шунга асосланганки, пул воситаларини бюджетга сафарбар этиш усуллари, бюджетдан ажратиладиган маблағларни йўналтириш ва тартибларини хўжалик субъектларининг иқтисодий манфаатлари билан боғлаш мумкин. Бюджет даромадлари сингари бюджетдан молиявий таъминлаш ҳам рағбатлантириш бўла олмайдилар, уларда ишлаб чиқариш катализаторлари бўлиш имкониятларигина мавжуддир. Даромадлар ва бюджет харажатларининг реал иқтисодий рағбатга тўлов миқдори ҳисобланишининг тегишли тартиби туфайли айланади, бу маблағ тўловчи фаолиятининг яхши бўлишидан ва хўжалик субъектларига бюджет маблағлари берилишининг тегишли қоидалари, шакллари ва усулларини ўз ичига олувчи бюджетдан молиявий таъминлашни тўғри шакллантириш тизимидан манфаатдор қилиши керак.

Иқтисодий рағбат сифатида бюджет даромадларининг ривожлантирилиши истиқболлари, биринчидан, тўловларни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби усулларини такомиллаштириш, иккинчи томондан эса, санкция хусусиятига эга молиявий чоралардан фойдаланиш билан боғлиқдир. Бюджет

даромадлари ва харажатлари корхоналарнинг энг яхши хўжалик самарадорлигидан шунчаки эмас, балки чинакам манфаатдолигини юзага келтира олиши бу борада энг муҳими ҳисобланади.

Масалан, ҳозир бюджет даромадларининг айрим турлари бўйича тўловларнинг ҳисоб-китоб қилиниши маблағ сарфланган объектдан оқилона фойдаланишга боғлиқдир. Натижада, ер солиғи, сув учун тўланадиган ҳақ ва бошқа тўловлар нафақат бюджетнинг даромад манбаалари ҳисобланади, балки аниқ вақтда иқтисодиёт тизимини кучайтириш ва халқ хўжалигида тежамкорликка давлат томонидан таъсир кўрсатиш омили сифатида ҳам юзага чиқади.

Бюджетдан молиявий таъминлаш ҳам рағбатлантириш хусусиятига эга. Давлат корхоналар ва ташкилотларнинг хўжалик шароитларига молиявий таъминлашнинг жиддий усулларини қўллаш, хўжалик субъектларига бюджет маблағлари берилишининг турли шакл ва усулларини ишлатиш орқали таъсир кўрсатади. Аниқ молиявий таъминлаш қоидалари, шакллари ва усулларини ўзига хос бюджет усули бўлиб, унинг ёрдамида давлат халқ хўжалигида маблағлар харжланиши тартибига таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида бюджетдан молиявий рағбатлантирувчи таъсирини давлат инвестицияларини юксак якуний халқ хўжалиги натижаларига эришишга йўллаш, катта молиявий самара олиш, шунингдек ноишлаб чиқариш соҳаларининг муассасаларини ва ташкилотларини бюджет маблағларини тежашга ундовчи янги молиявий таъминлаш тизимини йўлга қўйиш орқали кучайтириш мумкин бўлади. Шу мақсадда бюджетдан молиявий таъминлашни субсидия тизими билан алмаштириш керак, бунда харажатларнинг айрим турлари бўйича субсидиялар субвенцион шаклда асосда берилган бўларди. Аниқ пайтда хусусий молиявий, кредит ва бюджет захиралар субвенцион шаклда хилма-хил равишда уйғунлаштирилган бўларди. (молия бозорида ссуда фондларини шакллантириш шароитларига боғлиқ ҳолда, заём воситаларига талаб конъюктураси, молиявий захиралар у ёки бу тарзда сафарбар қилинишидан давлат манфаатдорлиги даражаси кабилар).

Ижтимоий риволаниш жараёнларини рағбатлантиришда молиявий имтиёзлар ва санкция-жазо чораларининг муҳим ўрни бор. Молиявий захиралар пул маблағларини ишлаб чиқаришга ниҳоятда самара келтирадиган тарзда сафарбар этиш имкониятларини кенгайтиради ва шу тариқа унинг ўсиши ва такомиллаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратади. Асосий фондлар жадал амортизация қилинишига рухсат бериш, корхоналар даромадининг илмий-техникавий ишланмалар, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига сарфланадиган бир қисмини солиқдан озод қилиш. Санкциялар эса хўжалик субъектларининг фаолиятининг якуний натижаларидан моддий жавобгарлигини, шартномавий, ҳисоб-китоб ва молиявий интизом талабларига нисбатан масъулиятларини кучайтиради.

Афсуски, мавжуд ўзаро молиявий алоқалар тизимида имтиёзлар бўлгани каби, санкциялар ҳам хўжалик юритишнинг яхши натижаларига эришишда ҳозиргача суёт қўлланилмоқда. Амалда бўлган солиқ қонунчилигига кўра

имтиёзлар рўйхати, айниқса даромадни реинвестициялаш қисмида ўринсиз чегараланган; уларнинг мамлакат алоҳида минтақалар ўзига хослигини ҳисобга олувчи ҳудудий дифференцияси йўқ (бу дарвоқе, хорижда жуда раванқ топган); корхоналарни халқ хўжалигини ривожлантиришнинг устун йўналишларига йўналтирувчи имтиёзлар тизими йўқ. Бюджетдан молиявий таъминлаш шу пайтга қадар кенг кўламли молиявий имтиёз сифатида мутлақо қаралган эмас, бу корхоналар молиявий заҳираларини шакллантиришда боқимандалик кенг ёйилиши сабабларидан бири бўлди.

Ҳозир қўлланилаётган молиявий санкциялар – жазо чоралари ҳам нисбатан кам наф келтиради. Уларнинг асосий камчилиги бой берилган фойданинг ҳажмига тенг эмаслигидадир, айниқса маҳсулот етказиб бериш шартномаси бажарилмаганлиги учун берладиган жазо чоралари масаласида. Молиявий санкциялар амалий ва самарали бўлиши учун биринчи галда ҳамкорлар ўртасида тузиладиган шартномалар мазмунини ўзаро мажбуриятлар бажарилмаслиги учун моддий жавобгарликни кучайтирган ҳолда ўзгартириш керак. Маҳсулотни етказиб бериш юзасидан белгиланган қоидани шериклардан бири бузган тақдирда бой берилган фойдани аниқлаш зарурияти ҳар қандай шартноманинг мажбурий бандларидан бири бўлиши керак. Маҳсулотни етказиб бериш юзасидан белгиланган қоидани шериклардан бири бузган тақдирда бой берилган фойдани аниқлаш зарурияти ҳар қандай шартноманинг мажбурий бандларидан бири бўлиши керак.

Тўғри, 1991 йил 1 январдан Ўзбекистоннинг «Корхоналар тўғрисида»ги қонунининг кучги киритилиши ҳамкорлар ўртасидаги шартномавий ўзаро муносабатларни манфаатли асосда тартибга келтириш учун зарур шарт-шароитлар яратади. Бироқ, бу қонунда ҳам шартномавий ўзаро муносабатлар қатнашчиларининг ўзаро мажбуриятларни бажариш юзасидан иқтисодий жавобгарлигини ошириш механизмини қайта қуриш асослари аниқ акс этмаган. Унда молиявий санкциялар сийқалаштириб юборилган; шерик бой берган фойданинг бутун суммаси ҳисобга олинмаган, аксинча эътиборсиз нарсанинг қийматидан келиб чиқилади. Шу сабабли ҳамкорлар ўртасида шартномавий муносабатлар тузишнинг асосий қоидаларини қайта кўриб чиқиш, шунингдек уларнинг бир-бирларига нисбатан иқтисодий масъулиятларини ошириш чоратадбирларини масаласини ҳам кўриб чиқиш вақти етди. Ҳозирги вақтда ўта бир кўринишдаги сийқа шартномалар тузишга йўл қўймаслик керак, шартномалар тузишда хўжаликларга ҳамкорлар топиш масаласида эркинлик бериш керак; шартнома шартларини белгилашда мажбуриятлар бажарилмаганлиги учун ҳамкор бой берган фойдани ҳар гал белгиланган ҳолда молиявий санкциялар амалийлигини ошириш керак. Бу шартнома бўйича ҳамкорларнинг ўрни ва ролига биноан санкциялар қўллашнинг мақсадга мувофиқ шартларини ортиқча кўрсатмалар ва қоидаларсиз белгилаш имконини беради.

Назорат учун саволлар:

1. Бозор ислоҳотлари ва молия тизимидаги ўзгаришлар хусусиятлари?
2. Иқтисодиётни молиявий тартибга солиш зарурлиги ва аҳамияти?

3. Давлат молиявий ресурслари ва уларни бошқариш?
4. Корхоналар молиявий ресурслари ва уларнинг таркиби?
5. Ўзбекистон Республикасида молия бозори тараққиёти муаммолари?

5-мавзу: Молия ҳақидаги иқтисодий таълимот

Режа:

- 1. Молия ҳақидаги фаннинг тараққиёти.**
- 2. Молия фанининг 1950-1990 йиллардаги фундаментал тадқиқотлари.**
- 3. Молия ҳақидаги хорижий иқтисодчилар йирик намоёндаларининг назарий қарашлари.**

Таянч иборалар:

- *Сийсий иқтисод классикларининг молиявий концепциялари;*
- *Янги тархий мактаб таълимотлари;*
- *Дж. Кейнс назарияси;*
- *Янги кейнчилик назарияси;*
- *Неоклассик оқим вакиллари таълимотлари;*
- *Посткейнчилар таълимотлари.*

1. Молия ҳақидаги фаннинг тараққиёти.

Жамият тараққиётининг турли босқичларида марказлашган ва марказлашмаган пул фондларининг шаклланиши, тақсимланиши ва ишлатилиши юзасидан вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни ўрганувчи молия фани иқтисодчи олимлар томонидан олиб борилаётган чуқур изланишлар таъсири натижасида шаклланган. Мазкур иқтисодчи олимлар томонидан яратилган молиявий назариялар жамиятнинг реал эҳтиёжлари билан текширилган ва агар улар реал ҳақиқатни акс эттирсин ҳамда давлат ва аҳоли учун амалий тавсиялар бера олса фан томонидан очиқ тан олинган. Шу муносабат билан молия фанининг илмий асосларини ўзида ифодаловчи турли молиявий категорияларга оид иқтисодий қарашлар ва ғояларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Жамият тараққиётининг ҳар қандай босқичида иқтисодчи-олимлар томонидан ишлаб чиқилган назарий ғоялар давлатнинг фискал молиявий сиёсати ва молиявий қонунчиликнинг асосида ётади.

Молия фани мустақил фан сифатида XIX аср бошларида шакллана бошлади. Бу даврда молия фани ўзининг фискал хусусияти ва маблағларнинг давлат эҳтиёжи ва ихтиёрига кўра ишлатилиши йўллари ифодаланиши билан белгиланади. Бу даврда рус молия фани соҳасида Н.И.Тургеневнинг «Солиқ назарияси тажрибаси» номли асарида солиқларнинг хусусияти, уларнинг давлат молияси ва мамлакат иқтисодиётидаги роли ёритилган.

Молия фанининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги тараққиётига қатор иқтисодчи олимлар ва ҳуқуқшунослар – И.Янжул, И.Озеров, И.Кулишер, Л.Ходский, В.Лебедев, С.Иловайский ва бошқаларнинг фундаментал ишлари муҳим ҳисса қўшди. Мазкур олимлар молия фанининг ҳам назарий, ҳам амалий масалаларини кўриб чиқдилар. Молия фани назарий асосларида улар прагматик ёндашувни қўллаб-қувватлаб «жамоа эҳтиёжларини қондириш» назариясининг тарафдорлари сифатида чиқдилар. Ушбу ҳолат И.Озеровнинг «Молия фани асослари» дарслигида аниқ ифодаланган: «Айрим эҳтиёжлар шахсий, алоҳида уринишлар орқали, қолганлари эса қатор шахслар жамоалари орқали қондириладики, бунинг мақсадида тарих кишилар иттифоқининг турли кўринишларини яратди (давлат, уруғ, жамоа ва ҳ.к.). Индивидуал хусусиятдаги кўпчилик эҳтиёжлар ҳозирги вақтда жамоатчилик йўли билан қондирилмоқда ва жамоа эҳтиёжлари эса ҳозирги кунда улкан маблағларни талаб этади». Ушбу китоб давомида ёзилишича, «Молия фани молиявий хўжаликни, яъни турли иттифоқлар томонидан маблағларни шакллантириш жараёнидаги муносабатлар йиғиндисини ўрганади».

Ушбу даврдаги иқтисодчи олимлар асарларида давлат молиясини ўрганиш муҳим ўрин эгаллаган. Бунда давлат дармадларининг қуйидаги масалалари атрофлича ўрганилган: давлат дармадлари тизими, турли давлатларда уларнинг ривожланиши, бюджетга олишнинг тартиби ва шакллари, давлат томонидан ушбу жараёнларни назорат қилиш, давлат бюджети тақчиллигини қоплаш манбалари, давлат кредитининг ривожланиши.

Молия фанининг яна бир муҳим йўналиши – бюджет ва маҳаллий молия муаммоларидир. Мазкур иқтисодчи олимлар томонидан марказлаштирилган бюджет қурилиши ва маҳаллий бюджетларнинг ҳамда бюджет жараённинг қатор муаммолари кўриб ўтилган.

Молия фани тараққиётида социал-демократик оқим вакилларининг ҳам алоҳида роли бор. Барса социал-демократлар учун умумий бўлган ҳолат молиявий ҳаёт кўринишларини ўрганишга юзаки ёндашув хос бўлиб, у назарий ғоялар ва ишланмаларнинг ҳокимият учун кураш эҳтиёжларига тобе қилиб қўйилганлиги билан хусусиятланади. Инқилобга қадар рус иқтисодчилари асарларининг асосий мазмуни – Россия молия сиёсатининг танқиди эди. Уларнинг кўп сонли мақолалари ва чиқишларида бюджет дармадлири ва харажатлари тизими танқидий кўриб чиқилди, эгри солиқларнинг ижтимоий хусусияти очиб берилди, инқилобдан олдинги даврдаги давлатнинг оғир молиявий ҳолати кўрсатилди.

20-йилларда молиявий таълимот ўша даврдаги ҳукмрон мафкура манфаатлари нуктаи-назаридан талқин этилди. Уларда пул, молия ва кредитнинг қатор масалаларига тегишли эътибор берилган. Жумладан, унда банк ишини марказлаштириш ва миллийлаштириш, суғурта ишини миллийлаштириш, қоғоз пуллар муомалага чиқарилишини чеклаш, ташқи ва ички қарзларни тўлашдан воз кечиш, солиқ тизимини ўзгартириш, даромад солиғини ислоҳ қилиш ва даромад устидан ҳақиқий назорат ўрнатиш ва ҳ.к. Пул муомаласини барқарорлаштириш ва солиқ тизимини ислоҳ қилишдан ташқари барча ушбу тадбирлар 20-йилларнинг бошларида амалга оширилди.

Бу даврда иқтисодчилар томонидан ўрнатилган кейинги молиявий муаммолар асосан давлат олдида вужудга келган тактик вазибалар билан боғлиқ эди. Булар қаторида молиявий назорат масалалари, янги молиявий аппаратни шакллантириш, давлат молиявий аҳвонини яхшилаш пул ислохотларини ўтказиш ва турли ривожланиш босқичларида давлат молиявий сиёсатини юритиш алоҳида ўрин эгаллади.

XX аср бошидаги бошқа иқтисодчилар ишларининг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг молиянинг мазмуни ва аҳамияти, асосий молиявий категориялар (солиқлар, бюджет, давлат кредити ва ҳ.к.) кам ўрганилган. Бу ишларда фақатгина давлат молия хўжалигини бошқариш билан боғлиқ масалаларгина қисман ўрганилди.

Бу ҳолат инқилодан кейинги дастлабки даврларда молияни ўрганиш инқилобдан олдинги қатор иқтисодчилар – И.Янжул, И.Озеров, Л.Ходский ва улар издошларининг (Я.Торгулов, И.Кулишер, Ф.Меньков) ишларига асосланди. Молия фанининг ушбу ҳолати 1920-йилларнинг ўрталаригача сақланиб қолди.

Молия фани тараққиётида собиқ иттифоқ даври молиявий қарашлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Иқтисодиёт ва молияни бошқаришнинг маъмурий усулларига ўтиш билан молия ҳақидаги илмий қарашларни тартиблаштириш ва қайта кўриб чиқиш, уларни синфий кураш манфаатларига бўйсундириш зарурати туғилди. Бундай ҳаракатнинг ёрқин далили сифатида собиқ иттифоқ молияси ҳақидаги

фаннинг яратилиши бўлдики, у собиқ совет молиясининг капиталистик давлатлар молиясидан устунлигини асослашга қаратилди. Мазкур фаннинг шаклланиш даври 1920-йилладан 50-йилларнинг бошигача давом этди.

Ушбу жараённинг биринчи босқичида молия фанининг биринчи беш йиллик топшириқлари бажарилишининг бориши жараёнда вужудга келган айрим масалалари ишлаб чиқилди. Бироқ, бу даврда молия фани социалистик амалиётнинг янги хусусиятлари ва кўринишларини умулаштиришга ҳаракат қилинди. Бу ишлар қаторига Д.Кузоаков, Г.Тиктин, А.Буковецкий ишларини ва асосан Д.Боголеповнинг «Молия фанининг қисқача курси» дарслигини келтириш ўринлидир. Бироқ, бу ишларда кўзланган мақсадга эришилмади. Ушбу фикримизни мазкур дарсликда молия фанига берилган таъриф тасдиқлайди: «молия фани... эски жамият қолдиқларини тугатиш ва янги жамият куриш учун асослар яратувчи ижтимоий муносабатларни ўрганмоғи лозим» (Д.Боголепов «Молия фанининг қисқача курси». – Харьков, 1925, 33 б.).

Д.Боголепов томонидан молияни тушунишнинг бундай талқини (шу даврдаги бошқа иқтисодчилардаги каби) «жамоа манфаатларининг қондирилиши» назариясига асосланган. Бундай ҳолат собиқ иттифоқ тараққиётининг ушбу даврида молия назариясига оид бирорта ҳам илмий изланишнинг катта ютуқ сифатида очиқ тан олинishi ва қўллаб-қувватланиши учун имкон бермади.

Молия фани тараққиётининг иккинчи даври (1931-1956) молия фанининг предметиға ягона қарашларнинг шаклланиши билан хусусиятланади. Ушбу даврнинг илғор вакили бўлмиш В.Дьяченко ўзининг кўп сонли ишларида молия назариясининг асосларини ишлаб чиқди: молиянинг моҳияти ва функциялари, ижтимоий такрор ишлаб чиқаришда молиянинг роли, миллий даромаднинг тақсимланишида молиянинг ўрни, молия тизимининг таркиби ва ҳ.к. Бироқ, В.Дьяченконинг молия тушунчасига берган таърифи классик иқтисодчилар илмий дунёқараши билан чекланган эди: «давлат молияси пул муносабатлари тизими бўлиб, улар асосида даромад ва жамғармаларни режали тақсимлаш орқали давлатнинг функцияси ва вазифаларига боғлиқ бўлган марказлашган ва марказлашмаган пул фондлари ташкил этилиши ва ишлатилиши таъминланади». (Дьяченко В.П. Молия назарияси масалалари. – М.: 1957. – 68 б.)

В.Дьяченконинг ишлари дастлабки дарсликларнинг назарий асосини ташкил этди. Ушбу дарсликларга «СССР молияси» (1933й) ва «СССРда молия ва кредит» (1940 й.) мисол бўлади.

В.Дьяченко фикрларининг асосий ғоялари унинг «Совет молиясининг моҳияти ва функциялари масалаларига оид» асарида ёритилган.

Молия фанининг амалий муаммоларини ўрганиш бу даврда асосан қуйдаги йўналишлар бўйича олиб борилди:

- молиявий категориялар тараққиёти тарихини ўрганиш. Бу йўналишдаги изланишларга К.Плотниковнинг бюджет тарихига оид, А.Зверев ва Э.Вознесенскийларнинг Улуғ Ватан уруши йилларида молиянинг тараққиёти муаммоларига бағишланган китоблари мисол бўлади.

- ушбу йиллар молиявий амалиёт тажрибасини тадқиқ этувчи изланишлар. Бу соҳадаги ишлар юзаки хусусиятга эга эди ва кўпроқ молиявий таълим тизимида фаол ишлатилган.

Иқтисодий назариядаги догматик қарашларнинг бартараф этилиши молия фанида бир томонлама ёндошувликка чек қўйди. 1950 йиллар охири 1970 йиллар бошларида иқтисодчиларнинг молия назариясига оид кўплаб ишлари яратилди. Уларнинг муҳимларидан қуйидагилар ажралиб турар эдилар: А.Александровнинг «Давлат молияси» (1965), А.Бирманнинг «Молия назариясининг очерклари» (1968; 1972; 1975), В.Вознесенскийнинг «Молия назариясининг мунозарали масалалари» (1969), Г.Точильниковнинг «Молия» (1974) ва ҳоказо. Шу даврнинг ўзида бир қатор «СССР молияси» ва «СССРда молия ва кредит» фанлари бўйича дарсликлар ва ўқув қўлланмалар нашр қилинди.

Молия назарияси масалалари бўйича баҳсларнинг моҳияти, молиянинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш тизимидаги ўрнини аниқлаш билан боғлиқдир. Бу даврдаги ягона сиёсий иқтисод назариясига асосланиб, ҳар хил қарашларга эга муаллифлар 2 гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳдагилар: молиянинг ўрни бу – фақатгина эквивалентсиз характерга эга бўлган пул маблағларини тақсимлаш муносабатлари тизимидир. Шундан келиб чиқиб молия фақатгина тақсимлаш орқали моддий ноз-неъматларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва истеъмолга бевосита таъсир қилади деб ҳисоблайдилар. Бу гуруҳнинг ёрқин намоёндалари В.Дьяченко, Г.Точильников ва И.Шеременов каби олимлар эди.

Иккинчи гуруҳ иқтисодчилар (Э.Вознесенский, А.Александров, А.Бирман) бошқа нуқтаи-назардан қараш тарафдоридирлар. Уларнинг фикрича, молия муносабатлари – барча тўрт ёки бир неча кенгайтирилган ишлаб чиқариш жабҳалари билан боғлиқдир. Бундай ёндошиш молиянинг кенгайтирилган қарашларини тавсифлайди.

Бундай фарқланувдан келиб чиқиб ўзларининг назарий концепцияларига асосланиб иқтисодчи олимларнинг молиянинг иккинчи (ҳосилавий) муаммоларига (молиявий муносабатларнинг хусусиятлари, молиянинг функциялари, молиянинг чегаралари молия тизимининг таркиби ва ҳ.к.) қарашлари фарқланади.

1950-йиллар охири 60-йиллар бошларида молия назариясининг ривожланиб бориши билан бирга молиявий тадқиқотлар ва изланишларнинг янги тури, йўналиши шакллана бошлади. Агар 1930 йиллардан 50-йиллар бошига қадар бўлган тадқиқод ва изланишларда молиявий муносабатларнинг амалиётдаги ташкилий асослари кўпроқ юзаки ва тузумни мақтовчи синфий ёндашувларга суянган бўлса, 60-йиллар бошидан хўжалик ислохотлари бошланган даврдаги изланишларда айрим молиявий дастакларни такомиллаштириш учун аниқ таклифлар ва амалиётдаги камчиликларни танқид қилиш ҳолатлари далил кузатила бошланди.

Бу соҳада, аввало, А.Бирманнинг асарларини келтириб ўтиш жоизки, уларда корхона молиясини ташкил этиш муаммолари юксак савияда тадқиқ этилган. Унинг китобларида илк бор молиявий категорияларнинг хўжалик

ҳисоби шароитидаги ишлатиш муаммолари талқин этилдики, муаллиф фикрича, уларда ўша даврдаги бозор хўжалиги элементларининг амал қилиш хусусиятлари ўрганилган.

Бу даврда молиявий ресурсларнинг моҳияти, корхоналар молиясини бошқариш муаммолари ҳақида илк бор ўрганилди. А.Бирманнинг ишлари корхоналар молиясини 60-80-йилларда тадқиқ этган қатор иқтисодчилар (П.Бунич, Г.Базарова, В.Сенчагов, С.Ситарян, М.Романовский ва бошқалар) учун муҳим туртки берди.

Ушбу даврда бюджет соҳаси муаммоларини ўрганиш ики йўналишда олиб борилди:

- ◆ бюджет дармадлари ва харажатларини такомиллаштириш муаммолари;
- ◆ маҳаллий бюджетларни ташкил этиш муаммолари.

Ушбу даврда молия фанидаги идеологик-догматик қарашлар устунлиги ва маълумотларнинг етишмаслиги сабабли бюджет муаммоларини комплекс ўрганиш имкони бўлмади.

Бу даврда давлат бюджети муаммоларига бағишланган ишлар қаторида С.Ситарян, Я.Либерман, В.Родионова, Л.Павловаларнинг ишларини келтириш мумкин.

Суғурта муаммоларини ўрганишда суғурта ишига давлат монополиясининг мавжудлиги салбий таъсир кўрсатди. Бу соҳадаги изланишлар классик иқтисодчиларнинг суғурта фондларининг зурурлиги, моҳияти ва роли ҳақидаги қарашларига асосланибгина қолгани учун етарлича илмий янгиликка эга бўлай қолди. Суғуртага оид амалий ишланмалар Госстрах томонидан қўлланилаётган суғурта турлари бўйичагина амалга оширилди.

Мазкур даврдаги суғурта назарияси ва амалиётига оид қарашларни умумлаштирувчи ишлар қаторига Л.Мотилев, Л.Рейтман, Е.Коломин кабиларнинг ишларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Мазкур даврда хорижий давлатлар молиявий муносабатларини таҳлил этиш ва танқидий ўрганишга кўп эътибор берилди. Бу масалада, бир томондан, капитализм молияси тараққиётига оид йирик ишларни (Б.Болдирев, Л.Дробозина, Л.Павлова, Л.Окунева ва бошқалар), иккинчи томондан эса социалистик давлатларда молиявий дастаклар амал қилиши хусусиятлари ва ривожланиш тенденцияларини ўрганишга оид (Д.Бутеков, Ю.Кашин ва бошқалар) қарашларни ажратиб кўрсатиш лозим.

Молия фани тараққиётининг ҳозирги босқичи унда чуқур назарий ва амалий ишларнинг камлиги билан хусусиятланмоқда. Ҳозирги мавжуд ишлар жараёнларни одди тавсифлашга қаратилган, бошқалари мавжуд қарашларни ўзгарувчан замон талабига мослаштириш учун ҳаракат ифодаси, учинчи йўналиш ишлар эса хорижий муаллифлар ишларини компилятив баён этишга қаратилгандир.

Бининг бир қатор сабабларини келтириш мумкин:

- ◆ Илгари устун бўлган марксистик иқтисодий дунёқарашдан анча четлашилди ав бу албатта, ижобий ҳол. Эски мавжуд йўналишлар бўйича мунозаралар, илмий баҳслар юритиш долзарб аҳамият касб

этмай қўйди, чунки барча асосий муаммолар ва омиллар ҳар қайси томон вакиллари ишларда тўлиқ кўриб чиқиб бўлинган.

- ◆ Кўпчилик иқтисодчиларнинг бозор иқтисодиёт қонуниятларини талқин қилишнинг ҳозирги замон услубиятини ва усулларини қўллашга тайёргарлиги даражасининг етишмаётганлиги ва барқарор молиявий маълумотлар базасининг яратилмаганлиги туфайли қийин кечмоқда.
- ◆ Молияга оид фундаментал ва амалий изланишларни такомиллаштиришнинг барқарор ҳуқуқий базаси етишмаслиги.

Молия фани тараққиётининг тарихий асосларини ўрганишда Ўзбекистон Республикаси амалиёти ҳамда миллий иқтисодчи-олимларимизнинг қўшган ҳиссаларини ўрганиш ҳам муҳим ҳаётий аҳамият касб этади.

Молия фани тараққиётида иқтисодий олий ўқув юртлири, жумладан, Тошкент Молия Институтининг бой тарихий тажрибаси, унда фаолият юритган молиячи-иқтисодчи олимларнинг илмий меросини ўрганиш катта назарий, услубий манба бўлиши мумкин.

Тошкент Молия Институтининг «Молия» кафедраси институтнинг энг дастлабки кафедраларидан бири бўлиб, у 1933 йилда ташкил топган. Дастлабки йилларда айрим фанлардан дарс бериш учун Республика Молия вазирлиги ва давлат режа комиссиясининг ходимлари сафарбар қилинган эди. Биринчилардан бўлиб институтни 1936 йили 20 киши тамомлаб молия бўйича ихтисослигига эга бўлишган. Урушдан олдинги йилларда кафедра Санкт-Петербургда диссертация ҳимоя қилиб келган фан номзодлари ҳисобига кенгайиб 1930-40 йилларда ўзининг дастлабки илмий асарлар тўпламини нашр қилди. Унга киритилган дастлабки илмий асарлар тўпламини нашр қилди. Унга киритилган мақолалар асосан молия тарихи ва ўша даврдаги республика молиясининг муаммоларига бағишланганди.

II жаҳон уруши йилларида кафедра бошқа шахарлардан кўчиб келган ўқитувчи ва талабалар иштирокида ўз ишини давом эттирди, ўқув режаларида маълум ўзгаришлар содир бўлди. 1941 йилда кафедра мудирини қилиб профессор А.К.Шмидт тайинланди ва 1943 йилда унинг раҳбарлигида аспирантура ташкил қилинди. Аспирантлар орасида биринчи бўлиб, 1949 йилда Ҳ.Р.Собиров номзодлик диссертациясини ёқлади. Шундай кейинги йилларда кафедрада Х.М.Муродов, А.Ф.Красников, О.Ф.Модина, К.М.Попадюк ва бошқалар биринкетин иқтисод фанлари номзодлари илмий унвонига сазовор бўлдилар.

Профессор А.К.Шмидт 1945 йил вафотидан сўнг дастлаб кафедрага профессор И.Н.Тоғаев, кейин М.М.+ориев мудирлик қилдилар. 1959 йилдан то 1989 йилгача 30 йил давомида кафедрага профессор Х.Р.Собиров бошчилик қилди. Бу етук олим 1968 йилда докторлик диссертациясини ёқлаб, йиллар ўтиши билан кафедрада К.Яхяев, Б.Абдурахманов, З.Забирова, М.Фозилов каби шогирдлар тайёрлади. Шу давр ичида кафедра ташаббуси билан 200 босма табоқ ҳажмида монография, мақолалар тўплами, анжуман ва симпозиум тезислари нашр қилинди. Давлат энциклопедияси учун молия масалалари бўйича юзлаб мақолалар киритилди.

1977 йилда Иттифоқ миқёсида «Молия-кредит механизми» мавзусида илмий анжуман ўтказилди. 1980-90 йилларда кафедра эришган муваффақиятларини кўзда тутиб, унинг мудирини профессор Х.Р.Собиров «Халқлар дўстлиги» нишони билан тақдирланди.

1989-94 йилларда кафедрага йирик иқтисодчи олим К.Яхяев мудирлик қилди. Бу йилларда кафедра томонидан солиқ, молия, халқ хўжалиги тармоқлари учун молиячилар тайёрлашда 40 дан ортиқ профессор-ўқитувчилар хизмат қилдилар. Ҳозирда, К.Яхяев солиқ соҳаси бўйича йирик олимдир.

Ўтган йиллар давомида профессор-ўқитувчиларнинг малакасини оширишда Москва Молия Академиясининг хизматлари беқиёсдир. Бундан

ташқари кафедра Санкт-Петербург Иқтисод ва Молия Универтитети, Украина Молия Институти, Олмота Халқ хўжалик институти ва бошқа давлатлар молия институтилари билан бевосита яқин илмий алоқада бўлган.

Бугунги кунда кафедра мавқеи аанада кенгайиб хорижий мамлакатлар молия институтилари билан ҳам узвий алоқалар олиб борилмоқда.

Ушбу даврда молия фанига оид фундаментал тадқиқотларни келтириб ўтишда молия фани бўйича Ўзбекистон Республикасида мавжуд иқтисод фанлари докторларини таъкидлаб ўтиш жоиздир. О.Олимжонов, Ж.Зайналов, Т.Маликов, А.Одиров каби етуқ иқтисодчи-олимлар шулар жумласидандир.

Хорижий иқтисодчи-олимларнинг молия фанига қўшган ҳиссаларининг тарихий-мантиқий таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда ушбу қарашлар мавжуд иқтисодий таълимотларнинг муҳим асосини ташкил этмоқда.

Марказлашган ва марказлашмаган пул фондларини кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида ташкил топиши, тақсимланиши ва ишлатилишини ўрганувчи молия фани иқтисодчи-олимлар изланишларининг таъсири остида шаклланади. Мазкур иқтисодчи-олимлар томонидан яратилган молиявий назариялар жамиятнинг реал эҳтиёжлари билан текшириб борилди ва агар давлат ва аҳоли учун амалий тавсия бера олсагина фан томонидан тан олинди. Шу нуқтаи-аназардан молия фанига оид билимларни шакллантирувчи молиявий категориялар (давлат харажатлари, солиқлар, кредит, бюджет)нинг назарияларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодчи-олимлар томонидан ишлаб чиқилган назарий ғоялар ва тавсиялар давлат фискал сиёсати ва молиявий қонунчиликнинг асосини ташкил этади.

Хорижий иқтисодчи-олимларнинг молия фани шаклланиши ва ривожланишига қўшган ҳиссаларини ўрганишда тарихийлик ва мантиқийлик нуқтаи-назаридан ёндошув бу масалада қуйидагиларга эътибор беришни талаб қилади:

- ◆ сиёсий иқтисод классикларини иқтисодий қарашларида молия фани муаммоларининг ўрганилишини таҳлил қилиш;
- ◆ янги тарихий мактаб вакилларининг молиявий қарашларини ўрганиш;
- ◆ иқтисодчилар асарларида молиявий муаммолар талқинини ёритиш;
- ◆ кейнсчилик, янги кейнсчилик вакилларининг молия фани тараққиётига қўшган ҳиссаларини баҳлил қилиш
- ◆ неоклассик оқим вакиллари молиявий қарашларини ўрганиш;
- ◆ посткейнсчилик вакиллари қарашларининг молиявий жиҳатдан таҳлил қилиш.

Сиёсий иқтисод классиклари концепцияларининг молиявий жиҳатлари.

Жамият тараққиётининг барча босқичларида иқтисодий назарияларда молиявий концепциялар муҳим ўрин эгаллади ва умуман бюджетнинг иқтидиётга таъсири муаммосини сиёсий иқтисод классиклари (Буюк

Британияда – У.Петти, А.Смит ва Д.Рикардо, Францияда – П.Буагильбер) чуқур ўрганган эдилар.

Молия фанининг асосчиларидан бири Адам Смит (1723-1790) ўзининг «Халқ бойлигининг табиати ва сабаблари ҳақидаги тадқиқот» (1776) асарида давлат молиясининг моҳияти ҳақидаги муҳим асосларни ишлаб чиқдики, ушбу таълимот ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш меҳнати ҳақидаги ғояга асосланади. Унинг фикрича, ишлаб чиқариш (унумли) меҳнати – бевосита капиталга айирбошланадиган меҳнатдир, ноишлаб чиқариш (унумсиз) меҳнат эса – даромад учун, яъни иш ҳақи ва фойда учун меҳнатдир. Мазкур назария ғояга асосланиб, А.Смит (унинг кетидан Д.Рикардо) молиявий категориялар (давлат даромадлари ва харажатлари)га тавсиф берди. У солиқлар ҳисобига олинган давлат дармадларининг барча ёки деярли барча қисми ноишлаб чиқариш (унумсиз) меҳнат учун сарфланишини исботлади. Шунинг учун унинг фикрича давлат харажатлари капиталининг жамғарилиши ва миллий дармад ўсиши имкониятларини камайтиради. Айнан мана шундан унинг солиқларга нисбатан салбий муносабати келиб чиқди. А.Смит яратилган қийматни унумсиз – сарфланишига олиб келувчи ва бунинг асосида ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётига ғов бўлаётган давлат харажатларини камайтириш зарур деган хулосага келди.

Классик буржуа сиёсий иқтисоди концепциясининг асосий ғояси-капитал жамғариши учун иқтисодий қулай шароитларнинг таъминланишидир.

Давлат харажатлари сиёсатини танқид қилар экан А.Смит уларнинг маълум қисми ишлаб чиқаришнинг умумий шароитини муҳофаза этиш нуқтаи-назаридан зарурийлигини тан олган эди. А.Смит иқтисодий қарашларида солиқ назариясига алоҳида эътибор беришди. У солиққа тортишнинг мақсадга мувофиқ тизимини ташкил этишнинг тўрт асосий тамойилини ишлаб чиқди:

- ◆ солиқларнинг солиқ тўловчилар имкониятларига қараб тўланиши;
- ◆ солиқларнинг миқдори ва уларни тўлаш муддатларнинг олдиндан аниқ белгилаб қўйилиши;
- ◆ солиқларнинг солиқ тўловчи учун қулай вақтда тўлаши;
- ◆ солиқлар йиғишда харажатлар минимал бўлишининг таъминланиши.

Тарихан ушбу тамойиллар янги шаклланиб келаётган буржуазия синфи эҳтиёжларини асосий ижтимоий гуруҳлар сифатидаги имтиёз ва енгилликларини бартараф этишга қаратилган эди. А.Смит ишлаб чиққан ушбу тамойиллар буржуа давлатлари томонидан солиқ сиёсатини юритишда қўлланилди. Турли солиқ турлари (эгри солиқлар, иш ҳақига солиқ)ни таҳлил қилар экан, А.Смит уларга жамият иқтисодий тараққиёти нуқтаи-назаридан баҳо берилди. Истеъмол товарларига эгри солиқлар улар баҳосининг ўсишига олиб келдики, бунинг натижасида ишлаб чиқариш харажаталари янада ўсди ва оқибатда уларнинг сотилиши ва истеъмол даражаси пасайди. Иш ҳақига солиқни ўрганар экан, даромадини солиққа тортиш унинг фикрича, тадбиркор ва авансланган капиталнинг ўсишига ёки ишчи кучи харид қуввати ва имкониятининг пасайишига олиб келадиги буларнинг ҳаммаси бозор талабига салбий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, А.Смитнинг солиқ концепцияси фақат ягона мақсадга- капитал жамғарилишини рағбатлантириш ва ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётини жадаллаштиришга қаратилган эди.

Давид Рикардо (1772-1823) ҳам ўзининг «Сиёсий иқтисод ва солиққа тортишнинг бошланиши» номли бош асарида умуман юқоридаги фикрни қўллаб қувватлади. Меҳнатнинг қиймат назариясидан келиб чиқиб, у «барча солиқлар ё капитал ёки даромадга бевосита таъсир кўрсатади» деб ҳисобланган эди. Агар солиқлар капиталдан олинса-унумли меҳнатни сақлаш учун қаратилган фондни камайтиради.

Солиқларнинг даромадлардан тўланишида эса капиталнинг жамғарилиши ёки солиқ тўловчининг истеъмоли камаяди. Бирламчи эҳтиёж товарларига солиқ солиш улар баҳосининг ўсишига олиб келадики, бунинг оқибатида истеъмолчилар зарар кўради. Д.Рикардо фикрича товарлар ва иш ҳақиға солинган ҳар қандай солиқ иш ҳақининг ўсишига ва фойданинг камайишига олиб келади.

Шу муносабат билан Д.Рикардо «солиқлар умуман буюк фандир» деган хулоса қилди. Солиққа тортиш ўсиши ёки ҳукумат харажатларининг ортиши билан халқ истеъмоли камаядики, бу ҳолат ишлаб чиқаришда ўз салбий аксини топади. Шунинг учун ҳукуматнинг вазифаси капитал жамғарилишини рағбатлантиришдир. Мамлакат келгуси ишлаб чиқаришини таъминлаш лозим бўлган фойда солиққа тортилмаслиги лозим деб таъкидлаган эди Д.Рикардо. шундай қилиб, классик буржуа сиёсий иқтисоди (А.Смит ва Д.Рикардо, уларнинг издошлари) умуман давлат харажатлари ва солиқларга нисбатан иқтисодий сиёсатнинг концепциясини аниқлаб берди. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида қатор ва илғор давлатларнинг молиявий сиёсати янги синф – буржуа манфаатларини ифода этиб, давлатнинг мамлакат хўжалик ҳаётига аралашмаслик тамойилига асос солдилар.

XIX асрдаги ишлаб чиқаришнинг юқори суръатларда ривожланиши меҳант ва капитал ўртасидаги зиддиятларнинг кучайишига олиб келди. Ушбу даврда қатор иқтисодчиларнинг давлатнинг турли ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўз сиёсатини бир мунча ҳаётга мослаштириш юзасидан талаб ва таклифлари юзага кела бошлади.

Инглиз олими Джон Стюарт Милль (1806-1873) мамлакатда ижтимоий тинчлик ва зиддиятларни юмшатиш мақсадида даромадларни тақсимлаш соҳасига қатор ўзгартиришлар киритиш лозимлиги ҳақидаги таклиф билан чиқди. У томонидан бойликни нисбатан тенг миқдорда тақсимлаш учун оқилона солиқ тизимнинг янги тамойиллари ишлаб чиқилди. Яшаш учун зарур бўлган даромадга тенг бўлган «солиқ олинмайдиган минимумни киритиш» ғояси ҳам айнан мазкур олимга тегишли эди.

Дж.С.Милль «Хизматларнинг солиқ назарияси»ни тўлиқ ишлаб чиқдики, унга кўра ҳар бир инсон давлат учун ўз даромадининг бир қисмини ундан олинаётган мадад чора-тадбирлари учун беришлари лозим. У солиқларни давлат харажатлари билан бевосита бирга ҳолда ўрганди ва улар ўртасида қатъий боғлиқликни ёритиб берди.

Ушбу ғояларни кейинчалик швед иқтисодчилари К.Виксель ва Э.Линдалар такомиллаштирдилар.

Бизнинг замонамиздаёқ мазкур назария америкалик олим П.Самуэльсон қарашларининг шаклланишига таъсир этдики, унинг фикрича, «солиқларнинг ўсиши давлат хизматларига бўлган эҳтиёжнинг ўсиши билан бирга бормоғи лозим».

Швейцариялик иқтисодчи Ж.Сисмонди (1773-1842) майда товар хўжалигини ҳимоя этиб тараққий этган давлатлар молия сиёсатини танқид қилди. Унинг қарашлари айниқса, давлатнинг протекционистик сиёсатга қарши қаратилган эдики, бу сиёсат олим фикрича, «миллат учун зарар»дир. Бироқ, протекционистик сиёсатни танқид қилиш билан бирга, Ж.Сисмонди мамлакат халқ хўжалигида катта роль ўйнай бошлаган йирик капиталнинг ўсиб боруви аҳамиятини баҳолай олади.

Янги тарихий мактаб концепциялари.

1870 йилларда янги тарихий мактаб вужудга келдики, унга немис олимлари (Г.Шмоллер, М.Вебер, А.Вагнер ва бошқалар) асос солдилар. Давлат молиясини тадқиқ этиш билан кўпроқ А.Вагнер шуғулланди ва «давлат ёрдамида капитални жамғаришнинг янги имкониятлари» ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларни таклиф этди. Давлат фаолияти ҳажмини (маъмурий, ижтимоий-маданий, инвестицион ва ҳ.к.) кенгайтириш нуқтаи назардан келиб чиқиб у солиққа тортишнинг 9 та тамойилини ишлаб чиқди ва уларни тўртта бўлимга гуруҳлаштирди:

- етарлилик ва ҳаракатчанлик;
- тегишли манба ва объектнинг танлаб олинувчанлиги;
- умумийлик ва тенглик;
- аниқлик, қулайлик ва арзонлик.

Моҳиятан ушбу тамойиллар илгаридан маълум бўлган А.Смитнинг тамойиларини тўлдирди. Буржуа сиёсий иқтисодий классиклари кетидан А.Вагнер ҳам «молия – давлат томонидан мамлакатда даромадлар ва бойликни адолатли тақсимлашга эришиш учун ишлатилади» – деган хулосага келди.

Классик иқтисодчилар асарларидаги молиявий муаммолар.

XIX аср ўрталаридан ва унинг охирига қадар молия фани марксистик дунёқараш таъсири остида эди. Капитализм шароитида молиянинг моҳияти, алоҳида молиявий категорияларнинг роли ва аҳамияти классик иқтисодчилар томонидан ишлаб чиқилди. Мазкур иқтисодчиларнинг давлат молиясига бағишланган йирик маҳсус ишлари бўлмасада, капитализм молиявий муаммоларининг айримлари қатор ишларда XIX аср ўрталарида Англия бюджети, 1840 йилларда Пруссия ва француз бюджетларининг тавсифига оид кўп сонли мақолаларида кенг ёритишган. Классик иқтисодчилар монополистик капитализмга қадар бўлган даврдаги давлат бюджетининг синфий хусусиятини очиб берди, давлат ноишлаб чиқариш (унумсиз) харажатларнинг ўсишининг

халққа қарши хусусиятини ёритди, давлат заёмлари ва солиқларнинг баоғлиқлигини кўрсатиб берди.

Капиталнинг дастлабки жамғарлиши усулларини ўрганар экан, классиклар улар таркибига биринчи навбатда молиявий усулларни – давлат харажатлари, давлат кредити ва солиқ тизимини киритди. Айнан шу усуллар капитал жамғарилишининг тез ўсишини таъминлади ва капиталистик ишлаб чиқаришнинг муттасил ўсиши учун моддий асос яратди.

Классик иқтисодчилар муҳим молиявий категория бўлмиш – солиқларга алоҳида эътибор бердилар. Солиқларнинг моҳиятини ўрганар экан, улар доимо «солиқ - барча меҳнаткашларни кўшимча эксплуатация қилишнинг қуролидир», деб ҳисоблаб келдилар. Солиққа тортиш тизимини тадқиқ этишда классик иқтисодчилар кўпроқ тўғри солиқларга ва аввало, даромад солиғига эътиборни қаратди ва солиққа тортишнинг прогрессив шаклларини ёқлаб чиқди.

Давлат бюджетининг моҳиятини таҳлил қилар экан, классик иқтисодчилар «бюджетнинг асосий масаласи - унинг харажат ва даромад қисмининг ўзаро нисбати, яъни бюджет қолдиғи (тақчиллик ёки ортиқчалик)ни аниқлашдир» деб ҳисоблади ва айнан бюджет қолдиғи солиққа тортишнинг камайиши ёки оширилишини белгилашини таъкидлади.

Бироқ классик иқтисодчиларнинг «молия сиёсати таъсири остида амалга ошувчи капитал жамғарилишининг бориши билан ишчилар синфи шароити ёмонлашади» деган хулосаси асосланмай қолди. Классик иқтисодчилар давлат ва давлат молиясининг фойда, фоизлар, рента ва иш ҳақи ўртасидаги нисбатларни ўзгартира олиши имкониятларини инкор этди. Бундан ташқари классик иқтисодчилар ортиқча ишлаб чиқариш цикли инқирозларини таҳлил қилишда давлатнинг иқтисодий, шу жумладан молиявий сиёсатини бўшаштирмаслиги лозимлигини таъкидлади.

XIX аср охири XX аср бошлари марксистик ғояга қарши бўлган «юқори фойдалилик назарлари»нинг кенг тарқалиши билан хусусиятланади. Мазкур оқим молия соҳасини ҳам қамраб олди. Унинг асосчилари фикрларининг турли туманлигига қарамай меҳнатнинг қиймат назариясига қарши чиқдилар, уни харидорлар ҳолиши билан бегиланувчи баҳо таҳлили билан алмаштириш таклифини бердилар. +атор муҳим молиявий категориялар, жумладан, давлат харажатлари ва солиқлар ушбу оқим вакиллари томонидан давлат ва хусусий шахслар ўртасида бўладиган кўп сонли битимлар сифатида талқин этилдики, бунга давлат хизматларининг юқори фойдалилиги солиқлар юқори фойдалилиги билан бевосита мутаносиблашуви лозим.

1-жаҳон урушига қадар иқтисодий фан эркин тадбиркорлик тамойилига асосланган ҳамда давлат молиясининг мамлакат иқтисодиётига аралашувига қарши чиқди. Ишлаб чиқариш ва тақсимотни тартибга солиш 1-жаҳон уруши йилларидаёқ амалга ошрила бошланди. Ушбу жараён 1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий таназзули даврида янада кучайди.

Дж.Кейнс назарияси.

Капиталистик ишлаб чиқаришни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим зарурияти сифатида вужудга келган инглиз иқтисодчиси Джон Мейнард Кейнс (1883-1946) иқтисодий таълимоти давлат молиявий сиёсатини ишлаб чиқиш ва молиявий концепциянинг шаклланишига улкан ҳисса қўшди. Кейнсча тавсиялар турли мослашувларда билан узоқ давр мобайнида кўпчилик давлатлар амалиётида қўлланилиб келинди. Дж.Кейнс молиявий концепциясининг асосида «Самарали талаб» ғояси ётади.

Дж.Кейнс ўзининг назарияси билан иқтисодиёт оғир цикли инқироз (1929-1933)ни бошдан кечираётган ўта мураккаб шароитда чиқда ва унинг ғояларини ўзининг «Бандлик, фоиз ва пул умумий назарияси» (1936) номли асарида ёритди. Бу асарда нобарқарор ривожланиш шароитида давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг зарурийлиги асосланган. Давлат харажатларининг солиқлар ва заёмлар ҳисобига ўсиши тадбиркорлик фаолиятини жонлантириш ва миллий даромад ўсишини таъминлашга ҳамда ишсизликни бартараф этишга кўмаклашади. Ушбу мақсадга эришиш учун Дж.Кейнс фикрича, давлат ўз харажатлари даражасини кўратибгина қолмай шахсий ва истеъмолга ҳам таъсир этмоғи лозимдир.

Дж.Кейнс солиқлар ва уларнинг асосий «психологик қонун»га таъсири муаммосига алоҳида аҳамият бердики, бунга кўра, кишилар ўз эҳтиёжини даромад ўсиши суръатларидан ортмаган миқдорда оширишга мойилдирлар. Буни куйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

Жамғармалар+Солиқлар+Инвестициялар+Давлат харажатлари.

Шундай қилиб, Дж.Кейнс монополистик ишлаб чиқариш шароитида иқтисодиётни тартибга солишга қаратилган молиянинг бутунлай янги назариясини ишлаб чиқди. 1970-йилларга қадар кўпчилик саноати ривожланган мамлакатлар молия сиёсатининг аксини кейнсча тартибга солиш назариясининг асосий ғоялари ташкил этди.

Янги кейнсчилик назариялари.

50-60 йиллардаги Кейнснинг издошлари унинг таълимотида янги динамик элементни қўшдиларки, бу нарса иқтисодий ўсиш назариясини яратиш учун имкон берди. Ушбу таълимотда кўпчилик мамлакатлар иқтисодчилари (А.Хансен, С.Харрис – АҚШ; Р.Харрут, А.Илерсик, А.Пиккок – Буюк Британия; Ф.Перру – Франция; Ф.Неймарк – Германия) томонидан ишлаб чиқилган концепция муҳим ўрин эгаллади. Ушбу концепция цикли инқирозларга қарши фискал назарияни яратиш учун асос бўлдики, унинг моҳияти мувозалатлашган иқтисодий тараққиёт мақсадларида давлат даромадлари ава харажатларини ўзгартиришга қаратилган.

Янги кейнсчилар самарали талабга эришиш усули сифатида «такчилли молиялаштириш» ғоясини ёқлаб чиқдилар. Улар давлат қарзининг ўсиши билан ҳисоблашишмай катта давлат харажатлари зарурлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бироқ, доимий хусусият касб этувчи бюджет такчилликлари иқтисодчи-олимларнинг маълум гуруҳини жумладан Стокгольм мактаби вакиллари (Э.Линдаль, Г.Мюрдаль ва бошқалар)ни ю.джет муаммосини янгича

ҳал этишга мажбур қилди. Ушбу мактаб муаммосини янги ҳал этишга мажбур қилди. Ушбу мактаб вакиллари «бюджетни цикли баланслаштириш» назариясини таклиф этдиларки, бунда давлат даромадлари ва харажатларини иқтисодий циклга мослаштиришни талаб этдилар. Давлат инқироз даврида юзага келган тақчилликларни иқтисодий ўсиш давриларидаги ортиқча маблағлар ҳисобига қопламоғи лозим. Ушбу таклифдан келиб чиқиб қатор ривожланган давлатлар ҳукуматлари циклик тартибга солишнинг махсус пул фондларини ташкил этдилар. Мазкур фондлар маблағлари иқтисодиёт ўсиши давриларида тўлдирилиши ва ишлаб чиқариш суръатлари пасайиши даврида ишлатилиши кўзда тутилган.

Янги кейнсчиларнинг ҳўжаликни тартибга солиш ва рағбатлантиришда давлат бюджетидан фаолроқ фойдаланиш ҳақидаги таклифи «самарали бюджет воситалари» назариясида ўз аксини топди.

Неоклассик оқим вакилларининг таълимотлари.

Урушдан кейинги йилларда янги кейнсчилик оқими қарашлари билан бир қаторда давлат орқали тартибга солишни чегаралашда эркин тадбиркорлик ғояларини тарғиб қилувчи неоклассик назариялар ҳам анча жонланди. Неоклассик мактаб назариётчилари (Р.Слоу, Дж.Кенрик – А+Ш; А.Роббинс, Дж.Мид – Буюк Британия) давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслигининг асосий тамойилини ҳимоя қилиш давлат харажатлари умумий хажмини камайтириш, шу билан бир вақтда маориф фанга харажатлар улушини ошириш йўли билан улар таркибини ўзгартириш тарафдоридирлар. Ушбу иқтисодчи олимлар қарашларда «инсон капиталига инвестициялар қилиш»га алоҳида эътибор қаратилди. Бир вақтнинг ўзида солиқларни камайтириб, бироқ бюджет тақчиллигига йўл қўймаслик сиёсати талаб этилди. Мазкур таълимотни молиявий концепциясига кўра иқтисодий ўсиш омонатлар ва жамғариш орқали таъминланади. Давлат солиқ тизими орқали бутун мамлакатни инвестиция билан таъминлашга етарли бўлган жамғармалар шаклланишига зарур шароитларни яратиш лозим. Давлат ва унинг молия тизими зиммасига ФТП ни рағбатлантириш масаласи юклатилди. Умуман давлатнинг роли минимал даражага келтирилган. Мазкур таълимот тарафдорларининг айримлари давлатни «тунги қоровул ва миршаблик» функциялари билангина чеклаб қўйишни талаб қилдилар.

Америкалик иқтисодчи А.Леффернинг солиқ концепцияси юксак баҳоланиб кенг тарқалдики, унда муаллиф график модели асосида қуйидагича хулосага келди: юқори солиқ ставкалари иқтисодий ўсиш суръатларига салбий таъсир этмоқда. Мазкур олим таклифлари 1980-90 йилларда кўпчилик мамлакатларда ўтказилган солиқ ислохотларининг асосини ташкил этди.

Посткейнсчилар таълимотлари.

Кейнсчилик оқими неоклассик мактаб ривожланишига қарамай янги шароитларга мослашган ҳолда бирмунча такомиллаша борди. 1970 йилларда

посткейнсчилик йўналиши шаклландики, унинг йирик вакиллари сифатида Буюк Британияда – Н.Калдор, Г.Шэкл, А+Шда – Х.Минский, Р.Клауер ва бошқалар анча унумли изланишлар олиб бордилар. Мазкур йўналиш вакиллари неоклассикчиларни ҳам неоклассик мактаб қарашларини ҳам қаттиқ танқид қилдилар.

Посткейнсчилар таълимотининг асосида ҳамон – молия механизми ёрдамида иқтисодиётга давлат аралашувини кенгайтириш ғояси ётар эди. Молиявий сиёсат белгиловчи ва асосий бўлмоғи лозим. Солиққа тортишнинг энг яхши усули сифатида харажатларга солиқ солиш лозимлигини таъкидлайди. Ушбу тадбир жамғаришни рағбатлантириш ва инфляцияни юмшатиши мумкин.

Н.Калдорнинг ушбу ғоялари ғарб олимлари томонидан қўллаб қувватландики, натижада улар солиқ тизимини соддалаштириш ва харажатлар учун ягона солиқни жорий қилиш истаги билан чиқмоқдалар. Бундан ягона солиқ объекти сифатида аҳолининг истеъмол харажатлари таклиф этилаётир.

XX аср охирида иқтисодий фан умуман, бозор тизимга, бизнес қонунларига, иқтисодиётнинг исталган тармоқ ва соҳаларида амалий фаолиятга асосий эътиборни қаратмоқда. Шу билан бир вақтда америкалик машҳур олимлар К.Р.Макконелл ва С.Л.Брюларнинг «Экономикс: тамойиллар, муаммолар, сиёсат» номли асарида таъкидлашларича «моддий эҳтиёжлар чексиз, бироқ ресурслар чеклангандир». Шунинг учун иқтисодий жараёнларни тартибга солиш доимий талаб этилади ва иқтисодиёт тараққиётнинг тарли босқичларида унинг даражаси фарқланади. Хорижий давлатлар ҳозирги замон молия фанида фикр ва ғоялар қарама-қаршилиги ва мактаблар ўртасидаги доимий баҳслар кучайишига қарамай конвергенция жараёни кузатилмоқда. Жумладан, кейнсча назариялар неоклассик оқимга, неоклассик ғоялар эса кейнсча қарашларга қўшилиб кетаётир. Ббу аввало молия-кредит, пул механизмига тааллуқлидир, чунки ушбу муаммо барча ғояларда марказий ўрин эгаллайди.

Хорижий муаллифлар молиявий таълимотлари таҳлили тегишли хулосалар чиқаришга имкон беради:

1. Молия соҳасидаги қарашлар тизими умумиқтисодий назариянинг маълум бир қисми бўлиб, молия фанини бойитишга хизмат қилади.
2. Молия таълимотининг вужудга келиши – мамлакат макро ва микро кўламдаги иқтисодиёт талабларига жавоб ёки улар алоҳида ижтимоий гуруҳлар буюртмалари маҳсулотларидир.
3. Молиявий тавсиялар, агар амалий аҳамиятга эга бўлса, давлатнинг иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ижтимоий муаммоларини ҳал этиш стратегияси сифатида чиқади ва молиявий сиёсатнинг асосини ташкил қилади.
4. Хорижий олимларнинг молиявий ғоялари иқтисодий ўсишнинг юқори даражасини таъминлашга ва инсоният турли эҳтиёжларини қондиришга кўмаклашади.

Назорат учун саволлар:

1. Молиявий таълимот тарихий асосларини ўзгаришнинг зарурлиги ва аҳамияти?
2. Классик иқтисодчилар қарашларининг ҳозирги замон талаблари асосида танқидий ўрганилиши?
3. Молиявий таълимот тараққиётида кейнсча, янгикейнсча қарашларнинг таҳлили?
4. Ҳозирги замон иқтисодий қарашларининг молиявий ғоялари?

6-мавзу: Молия сиёсати ва молия механизми

Режа:

1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва аҳамияти.
2. Молия механизми ҳақида тушунча. Молия механизмининг таркиби, соҳа ва звеноларига тавсиф.
3. Бозор иқтисодиёти шароитида молия сиёсатининг асосий йўналишлари.

Таянч иборалар:

- *Молиявий сиёсат;*
- *Молиявий стратегия;*
- *Молиявий тактика;*
- *Молия механизми;*
- *Молия механизмининг самарали фаолияти;*
- *Молиявий бошқариш усуллари;*
- *Молиявий дастаклар.*

1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва аҳамияти.

Сиёсатнинг асл маъноси грекча "Politika" сўздан олинган бўлиб, давлатни бошқариш санъатидир.

Ҳар қандай жамиятда ҳам давлат субъект сифатида ўзига юклатилган бурч, вазифа ва функцияларни бажаришда молиядан фойдаланади. Ушбуларни ҳаётда амалга ошириш жараёнида молиявий сиёсат етакчи ўринни эгаллайди.

Сиёсат - бу устқурмага тааллуқли тушунча бўлиб давлатнинг ўз функцияларини ва вазифаларини амалга оширишга қаратилган ҳамма йўналишлар, чора ва тадбирлар йиғиндиси. Ижтимоий муносабатлари соҳаларига боғлиқ ҳолда ва уни сиёсий таъсир кўрсатувчи объекти деб қараганимизда - иқтисодий ва ижтимоий, маданий ёки техник, молия ёки кредит, ички ёки ташқи сиёсатлар тўғрисида фикр юритамиз.

Сиёсат, сиёсий таъсир, сиёсий бошқариш уч муҳим элементлардан иборат бўлади:

Биринчидан, жамиятнинг ҳаётини яхшилаш ва ривожлантириш учун зарур бўлган асосий вазифалар ва мақсадлар аниқланади ва белгиланади;

Иккинчидан, шу аниқланган бўлажак ва яқин келажакдаги вазифалар ва мақсадларга эришиш учун энг қулай, энг яхши натижа берадиган зарур бўлган чора-тадбирлар ишлаб чиқилади;

Учинчидан, шу аниқланган ва белгиланган вазифаларни ташкил этиб бажара оладиган кадрларни топиб жой-жойига қўйишдир.

Иқтисодий сиёсат - хўжалик юретишнинг тамойиллари ва шакллари, иқтисодиётни ривожлантириш вазифаларини ечишдаги методлар, чора-тадбирлар ва фаолиятлар йиғиндисиدير. Иқтисодий сиёсат жамият ривожланишининг турли босқичларида турлича бўлиши, иқтисодий ривожланиш даражасига қараб ўзгариб туриши мумкин. Иқтисодий сиёсат ўз ичига:

- баҳо сиёсати;
- пул сиёсати;
- кредит сиёсати;
- амортизация сиёсати;
- молия сиёсати кабиларни олади.

Молиявий сиёсатини ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш жараёнида давлатнинг олдида турган вазифаларни бажаришга, жамият иқтисодий манфаатларига таъсир этиш шарт-шароитлари яратилади.

Молиявий сиёсат - бу молиявий ресурсларни жамлаш, уларни давлатнинг ўз функция ва вазифаларини амалга ошириш учун тақсимлаш ва ишлатиш шакл ҳамда усулларида тизимли намоён бўлувчи тадбирлар йиғиндисиدير. Маълум мамлакатнинг молиявий сиёсати қатор омилларга: тарихий шароитлар, иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий мақсадлар, уларга эришиш муддатлари ва ҳаттоки миллий удумларга ҳам боғлиқ бўлади. Ижтимоий ҳаётнинг эволюцион ривожланиш ва давлат тузумининг барқарорлик даврида давлатнинг ички ва ташқи молиявий сиёсати мавжуд ижтимоий муносабатларни сақлаб қолиш ва ўзгартиришга йўналтирилган. Инқилобий ўзгаришлар даврида мавжуд тузумни тезроқ ўзгартиришдан манфаатдор сиёсий кучлар уни бузиш ва янги ижтимоий муносабатлар тизимини шакллантиришга йўналтирилган сиёсат олиб бордилар. **Молиявий сиёсат** - бу давлатнинг иқтисодий сиёсатини таркибий қисми бўлиб, молиявий ресурсларни (манбаларни) жалб этиш, уларни тақсимлаш, ишга солиш ва фойдаланишга давлат орқали йўналтирилган барча чора-тадбирлар йиғиндисиدير.

Молиявий сиёсатнинг мазмуни аниқ бир мақсадга қаратилганлиги ва самаралилиги - ижтимоий тизимнинг характери, мулк муносабатлари билан аниқланади.

Молия сиёсатининг муҳим вазифаси - у ёки бу иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг давлат режасини ёки чора-тадбирларини амалга ошириш учун тегишли молиявий ресурслар билан таъминлашдир. Лекин молиявий сиёсатни фақат иқтисодий сиёсатга боғлаш мумкин эмас. Молиявий сиёсат - бу молиявий муносабатлар соҳасида давлатнинг мустақил фаолият кўрсатадиган соҳаси. Молиявий сиёсат мустақил хусусиятга эга бўлиш билан бир вақтда давлат сиёсатини ҳар қандай исталган ижтимоий фаолиятни амалга ошириш учун ҳоҳ ижтимоий, ҳоҳ иқтисодий, ёки халқаро муносабатлар доирасида муҳим воситадир.

Молиявий сиёсатнинг самарадорлигини белгилаш учун жамиятнинг эҳтиёжи қанчалик қондирилганлиги, қўйилган мақсадлар ва вазифалар амалга оширилганлиги баҳоланиши лозим.

Молиявий сиёсатга баҳо бериш ва унга тузатиш, қўшимчалар киритиш учун биринчи навбатда жамият эҳтиёжини қондира оладиган ҳолдаги ижтимоий тараққиёт режасини аниқ билиш зарур. У режада бўлажак ва яқин келажақда амалга ошириш вақтлари белгиланган чора-тадбирлар бўлиши лозим. Фақат шундагина молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш ва муваффақиятли амалга ошириш ва объектив баҳолаш мумкин.

Молиявий сиёсатни асосий йўналишларидан бири - молиявий ресурсларни имкон қадар юқори ҳажмини аниқлаш ва ушбу манбалар доимийлиги ва узлуксизлигини таъминлашдир, чунки молиявий ресурслар потенциали барча ўзгаришларнинг моддий базасидир. Шунинг учун молиявий сиёсатни аниқлаш ва унинг стратегик ва тактик асосларини ишлаб чиқиш учун давлатнинг молиявий аҳволи, молиявий потепциали, бошқача қилиб айтганда давлатнинг молиявий имкониятининг объективлиги ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиш лозим. Ҳуқуқий демократик давлатда статистик молиявий кўрсаткичлар ижтимоий мулки бўлиши керак. Шунингдек, молиявий ҳисобот маълумотларидан мунтазам равишда қонун доирасида ўз вақтида танишиб чиқишга имконият яратилиши лозим.

Молиявий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш негизида қуйидагиларни танлаш туради:

- молиявий ресурслар эгаларини ва уларни тақсимловчиларни;
- молиявий ресурслардан фойдаланишда устивор йўналишларини;
- молиявий ресурсларни ташкил этиш учун манбалар ва маблағларни жалб этиш усулларини;
- давлат қўлида молиявий ресурсларни марказлаштириш даражасини.

Бу масалалар давлатнинг ҳаёт мазмунига ва функцияларига боғлиқ ҳолда ечилади ва амалга оширилади.

Молиявий сиёсатни мазмуни кўп қиррали бўлиб, қуйидаги муҳим бўғинларни ўз ичига олади:

а) молиявий муносабатларни ривожлантиришнинг илмий асосланган концепцияларини ишлаб чиқиш.

Бу концепциялар қуйидагиларни ўрганиш асосида ишлаб чиқилади:

- иқтисодий қонунлар талабларини ўрганиш;
- хўжалик аҳволини ҳар томонлама таҳлил қилиш;
- ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг бундан кейинги ривожланиш истиқболларини ўрганиш;
- аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини ўрганиш.

б) истиқболда ва жорий давр мобайнида молиядан фойдаланишнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш; шу тарзда иқтисодий сиёсатда кўзда тутилган белгиланган мақсадларга етиш йўлларида келиб чиқилади, халқаро омиллар инобатга олинади ва молиявий ресурсларни янада кўпайтириш имкониятлари кўриб чиқилади.

в) қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга қаратилган амалий ҳатти-ҳаракатлар, чора-тадбирлар кўриш.

Юқоридаги асосий бўғинларнинг бирлиги молиявий сиёсатнинг мазмунини аниқлаб беради.

Фақат ҳозирги кундаги жорий даврга мўлжалланган, кундалик эҳтиёжларни кондиришга қаратилган молиявий сиёсат самарасиздир. Шунингдек, узоқ даврга мўлжалланган, истиқболни кўзлаб ишлаб чиқилган концепциялар ва йўналишлар, улар қанчалик олижаноб, жозибали бўлмасин, давлатнинг амалий ҳаракатлари, чора-тадбирлари билан таъминланмаса, инкирозга дучор бўлади.

Молия стратегияси ва молия тактикаси, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги.

Ҳал қилиниши лозим бўлган вазифаларнинг характериға, мураккаблиғига ва даврининг узоқлиғига қараб, молиявий сиёсат:

1. **Молиявий стратегия.**

2. **Молиявий тактикаға бўлинади.**

Молиявий стратегия деб корхонани молиявий ресурслар билан таъминлаш учун ва ушбу маблағлардан самарали фойдаланиш учун тузилган узоқ муддатли режаға - айтилади. Корхонанинг молиявий стратегияси ўз ичига корхонанинг молиявий аҳволининг таҳлилини асосий ва айланма маблағларини оптималлаштириш, даромадни тақсимлаш, нақд пулсиз тўловларни, солиқ ва баҳо сиёсатини, қимматли қоғозлар жараёнидаги сиёсатни олади.

Молиявий стратегия корхонанинг молиявий имкониятларини, ички ва ташқи омилларнинг холисона хусусиятини ҳар томонлама эътиборға олади. Агар молия стратегияси корхонани ресурслар бозорида мавжуд бўлган молиявий-иқтисодий имкониятларига жавоб бермаса у муваффақиятсизликка учраши мумкин, ёки корхона банкрот бўлиши мумкин.

Молия стратегияси вазифаларининг кўлами ва даврийлиғига кўра **асосий** ва **оператив** бўлиши мумкин.

Асосий молиявий стратегия деб, корхона фаолиятини аниқловчи бюджетнинг ҳамма даражасида бўладиган ўзаро муносабатларға, корхонанинг даромадларини ташкил этиб уни сарфлашға, эҳтиёжлик миқдорини ва бир йилда молиялаштириш манбаларига айтилади.

Оператив молиявий стратегиянинг асосий молиявий стратегиядан фарқи, у ўз ичига ялпи даромадларни ва маблағларнинг кўпайишини (иш ҳақи, сотилган маҳсулот учун сотиб олувчилар билан ҳисоб-китоб қилиш, кредит операцияларидан тушумлар) ва ҳамма ялпи харажатларини (таъминловчилар билан ҳисоб-китоб, иш ҳақи, ҳамма даражадаги бюджетлар ва банклар билан мажбуриятларини узмоқ) олади.

Молиявий стратегия - ижтимоий ва иқтисодий стратегияни белгилаб берган узоқ истиқболға мўлжалланган ва йирик кўламдаги вазифаларни бажаришға қаратилган бўлиб, у молия ривожланишининг асосий концепцияларини ишлаб чиқиш, молиявий муносабатларни ташкил этиш тамойилларини белгилашни кўзда тутди. Молиявий стратегия узоқ муддатли мақсадларни танлаш ва мақсадли дастурларни зарур молиявий ресурслар билан

таъминлаш, уларни иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг асосий йўналишларида мужассамлаштиради ва кўзда тутди.

Молиявий тактика - стратегия белгилаб берган вазифаларни жамият ривожланишининг конкрет босқичида молиявий муносабатларни ташкил этиш усуллари орқали амалга оширади.

Ривожланишининг ҳар бир босқичининг молиявий стратегияси объектив иқтисодий шароитни ҳисобга олувчи иқтисодий стратегиянинг вазифалари билан белгиланади. Масалан, мамлакат иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказишнинг дастлабки босқичида давлат иқтисодий сиёсатининг асосий стратегик мақсадлари қуйидагича белгиланади:

1. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш;
2. Кўп укладли иқтисодиётни яратиш: хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш;
3. Корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлат томонидан аралашувда ҳуқуқий асослар ва воситалардан фойдаланиш;
4. Иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш.

Мазкур иқтисодий стратегик вазифаларни амалга оширишда қуйидаги йўналишларда молиявий тактика ишлаб чиқилади ва тегишли молия механизми шакллантирилади:

- қаттиқ молиявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети тақчиллигини илжи бориша камайтириш, дотация ва субсидияларни босқичма-босқич қисқартириб бориш;

- бюджетдан маблағларни энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина ажратиш;

- инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш;

- солиқ тизимини такомиллаштириш, бюджет даромадларини барқарор бўлиб туришини таъминлайдиган мустаҳкам солиқ сиёсатини олиб бориш ва ҳ. к.

Молиявий сиёсатнинг стратегияси ва тактикаси ўзаро боғлиқдир. Тактик вазифаларни ҳал қилиш учун стратегия қулай шарт-шароит яратади.

Тактика эса, иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги ривожланишнинг ҳал қилувчи жойларини ва муҳим муаммоларни аниқлаб молиявий боғлиқликларни ташкил этиш шакллари ва усуллари ўз вақтида ўзгартириш йўли билан стратегия белгилаб берган вазифаларни қисқа муддат ичида, энг кам харажатлар билан амалга оширади.

Молиявий сиёсат инсон фаолиятининг махсус шакли сифатида устқурма категорияларига тааллуқлидир. У билан жамиятнинг иқтисодий базиси орасида чамбарчас боғланган ўзаро боғлиқлик мавжуддир. **Бир томондан**, молиявий сиёсат иқтисодий муносабатлар орқали вужудга келади, **иккинчи томондан**, иқтисодий базис асосида вужудга келиб ва ривожланиб, молиявий сиёсат маълум бир мустақилликка эга. Шунинг учун у иқтисодга, молиянинг аҳволига

тескари таъсирини ўтказди. Бу таъсир ҳар хил бўлиши мумкин: бир хил пайтларда сиёсий чора-тадбирларни ўтказиш орқали иқтисодни ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратилади, бошқаларда эса у тўсқинлик қилади.

Молиявий сиёсат молиявий муносабатлар моҳиятини ўзгартиролмайди. Лекин, давлат молиянинг моҳиятини билиб, уни ўз манфаатларига қаратишга ҳаракат қилади.

Молиявий муносабатлар - объектив воқелик, иқтисодий муносабатнинг бир қисми бўлиб, жамиятнинг иқтисодий базисини ташкил қилади. Молиявий сиёсат эса базисга асосланади, шу базисдан келиб чиқади. Молиявий сиёсат илмий асосланган молиявий назарияга таянади ва тажрибага кўрсатма беради, шу тариқа молиявий сиёсат назарияни тажриба билан боглайди. Тажриба эса назариянинг тўғрилигини текшириш мезонидир.

Молиявий сиёсат қуйидаги вазифаларни бажаради:

Биринчидан, *молиявий ресурсларнинг ҳажмини ва улардан фойдаланиши самарадорлигини ошириши*. Молиявий сиёсат кўзда тутаётган тадбирларни, улар билан ботлиқ бўлган харажатларни реал мавжуд бўлган молиявий ресурслар билан таъминланишига эришиши керак. Шунингдек, ажратилаётган ҳар бир сўмлик ресурстан максимал даражада самарага эришишни таъминлаш лозим;

иккинчидан, *молиявий ресурсларнинг таъсиротида оптимал нисбатларни белгилаш, улардан рационал фойдаланиши*. Молиявий сиёсатнинг бу вазифаси корхона даромадларининг давлат ихтиёрига ўтишининг рационал шакллари белгилаш, аҳолининг давлат даромадларини шакллантиришдаги ҳиссасини тўғри белгилаш, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги тақсимлаш пропорциаларини оптималлаштириш йўллари билан бажарилади;

учинчидан, муҳим ва мураккаб вазифаси, *тегишли молия механизминини ишлаб чиқиши*, иқтисодий сиёсат белгилаб берган ривожланиш йўналишларини таъминлаш мақсадида уни такомиллаштириш.

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиёти шароитида молия сиёсатини амалга оширишнинг асосий йўналишлари ва молия механизмининг аҳамияти, мазмуни.

Ўзбекистон солиқ тизимида узок давр мобайнида самарали фаолият қилиб қолган оборот солиғи ўрнига жорий қилинган қўшилган қиймат солиғи (++)нинг ставкаси дастлаб 25 % миқдорига, кейинчалик 20, 18 % миқдоригача туширилди. Ҳозирги пайтда давлатнинг молиявий сиёсати Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексига (Ўзбекистон Республикасининг қонуни N 396-1, 24 апрель 1997 йилда тасдиқланган) ва 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини ва асосий макроиқтисодий кўрсаткичларини ривожланишини прогнозларига (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори N540, 05 декабрь 1997 йилда) мувофиқ амалга ошираляпти. Унда, ҚҚС нинг барча товарлар учун солиқ ставкаси 20 % миқдорига нон, сут, гўшт ва гўшт маҳсулотлари учун 10% миқдорига

белгиланган бўлиб, бу тадбир аҳоли учун зарур озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш мақсадида қўлланилади.

Яқин ўтмишда, мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига тўсқинлик қилиб қолган молиявий сиёсат камчиликларини намоён қилди. Узоқ даврлар мобайнида мамлакатни иқтисодий ривожланишида молия ва актив молиявий сиёсатнинг аҳамиятига етарлича баҳо берилмади. Иқтисодиётда молиявий муносабатларнинг аҳамиятини бузиб кўрсатиш содир бўлди, молия ва молиявий дастакларнинг актив аҳамияти инкор этилиб, молиявий сиёсат талаб этилган муаммоларни ҳал қилишга қаратилаган зарур усулларни ишлаб чиқишга ожизлик қилиб қолди. Ривожланишнинг узоқ даврига мўлжалланган ибратлик концепцияларни ишлаб чиқилмаганлиги, кам самара берадиган, қисқа муддатли фойда олишни кўзлаб қўйилган чора-тадбирлар иқтисодиётни оғир аҳволга олиб келди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, иқтисодий ривожланишда бозор муносабатларига ўтишда, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлгани каби, молия ва молиявий муносабатларда ҳам чуқур ислохотларни амалга оширишга тўғри келди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодий стратегия қуйидаги вазифаларни бажаришни кўзда тутди:

1. Маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;

2. Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш. Президентимиз И. Каримов белгилаб берган иқтисодий стратегиядан келиб чиққан ҳолда, бозор иқтисодиётини биринчи босқичида молия ва солиқ сиёсатининг биринчи даражадаги чора-тадбирлари ва устивор йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Барқарор молиявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети дефицитини иложи борица камайтириш, бюджетдан бериладиган дотация ва субсидияларни барча турларини босқичма-босқич қисқартириб бориш;

2. Бюджет маблағларини даромад тушгандан кейингина тақсимладиган йўлдан оғишмай бориш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина бюджетдан маблағ ажратиш;

3. Халқ хўжалиги тармоқларини, айрим корхоналарни ривожлантириш учун бюджетдан қайтариб олмасликни кўзда тутиб таъминлаш амалиётидан воз кечиш, ана шу мақсадларда инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш;

4. Солиқ тизимини такомиллаштириш бюджет даромадларини барқарор суръатда тўлаб туришни таъминлайдиган, кичик ва хусусий корхоналарнинг, чет эл капитали иштирокидаги қайта ишлайдиган ва халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқарадиган қўшма корхоналарни ривожланишини рағбатлантирадиган солиқ сиёсатини олиб бориш.

Белгиланган стратегик вазифалар давлатнинг тактик чора-тадбирлари асосида бажарилади. Ҳозирги кунга келиб, иқтисодий ўсиш даври бошланди. Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръати барқарорлашди. 1997 йилда саноат ишлаб чиқариш 5,5% га, қишлоқ маҳсулотлари ишлаб чиқариш 8,5% га ўсди.

Бюджет тақчиллиги анча барқарорлашди - у ялпи ички маҳсулотнинг 3 - 3,1 %ни ташкил қилишга эришилди.

Солиқ сиёсати - бу молия сиёсатининг бир қисми бўлиб, давлат орқали солиқлар доирасида чора-тадбирлар тартибини амалга оширишдир. Ўзбекистон Республикасида охириги бир неча йиллар мобайнида солиқ тизими мукамаллашиб жамиятни иқтисодий ҳаётига, корхоналарни, ташкилотларни, аҳолини хўжалик интизомига, давлат томонидан таъсир этадиган кучли дастакка айланди. Давлат билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатлар асосан солиқ асосида олиб борилади. Солиқ муносабатларини тартибга солиб турувчи ҳуқуқий база яратилиб ва такомиллашиб борди.

Солиқ сиёсати - бозор иқтисодиёти шароитида, иқтисодни, бутун халқ хўжалигини ривожланишига давлат орқали таъсир этадиган муҳим иқтисодий дастакдир. Шунинг учун Республикада солиқ сиёсатини такомиллаштиришга ва республикани солиқ органларини самарали амал қилишини ташкил этиш учун катта аҳамият берилмоқда.

Яқин ўтмишда солиқ органлар молия органлар тизимининг бир қисми бўлиб хизмат қилишар эди. Лекин, бозор иқтисодиётини талабларини ва солиқ сиёсатини аҳамиятини ўсиб боришини, ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожланишини солиқ орқали тартибга солишни инобатга олиб, "Ўзбекистон Республикасини солиқ органлари низоми" асосида солиқ органлари мустақил давлат солиқ кўмитаси қайта ташкил этилди ва унга қуйидаги вазифалар юклатилди:

- давлат бюджетига ва бошқа фондларга йўналтириладиган солиқларни ва тўловларни тўғрилигини ҳисоблаш ва ўз вақтида тўланишини назорат қилиш;

- солиқ тўловчиларни, солиққа тортиладиган объектни ва аҳолидан солиқларни тўғри ҳисоблашни тўлиқ ва ўз вақтида ҳисобга олиш;

- Ўзбекистон Республикасини солиқ сиёсатини реализация қилишда қатнашиш;

- даромадларни (фойдани) атайлаб беркитиш белгисини аниқлаб олиш мақсадида дастлабки тўлов терговни олиб бориш, ҳамда тергов ва суд органларига амалдаги солиқ қонунларни бузиш фактлар асосидаги материалларни бериб юбориш.

Солиқларни олиш механизми Ўзбекистон Республикасини солиқ қонунлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида Молия Вазирлиги ва давлат солиқ кўмитаси - яшлаб чиққан йўриқномалар ва бошқа норматив хўжжатлар билан тартибга солинади. Молиявий сиёсатнинг таркиби кўп қиррали бўғинлардан иборатдир, жумладан:

Молияни ривожлантириш учун илмий асосланган илмий концепциялар ишлаб чиқариш

Молиядан жорий ва перспектив даврларда фойдаланиш учун асосий йыналишларни аниқлаш.

Олдинга аниқланган мақсадларга эришиш учун амалий тадбирларни бажариш.

Юкорида кўрсатилган уч асосий бўғиннинг бирлиги молиявий сиёсатни мазмунини очиб беради.

Даврнинг мавсумийлиги ва ҳал қилинадиган масалаларнинг хусусиятига қараб молиявий сиёсат иккига бўлинади:

1. Молия стратегияси
2. Молия тактикаси

Молиявий сиёсатнинг мақсади:

- молиявий ресурсларни бутунлигича ва тўлиқ сафарбар қилиш;
- тадбиркорлик фаолияти активлаштириш учун мутадил атмосфера яратиш;
- давлатга тегишли бўлган ресурсларни меҳнатга лаёқатли аҳолидан ва хўжалик субъектидан мақсадга мувофиқ жалб қилиш;
- соҳалар ва тармоқлар ўртасида молиявий ресурсларни тақсимланиши ва самарали фойдаланишини таъминлаш.

Молиявий тизимнинг шартли тузилиши.

1. Молиявий тизимнинг соҳаларини билдиради;
2. Молиявий тизимнинг бўғинларини ташкил этади.

Ушбу соҳалар ва бўғинларнинг йиғиндиси молиявий тизимни акс эттиради ва улар бир-бирини тўлдириб молиявий механизмнинг ҳамакатини ташкил этади. Аммо ҳам бир соҳа ва бўғинларнинг молиявий ресурсларини ташкил этиш ва фойдаланишда ўзига хос молиявий механизмлар ҳаракат қилади.

Ҳозирги босқичда давлатнинг молиявий сиёсати қуйидагиларга қаратилган:

1. Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳар томонлама ошириш ҳисобига аҳолининг турмуш тарзини юқорига кўтариш.
2. Тадбиркорлар ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш, меҳнат ва хизматга бўлган ташаббусини ошириш ҳамда уларни ҳар томонлама қонун ва фармонлар билан қўллаб-қувватлаш.
3. Бозор хўжалигига ўтиш жараёнида аҳолини қуйи қатламини ижтимоий ҳимоя қилиш (нафақахўрлар, кўп болали оилалар, талабалар).
4. Даромади чекланган хизматчиларни ижтимоий ҳимоя қилиш (соғлиқни сақлаш, маъориф, бошқарув, муҳофаза бу қатламдаги хизматчиларни иқтисодий ҳимоя қилиш, иш ҳақларини индексация йўли билан ошириш).
5. Янги молиявий стратегия, ранг-баранг мулк шакллари, бозор муносабатларини ривожлантириш тўғрисида ва маҳсулотлар бозорини иш кучи ва капитал бозорларини ривожлантириш.
6. Жамиятнинг ижтимоий - иқтисодий ҳаётига молиявий таъсир кўрсатиш, соғлиққа тортиш, молиялаштириш ва молиявий бозор услублари орқали амалга ошириш.
7. Молия тизимида иқтисодий танглик кўрсаткичларини имкон қадар баргараф этиш (давлат бюджети камомати, эмиссиянинг жойларда кўпайиб бориши, инфляция даражасининг юқорилиги, ички ва ташқи қарзларни борлиги, тугалланмаган курилишларнинг мавжудлиги), чунки иқтисодий танглик нисбатан давлат молияси билан бир қаторда корхоналар молиясида ҳам мавжуд.
8. Пул муомаласини тартибга солиш. Миллий валютанинг ички ва ташқи конвертациясини таъминлаш ҳисобига сўмнинг қадрини ошириш.
9. Иқтисодийётни жаҳон андозаларига етказиш мақсадида хорижий инвестицияларни кириб келишини таъминлаш.
10. Қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ҳисобига корхоналар иқтисодий потенциалини ошириш.

11 Суғурта ташкилотларини ривожлантириш ва унинг самарадорлигини оширишнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини ишлаб чиқиш.

Тармоқлар иқтисодиётида бошқарув фаолиятининг таркибий қисми бўлиб молия бошқаруви ҳисобланади. Ҳар қандай бошқарув тизимида бўлгани каби молиявий бошқарувда объектлар ва субъектлар мавжуд бўлади.

Молиявий бошқарув элементларининг энг асосийси бўлиб режалаштириш ҳисобланади. Чунки айнан режалаштиришга таяниб ҳам бир бошқарув субъекти молиявий ресурслари қай ҳолатда эканлигини, ҳаражатлардан қандай самара олаётганлиги, қандай манбалардан даромадни юқорилиги ҳақида маълумот олиш мумкин. Бир сўз билан айтганда режалаштириш хўжалик субъекти молиявий фаолиятни акс эттирувчи кўзгу ҳисобланади.

Халқ хўжалигида ҳам бир соҳа ва бўғиннинг ўзига хос фаолиятига қараб молиявий режа тузилади.

Молявий ресурслардан фойдаланиш ва уларни шаклланиш маибалари билан бирига тенглаштирувчи молявий режа, баланс усули ёрдамида амалга оширилади.

Ривожланиш ҳар бир босқичининг молявий стратегияси объектив иқтисодий шароитни ҳисобга олувчи иқтисодий стратегиянинг вазифалари билан белгиланади.

Масалан, мамлакат иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказишнинг дастлабки босқичида давлат иқтисодий сиёсатининг асосий стратегик мақсадлари қуйидагача белгиланади:

1. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш.
2. Кўп укладли иқтисодиётни - яратиш; хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш.
3. Корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлат томонидан аралашувида иқтисодий-ҳуқуқий усуллар ва рағбатлантириш воситаларидан фойдаланиш.
4. Иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқарш, жаҳон иқтисодий тизимида қўшилиб бориш.

Мазкур иқтисодий стратегик вазифаларни амалга оширишда қуйидаги йўналишларда молявий тактика ишлаб чиқилади ва тегашли моля механизми шакллантирилади:

- қаттиқ молявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети тақчиллигини иложи борича камайтириш, дотация ва субсидияларни босқичма-босқич қисқартириб бориш;
- бюджетдан маблағларни энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина маблағ ажратиш;
- инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш;
- солиқ тизимини такомиллаштириш, бюджет даромадларини барқарор тўлиб туришини таъминлайдиган пишиқ-пухта солиқ сиёсатини олиб бориш ва ҳ. з.

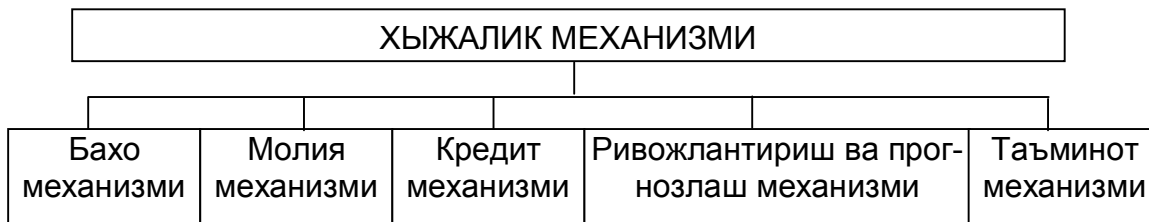
Молявий сиёсатнинг муҳим ва мураккаб вазифаси, тегишли моля механизмини ишлаб чиқиш, иқтисодий сиёсат белгилаб берган ривожланиш йўналишларини таъминлаш мақсадида уни такомиллаштиришдир.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формацияга ва ҳукмрон ишлаб чиқариш усулига ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабатлари билан белгиланган ҳўжалик механизми хосдир.

Ҳўжалик механизми - ҳўжалик жараёнларини ташкил қилиш ва амалга оширишни ҳамда жамият иқтисодий ҳаётини таъминловчи шакл ва усулларнинг йигиндисидир. Ҳўжалик механизми ишлаб чиқариш муносабатларини ўзаро алоқаларивд акс эттиради. Уларнинг ривожланиши билан ҳўжалик механизми ҳам такомиллашиб боради.

Иқтисодий ҳаётни йўлга қўйиш халқ ҳўжалиги тараққиёти истиқболларини прогнозлаш, моддий ва қиймат шаклидаги норматив ва кўрсаткичлар, иқтисодий ричаглари ва рағбатлантириш системаларидан кенг фойдаланиш йўли билан амалга оширилар экан, ҳўжалик механизми тушунчаси маълум маънода умумий тушунчадир.

Моҳияти жиҳатидан **молия механизми** - тақсимот ва қайта тақсимот муносабатларининг кенг тизимини амалга ошириш, даромад ва жамғармаларни ташкил қилшп, марказлашган ва марказлашмаган пул фондларини тузишни таъминловчи шакл ва усуллар йигиндисидан иборатдир.

Молия механизми тушунчаси субъектив тушунча бўлиб, объектив мавжуд бўлган молиявий муносабатларини маълум шакл ва усуллар ёрдамида ташкил қилиш натижасидир.

Молия механизми молиявий муносабатларини ташкил қилишнинг турлари, шакллари ва усуллари, уларни миқдор жиҳатдан аниқлаш йўллари ўз ичига олади.

Молия механизмининг таркиби анча мураккаб бўлиб, унга турли молиявий муносабатларга хос элементлар киради.

Давлат ўзининг ижро қилувчи ва қонун чиқарувчи органлари орқали қуйидагиларни амалга оширади:

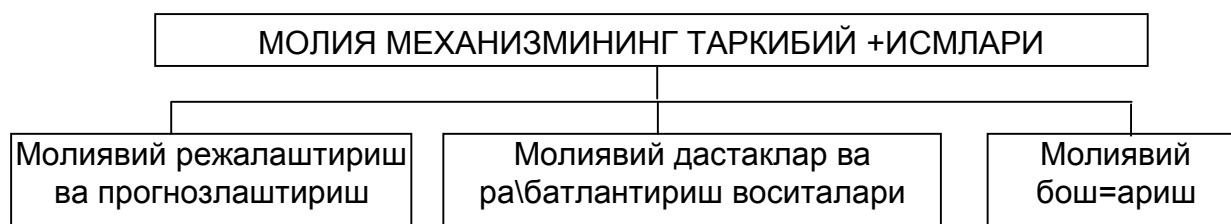
- иқтисодий қонунлар таъсирини чуқур ўрганиш;
- молиянинг ривожланиш қонуниятларини ўрганиш;
- иқтисодий ва молиявий сиёсат вазифаларини ўрганиш асосида ижтимоий маҳсулот ва

миллий даромадни тақсимлаш усулларини қўллайди, пул жамғармаларини шакллари белгилайди, тўлов ва ажратмалар турларини ишлаб чиқади, давлат молиявий ресурсларидан фойдаланиш йўналишлари ва тамойилларини ишлаб чиқади.

Молия механизми қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

1. Молиявий режалаштириш ва прогнозлаш орқали истиқболларини белгилаш.
2. Молиявий дастаклар ва рағбатлантириш воситалари.
3. Молиявий бошқариш

2-схема

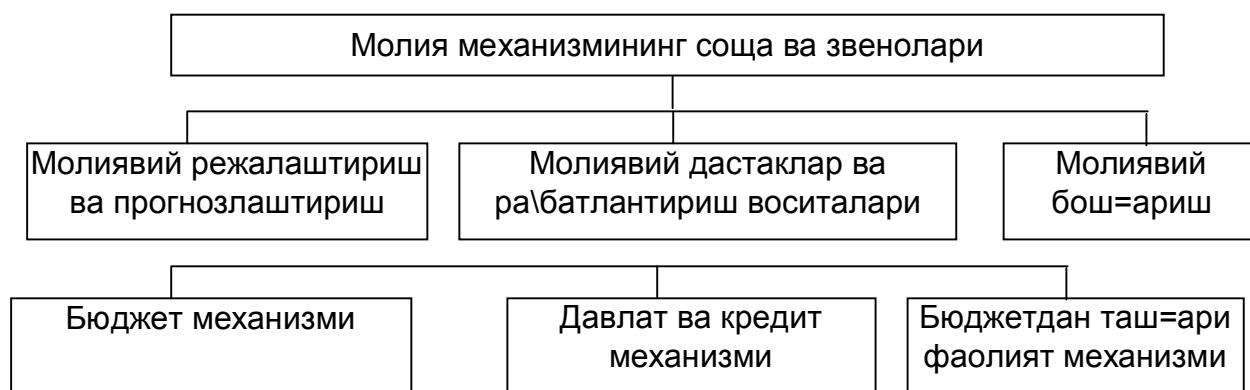
Молиявий режалаштириши ва прогнозлаштириши - молиявий механизмнинг асосий қисми бўлиб, у молиявий режалар ва балансларни ҳамда молиявий кўрсаткичлар, норма ва нормативлар тизимини ўз ичига олади.

Молиявий дастаклар ва рағбатлантириши воситалари - уларга фойдани тақсимлаш усуллари, турли фондларга тўловлар, ажратмалар, қўлланиладиган имтиёзлар, санкциялар, жарималар киради.

Молияни бошқариши - субъектларнинг молиявий муносабатларни амалга ошириш, йўлга қўйиш ва такомиллаштириш усуллари ва приёмлари йиғиндисидан иборат.

Айрим иқтисодчилар, юқоридагиларни инкор этмаган ҳолда, молиявий муносабатларнинг кўп қирралиги, соҳа ва звенолардан иборатлигини ҳисобга олиб молия механизмнинг қуйидаги соҳаларни ва звеноларни ажратиб кўрсатиладилар.

2-схема

Молия механизмнинг барча соҳа ва звенолари ўзаро боғлиқдир. Шу билан бирга, ҳар бир соҳа ва звено нисбатан мустақил фаолият қилади. Масалан, бюджет механизми.

- солиқ турларининг кўплиги;
- уларни ўндириш усуллариинг турли-туманлиги;
- молиялаштиришнинг усуллариинг турличалиги;
- бюджет маблағларидан фойдаланишнинг кўп йўналишлари мавжудлиги билан характерланади.

Корхона молия механизми орқали эса,

- корхона пул жамғармалари шакллари белгиланади;
- фойда ва даромадлар тақсимланади;
- молиявий ресурслар тақсимланади;
- турли мақсадли фондлар тузилади ва улардан фойдаланиш таъминланади.

Молия механизмнинг элементлари таркибида(сх.2) фондлар ва тўловларни миқдор жиҳатдан аниқлаш усуллари қисми энг харакатчан ва тез ўзгарувчан бўлиб, улар ишлаб чиқариш шарт-шароитларининг ҳамда жамият олдида турган вазифаларнинг ўзгаришига қараб тез-тез ўзгариб коррективроқ қилиниб туради. Масалан, пул маблағлари фондларининг шакллари ўзгармагани ҳолда, фойдани тақсимлаш усуллари. бир неча бор ўзгарди (тақсимлаш қолдиқ усули, норматив усули, мажбурий тўловлар усули).

- солиқ турлари ўзгармагани ҳолда, уларни ставкалари, улар бўйича имтиёзлар, санкция ва жарима каби жазо чоралари иқтисодий талаблари бозор, бозор талабларига кўра тез-тез қайта қурилиб, ўзгариб туради.

Ўзбекистон солиқ тизимида узоқ давр мобайнида самарали фаолият қилиб келган оборот солиғи ўрнига жорий қилинган кутилган қиймат солиғи(ккс)нинг ставкаси дастлаб 25% миқдорда, кейинчалик 20, 19, 18, 17% миқдорларгача туширилди. 1997 й. учун "иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш, истиқболлари ва бюджет характерлари тўғрисидаги" Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 469 -қарорига мувофиқ, ККСнинг барча

товарлар учун солиқ ставкаси 180 фоиз миқдорида, нон, сут, гўшт ва гўшт махсулотлари учун 10 фоиз миқдорида белгиланган бўлиб, бу тадбир аҳоли учун зарур озиқ-овқат махсулотларини ишлаб чиқаришни рағбатлантириш мақсадида қўлланилади.

Яқин ўтмиш мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига тўсқинлик қилиб қолган молиявий сиёсат камчиликларини намоён қилди. Узоқ даврлар мобайнида мамлакатим иқтисодий ривожланишида молия ва актив молиявий сиёсатнинг ролига етарлича баҳо берилмади. Иқтисодиётда молиявий муносабатларнинг ролини бузиб кўрсатиш содир бўлди, молия ва, молиявий ричагларнинг актив роли инкор этилиб, молиявий сиёсат талаб этилган муаммоларни ҳал қилишга қаратилган зарур усулларни ишлаб чиқишга ожизлик қилиб қолди, ривожланишнинг узоқ даврига мўлжалланган ибратлик концепцияларнинг ишлаб чиқилмаганлиги, кам самара берадиган, қисқа муддатли фойда олишни кўзлаб қурилган чора-тадбирлар иқтисодиётни аҳволга олиб келди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, иқтисодий ривожланишда бозор муносабатларига юз тутар экан, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлгайя- каби, молия ва молиявий муносабатларида ҳам чуқур ислохотларни амалга оширишга тўғри келди.

Белгиланган стратегик вазифалар давлатнинг тактик чора-тадбирлари асосида асосан бажарилди. Ҳозирги кунда иқтисодий ўсиш, кўтарилиш даври бошланди. Ялпи ички махсулотнинг ўсиш суръати моделлашди. 1996 йилда саноат ишлаб чиқариш 5,5%га, қишлоқ махсулотлари ишлаб чиқариш 8,5%га ўсди.

Сукурта ишлари ривожланди. Суғурта бозори таркиб топтириш тадбирлари амалга оширилди. Турли мулк шаклларига асосланган суғурта ташкилотлари ва компаниялари тузилди ва фаолиятини бошлаб юборди. «Мадад» суғурта агентлиги, «Ўзбекинвест» халқа"ро сурурга ташкилоти иш бошлади.

Товарлар ва хизматларнинг мамлакатлараро ҳамакатини тартибга солиб турувчи, миллий иқтисодиётни мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган бож сиёсати такомилланишиб борди. Бу сиёсат ҳозирги кунда мамлакат ички бозорига паст сифатли, инсон саломатлигига путур етказувчи товарларни кириб келишини олдини олиш ва илғор технологиялар, фан-техника ютуқлари натижаларининг мамлакат иқтисодиётига кириб келишини рағбатлантириш йўлидан оғишланмай бормоқда.

Молиявий сиёсатининг ҳозирги кувдаги вазифалари қуйидагилардан иборат бўлмоғи лозим.

1. Республика давлат бюджетдаги камомадни йўл қўйилган энг кам даража доирасида (ЯММнинг 3-4%и атрофида) чеклашга йўналтирилган қаттиқ молиявий сиёсатни ўтказиш.

2. Давлат ҳаражатларининг биринчи навбатида иқтисодиётдаги зарур таркибий ўзгаришларни ўтказиш, ишлаб чиқаришнинг орқага кетшга барҳам бериш мақсадларини кўзлаб йўналтиришни таъминлаш.

3. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш талабларидан келиб чиққан ҳолда, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш, аҳолининг конституция билан кафолатланган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминловчи молиявий базани яратиш, эркик меҳнат ва иш билармонлик асосида аҳоли турмуш даражасини кўтариш зарур шарт-шароит яратиши. Бу мақсадларда уларга солиқлардан имтиёзлар бериш, имтиёзли кредитлар бериш, мақсадли фондлардан молиявий қўллаб-қувватлаш. I

4. Ижтимоий ҳимоянинг адресли бўлишига, молиявий маблағларнинг ижтимоий ёрдамга ҳақиқатда муҳтож аҳоли қатламларига етиб боришини таъминлашга эришиш.

5. Давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳолининг барқарорлигани таъминлаш. Давлат бюджети камомадининг ЯИМнинг 3-4%и миқдорида бўлишига эришиш; бюджет интизомига қатъий риоя қилиш.

6. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш:

- солиқ, тизимининг ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, тиббий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсирини ошириш.

- Корхоналар зиммасидаги солиқ юкини кескин камайтириш, кўшилган қиймат солиғидан олинадиган солиқ ставкасини камайтириш ва шу асосда ишлаб чиқаришни жонлантиришга туртки бериш.

- Солиқ тушумлари таркибини тубдан ўзгартириш, ресурслар, мол-мулк солиғининг ролини ошириш, жисмоний шахслардан солиқ ўндиришнинг прогрессив тизимини жорий этиш;

7. Муайян бюджетларни шакллантириш манбалари бўлган республика солиқлари билан маҳаллий солиқлар ўртасида аниқ чегара ўтказиш.

8. Давлат бюджети даромадларини катта қисмини жойларга бериш, маҳаллий бюджетларнинг даромад манбаларини мустаҳкамлаш;

9. Солиқ сиёсати белгилаб бергав чора-тадбирларни амалиётга тадбиқ этувчи тегишли молия механизмини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш.

Назорат учун саволлар:

1. Бозор ислохотлари шароитида давлат молия сиёсатининг вазифалари ва хусусиятлари?

2. Молия механизмининг хўжалик механизмида тутган ўрни?

3. Молиявий дастаклар самарали фаолиятини таъминлаш муаммолари?

4. Молия механизмининг институционал таркиби?

7-мавзу : Молияни бошқариш (2 соат).

Режа:

1. Молияни бошқариш ҳақида тушунча.

2. Молияни бошқариш органлари ва улартгг функциялари.

3. Бозор иқтисодиёгига ўтиш шароитида молиявий режалаштиришдаги ўзгаришлар.

Таянч иборалар:

• Молияни бошқариш;	• Солиқ +ўмитасининг функционал таркиби ва вазифалари;
• Молия тизими;	• Молияни оператив ва стратегик бошқариш
• Молияни бошқариш органлари;	• Давлат молиясини бошқаришнинг стратегик вазифалари
• Молия Вазирлигининг функционал таркиби ва вазифалари	

1. Молияни бошқариш ҳақида тушунча.

Бошқарув - бу маълум бир ижобий натижага эришиш учун, услублар ва тамойиллар йиғиндиси орқали бирор объектга мақсадга мувофиқ таъсир этишдир. Инсон фаолиятининг барча соҳаларига, шу жумладан молиявий соҳасига ҳам бошқарув жараёни тааллуқлидир.

Молиявий бошқарувни маълум бир услуб ва тамойилларга ҳамда рағбатлантириш ва санкцияларга таяниб махсус аппарат амалга оширади. Маълумки, у ёки бу кўринишдаги вазифаларни бажаришда турли хил йўналишдага ечимлар мавжуд бўлади, аммо уларни самарали ечишюшг ўзига хос бўлган муаммоларни бор имкониятлардан тез ва самарали фойдаланиш ёхуд, янги давр талабига мос бўлган услубларни жорий этиб кўзланган мақсадга эришишдир.

Ҳар қандай бошқарув тизимига хос бўлгани каби, молияни бошқаришда ҳам объектлар ва субъектлар мавжуд бўлади.

Молияни бошқаришнинг объекти бўлиб турли молиявий муносабатлар ҳисобланади. Масалан: давлат бюджети, пенсия фонди; корхоналар ихтиёридаги марказлашмаган фондлар ва суғурта муносабатлари. Молиявий муносабатларнинг туркумланишидан келиб чиқиб,

ушбу объектларга куйидаги молияни бошқарув субъектлари мос келади: молия органлари ва солиқ инспекциялари, молия хизматлар, (бўлим) ва суғурта органлари.

Молияни бошқаришни шакллантирувчи ташкилий - тузилмавий аппаратга молиявий аппарат дейилади. Молия тизимининг барча соҳа ва бўғинларида, мақсад қилинган натижага эришиш учун молиявий бошқарув субъектларидан ўз йўналишлари бўйича самарали фойдаланилади. Бироқ, улар учун молиявий бошқарувнинг умумий услуб ва қоидалари мавжуддир. Жумладан, молияни бошқаришда бир нечта умумий хусусиятга эга бўлган функционал элементлар мавжуд.

1. Режалаштириш;
2. Оператив бошқариш;
3. Назорат.

Молияни бошқариш функционал элементлари ичида асосий ўринни режалаштириш ташкил қилади. Чунки айнан режалаштиришда субъект ҳар томоилама ўзининг молиявий ҳолатини баҳолай олади, яъни молиявий ресурсларнинг қандай ҳолатдалиги, қандай кўрсаткичлар молиявий ресурсларда устивор аҳамиятга молик бўлган йўналишларда фойдаланилиши ва ҳ. к.

Субъект молияни бошқариш қарорини жуда тўғри ва тўлиқпигича ишончли бўлган молиявий маълумотларга таянган ҳолда тасдиқлайди. Акс ҳолда салбий натижаларга дуч келиш табиийдир.

Оператив бошқариш бу - минимал ҳаражат қилиб максимал самарага эришиш ва молиявий ресурсларни юқори самара олиш учун қайта тақсимлашга қаратилган комплекс ишлар йиғиндиси. Оператив бошқариш эгилувчанлик хусусиятига эгадир.

Назорат - бошқарув элементи сифатида бир вақтнинг ўзида молияни режалаштиришда ҳамда оператив бошқаришда қўлланилади. Назорат ҳақиқий натижа билан режадаги кўрсаткичларни таққослашга ёрдам беради, молиявий ресурсларни ўстириш йўллари кўрсатади ва улардан самарали хўжалик юритиш йўллари кўрсатиб беради.

Молияни бошқариш шартли ҳолатда умумий бошқарув ва оператив бошқарув гуруҳларига бўлинади. Молияни умумий бошқарув субъектларига: Олий мажлис, Вазирлар маҳкамаси ва Президент-девори ташкил этади. Молия оператив бошқарув субъектларига: Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва уларнинг жойлардаги бўлинмалари, суғурта ташкилотлари, хўжалик субъектларининг молия бўлим (хизмат) лари ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида молияни бошқаришни илмий асосланган ҳолда, ривожланган хорижий мамлакатларнинг тажрибасидан ҳамда республика ичидаги хусусиятларни ҳисобга олиб ташкил қилинса мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Молияни бошқариш органлари ва уларнинг функциялари

Ўзбекистон Республикасида молияни умумий бошқаришни Конституцияга асосан Олий мажлис, Вазирлар маҳкамаси ва Президент девони амалга оширади. Молияни оператив бошқариш молиявий аппаратга юклатилган. Давлат оператив бошқариш ёрдами билан тармоқлар иқтисоддаги барча тузулмаларда молияни бошқаради. Айнан молиявий аппарат молиявий режалаштириш ишларини, ҳисоб ва таҳлил, назорат ва тартибга солиш, молия режасини тузиш ва бажариш вазифаларини бажаради.

Тармоқлар иқтисодидаги хўжалик субъектларининг молиясини бошқаришни молия бўлимлари ўз зиммасига олса, суғурта фаолиятида махсус суғурта тузулмалари бажаради ва давлат молиясини бошқаришни барча чора-тадбирларни Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси амалга оширадилар.

Молияви бошқаришни тўғри ташкил қилиш улардан самарали фойдаланишни белгилаб беради. Биринчи навбатда, молияни бошқариш субъектлари томонидан ишни қай йўсинда ташкил қилинганлиги оператив бошқарув органлари фаолиятига бевосита таъсир қилади. Шунга таянган ҳолда молиявий аппаратнинг мавқеи анча юқори бўлиши шарт. Акс ҳолда

молиявий тузилма ишчиларнинг малакаси ва мутахасислигига бўлган юқори талабни амалга ошира олмайди ва натижада молияни бошқаришда оқсоқликка юз тутлади.

Ҳозирги кунда Молия Вазирлигининг аппаратида вазирдан ташқари еттига вазир муовини мавжуддир. Шу билан бир қаторда Вазирлик аппаратида бир нечта мақсадли йўналтирилган бошқармалар мавжудки, улардан асосийлари бўлиб: давлат бюджети бош бошқармаси; аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий ривожлантиришни молиялаштириш бошқармаси; солиқ сиёсатини бошқариш; пул муомаласини бошқариш; агросаноат комплексини тартибга солиш ва молиялаштириш бош бошқармаси; бош назорат тафтиш кўмитаси ва бошқалар.

Бугунга кунда Давлат Солиқ кўмитасининг асосий функциялари қуйидагалардан иборатдир.: солиқ қонунчилигани ҳаётга тадбиқ қилиниши устидан назорат; барча солиқлар ва солиқ вазифасини бажарувчи мажбурий тўловларни субъектлардан тўлиқлигича ва ўз вақтида давлат бюджетига тушириш; солиқ қонунчилигани такомиллаштириш бўйича молияни умумий бошқарув органларига таклифлар бериш ва ҳ. к.

Давлат Солиқ кўмитаси олдинги даромадларини бошқариш тузилмаси ўрнида вужудга келган бўлиб ўзига хос хусусиятларга эга. Давлат Солиқ кўмитаси вертикал тузилмага эга бўлиб, унга вилоятлардаги солиқ бошқармалари бўйсунди, солиқ бошқармаларига эса туманлардаги маҳаллий молия органлари таркибига бевосита кирмайдиган солиқ инспекциялари бўйсунди.

Мамлакатда молияни бошқаришдаги тузулмавий ўзгаришларни ташкил этиш асосий мақсад эмас, балки молия тизимининг жамиятдаги иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларга таъсирини ошириш биричи томондан бўлса, иккинчи томондан тармоқлар иқтисодини қайта кўриб тезда бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтишни таъминлашдир.

Молияни бошқаришни қайта қуришнинг марказий бўғинларидан бўлиб маҳаллий - ҳудудий субъектларнинг эркин молия сиёсатини юргатишни таъминлашдир. 1999 йилда маҳаллий бюджетлар даромади давлат даромадининг қарийиб 60%дан юқорисини ташкил қилмоқда.

Мазкур кўрсаткич молияни бошқаришдаги илк ижобий натижалар нишонасидир.

3. Бозор иқтисодига ўтиш шароитида молиявий режалаштиришдаги ўзгаришлар

Молиявий режалаштиришнинг объекти бўлиб хўжалик субъектлари ва давлатнинг молиявий фаолияти ҳисоблақади. Ҳар бир хўжалик субъекти молиявий режасини тузади, яъни бу алоҳида муассасанинг смета ҳаражатларидан тортиб то давлатнинг йиғма молия балансигача қамраб оладиган муҳим жараён дидир.

Ҳар қандай молия режасида маълум бир даврга мўлжалланган ҳамда молия ва кредит тизими билан боғлиқ бўлган даромадлар ва ҳаражатлар аниқланади.

Умуман олганда молия тизимининг барча соҳа ва бўйишларида, фаолиятдан келиб чиқиб, молиявий режалар тузилади. Масалан: тижорат асосида фаолият кўрсатаётган хўжалик субъектлари даромадлар ва ҳаражатлар баланси, нотижорат асосида фаолият кўрсатаётган муассасалар эса смета ҳаражатлари кўринишида молиявий режа тузадилар.

Молиявий режалаштиришнинг аниқ вазифаларини молия сиёсати аниқлаб беради. Улар таркибига қуйидагилар қиради: режали топшириқларни бажариш учун зарур бўлган молиявий ресурслар миқдори ва уларнинг манбалари; ҳаражатларни иқтисод қилиш ва даромад резервларини оширишни аниқлаш; марказлашган ва марказлашмаган фондлар ўртасидаги тақсимлашларни оптимал йўллари кидириб топиш ва бошқалар.

Иқтисодиётни маъмурий бошқариш шароитида молиявий режалаштириш директив хусусиятга эга бўлиб, давр талабига мос эгилувчанликка молик эмас эди. Режалаштириш 5 йиллик, 20 йиллик кўринишларга хос эди. Зотан, 1 йиллик режалаштириш мавжуд бўлсада, у юқоридаги директив режалаштиришдан келиб чиқар эди. Молиявий режалаштиришда асосий урғу тақсимлашга қаратилса, бозор иқтисодида асосан айирбошлашга қаратилгандир. Чунки, айнан айирбошлашда товарлар ва ишлаб чиқаришга кетган ҳаражатлар намоён бўлади.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида молиявий режалаштиришнинг асосий ва устивор иқтисодий кўрсаткичлари бўлиб, товар ва хизматларни ишлаб чиқиш ва сотиш механизмида қатнашадиган пул, баҳо, қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонуни мужассамланади.

Бозор иқтисодиёти молиявий режалаштиришни рад этмайди. Аммо, бозор муносабатлари режали иқтисодиётга қараганда режалаштиришни эгилувчан, яъни давр талабига мослаб ўзгартириб боради. Молиявий режалаштириш бир нечта услубларга таянган ҳолда амалга оширилади. Шулардан асосийлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Экстраполяция усули;
2. Норматив усули;
3. Математик моделлаштириш усули.

Экстраполяция усулининг моҳияти шундаки, ўтган ҳисобот даврининг молиявий натижаларидан хулоса чиқариб келгуси ҳисобот йили учун молиявий режани тузишни кўзда тутади.

Норматив усулда, белгиланган норма ва нормативлардан фойдаланиш кўзда тугилади. Масалан: бюджет муассасаларида 1-синфда нечта бола ўқиши лозим, санаторияда қанча жой бўлиши керак ва ҳ.к.

Математик моделлаштириш усулида, асосан, молиявий моделлаштиришни реал иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга таянган ҳолда кўрилишини белгилаб беради.

Ҳал қилиниши лозим бўлган вазифаларнинг характериға, мураккаблиғига ва даврини узоқлиғига қараб, молиявий сиёсат:

1. Молиявий стратегия.
2. Молиявий тактикаға

Молиявий стратегия деб корхонани молиявий ресурслар билан таъминлаш учун тузилган асосий режанинг тарзига айтилади. Корхонани молиявий стратегияси ўз ичига корхонанинг молиявий аҳолининг таҳлилини асосий ва айланма маблағларини оптималлаштириш, даромадни тақсимлаш, нақд пулсиз тўлашларни, солиқ ва нархлар сиёсатини, қимматли қоғозлар жараёнидаги сиёсатни олади.

Молиявий стратегия корхонани молиявий имкониятларини, ички ва ташқи факторларни ҳолисона характерини ҳамма томонлама эътиборға олади. Агар молия стратегияси корхонани ресурслар бозорида мавжуд бўлган молиявий-иқтисодий имкониятларига жавоб бермаса у муваффақиятсизликка учраши мумкин, ёки банкрот бўлиши мумкин.

Молия стратегия **асосий** ва **оператив** бўлиши мумкин.

Асосий молия стратегияси деб, корхонани фаолиятини аниқловчи бюджетни ҳамма даражасида бўладиган ўзаро муносабатларига, корхонани даромадларини ташкил этиб уни сарфлашға, эҳтиёжлик миқдорини ва бир йилда молиялаштириш манбаларига айтилади.

Оператив молия стратегияни, асосий молиявий стратегиядан фарқи, у ўз ичига ялпи даромдларни ва маблағларни кўпайишини (иш ҳақи, сотилган маҳсулот учун сотиб олувчилар билан ҳисоб-китоб қилиш, кредит операцияларидан тушумлар) ва ҳамма ялпи харажатларини (таъминловчилар билан ҳисоб-китоб, иш ҳақи, ҳамма даражадаги бюджетлар ва банклар билан мажбуриятларини узмоқ) олади.

Молиявий стратегия - ижтимоий ва иқтисодий стратегияни белгалаб берган узоқ истиқболға мўлжалланган ва йирик масштабдаги вазифаларни бажаришға қаратилган бўлиб, у молия ривожланишининг асосий концепцияларини ишлаб чиқиш, молиявий муносабатларни ташкил этиш тамойилларини белгилашни кўзда тутади. Молиявий стратегия узоқ муддатли мақсадларни танлаш ва мақсадли программаларни зарур молиявий ресурслар билан таъминлаш, уларни иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишларида мужассамлаштиради ва кўзда тутади.

Молиявий тактика - стратегия белгилаб берган вазифаларни жамият ривожланишининг конкрет босқичида молиявий муносабатларни ташкил этиш усуллари орқали амалға оширади.

Ривожланишнинг ҳар бир босқичининг молиявий стратегияси объектив иқтисодий шароитни ҳисобга олувчи иқтисодий стратегиянинг вазифалари билан белгиланади. Масалан, мамлакат иқтисодиётини" бозор муносабатларига ўтказишнинг дастлабки босқичида давлат иқтисодий сиёсатининг асосий стратегик мақсадлари қўйидагача белгиланади:

- Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини боқичма-боқич шакллантириш;
- Кўп укладли иқтисодиётни яратиш: хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилиниши таъминлаш;
- Корхоналар ва фуқародарга кенг иқтисодий эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлат томонидан арлашувида маъмурий-буйруқбозлик усуллари ва рағбатлантириш воситаларидан фойдаланиш;

Иқтисодиётда чуқур структуравий ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш.

Мазкур иқтисодий стратегик вазифаларни амалга оширишда қуйидаги йўналишларда молиявий тактика ишлаб чиқилади ва тегишли молия механизми шакллантирилади:

- қаттиқ молиявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети дефицитини иложи борича камайтириш, дотация ва субсидияларни боқичма-боқич қисқартириб бориш;
- бюджетдан маблағларни энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина ажратишлар;
- инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш;
- солиқ тизимини такомиллаштириш, бюджет даромадаларини барқарор бўлиб туришини таъминлайдиган пишиқ-пухта солиқ сиёсатини олиб бориш ва ҳ. к.

Молиявий сиёсатнинг стратегияси ва тактикаси ўзаро боғлиқдир. Тактик вазифаларни ҳал қилиш учун стратегия қулай шарт-шароит яратади.

Тактика эса, иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги ривожланишнинг ҳал қилувчи жойларни ва муҳим муаммоларни аниқлаб молиявий боғлиқликларни ташкил этиш шакллари ва усулларни ўз вақтида ўзгартириш йўли билан стратегия балгалаб берган вазифаларни қисқа муддат ичида, энг кам харажатлар билан амалда бажаради.

Молиявий сиёсат инсон фаолиятининг махсус шакли сифатида усткурма категорияларига таълуқлидир. У билан жамиятнинг иқтисодий базиси орасида чамбарчас ботланган ўзаро боғлиқлик мавжуддир. **Бир томондан**, молиявий сиёсат иқтисодий муносабатлар орқали вужудга келади, **иккинчи томондан**, иқтисодий базис асосида вужулга келиб ва ривожланиб, молиявий сиёсат маълум бир мустақилликка эга. Шунинг учун у иқтисодга, молиянинг аҳволига тескари таъсирини ўтказиши мумкин: бир хил пайтларда сиёсий чора-тадбирларни ўтказиш орқали иқтисодни ривожлантиришга қўлай шарт-шароит яратилади, бошқларда эса у тўсқинлик қилади.

Молиявий сиёсат молиявий муносабатлар моҳиятини ўзгартиролмайди. Лекин, давлат молиянинг моҳиятини билиб, уни ўз манфаатларига қаратишга ҳаракат қилади.

Молиявий муносабатлар - объектив воқелик, иқтисодий муносабатининг бир қисми бўлиб, жамиятнинг иқтисодий базасини ташкил қилади. Молиявий сиёсат эса базисга асосланади, шу базисдан келиб чиқади. Молиявий сиёсат илмий асосланган молиявий назарияга таянади ва тажрибага кўрсатма беради, шу тариқа молиявий сиёсат назарияни тажриба билан боғлайди. Тажриба эса назариянинг туғрилигини текшириш мезонидир.

Молиявий сиёсат қуйидаги вазифаларни бажаради:

- биринчидан, молиявий ресурсларнинг ҳажмини ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. Молиявий сиёсат кўзда тутаётган тадбирларни, улар билан боғлиқ бўлган харажатларни реал мавжуд бўлган молиявий ресурслар билан таъминланишига эришиши керак. Шунингдек, ажратилаётган ҳар бир сўмлик ресурсдан максимал даражада самарага эришишни таъминлаш лозим;

- иккинчидан, молиявий ресурсларнинг тақсмотида оптимал пропорционаларни белгилаш, улардан рационал фойдаланиш. Молиявий сиёсатнинг бу вазифаси корхона даромадларининг давлат ихтиёрига ўтишининг рационал шакллари белгилаш, аҳолининг

давлат даромадларини шакллантиришдаги хиссасини тўғри белгилаш, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳалари ўртасидаги тақсимлаш пропорциаларини оптималлаштириш йўллари билан бажарилади;

- учинчидан, муҳим ва мураккаб вазифаси, тегишли молия механизмини ишлаб чиқиш, иқтисодий сиёсат белгилаб берган ривожланиш йўналишларини таъминлаш мақсадида уни такомиллаштириш.

Ўзбекистон солиқ тизимида узоқ давр мобайнида самарали фаолият қилиб қолган оборот солиғи ўрнига жорий ққлинган қўшилган қиймат солиғи (++) нинг ставкаси дастлаб 25 % миқдорида, кейинчалик 20, 18 % мивдоригача туширилди. Ҳозирги пайтда давлатнинг молиявий сиёсати Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексига (Ўзбекистон Республикасининг қонуни N 396-1, 24 апрель 1997 йилда тасдиқланган) ва 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини ва асосий макроиқтисодий кўрсаткичларини ривожланишини прогнозларига (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори N 540, 05 декабрь 1997 йилда) мувофиқ амалга оширалапти. Унда, ++ нинг барча товарлар учун солиқ ставкаси 20 % миқдорида нон, сут, гўшт ва гўшт мағсулотлари учун 10 % миқдорида белгиланган бўлиб, бу тадбир аҳоли учун зарур озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш мақсадида қўлланилади.

Яқин ўтмишда, мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга тўсқинлик қилиб қолган молиявий сиёсат камчиликларини намоён қилди. Узоқ даврлар мобайнида мамлакатни иқтисодий ривожланишида молия ва актив молиявий сиёсатнинг аҳамиятига етарлича баҳо берилмади. Иқтисодиётда молиявий муносабатларнинг аҳамиятини бўзиб кўрсатиш содир бўлди, молия ва молиявий ричагларнинг актив аҳамияти инкор этилиб, молиявий сиёсат талаб этилган муаммоларни ҳал қилишга қаратилаган зарур усулларни ишлаб чиқишга ожизлик қилиб қолди. Ривожланишнинг узоқ даврига мўлжалланган ибратлик концепцияларни ишлаб чиқилмаганлиги, кам самара берадиган, қисқа муддатли фойда олшни кўзлаб қўйилган чора-тадбирлар иқтисодиётни оғир аҳволга олиб келди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, иқтисодий ривожланишда бозор муносабатларига ўтишда, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлгани каби, молия ва молиявий муносабатларда ҳам чуқур ислохотларни амалга оширишга тўғри келди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодий стратегия қуйидаги вазифаларни бажаришни кўзда тутди:

1. Маъмурий-бўйрукбозлик тизимининг оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;

2. Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш.

Президентимиз И. Каримов белгилаб берган иқтисодий стратегиядан келиб чиққан ҳолда, бозор иқтисодиётини биринчи босқичда молия ва солиқ сиёсатининг биринчи даражадаги чора-тадбирлари ва устивор йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- Барқарор молиявий сиёсатни амалга ошириш, давлат бюджети дефицитини иложи борича камайтириш, бюджетдан бериладиган дотация ва субсидияларни барча турларини босқичма-босқич қисқартириб бориш;

- Бюджет маблағларини даромад тушгандан кейингина тақсимланадиган йўлдан оғишмай бориш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгана бюджетдан маблағ ажратиш;

- Халқ хўжалиги тармоқларини, айрим корхоналарни ривожлантириш учун бюджетдан қайтариб олмасликни кўзда тутиб таъминлаш амалиётидан воз кечиш, ана шу мақсадларда инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш;

- Солиқ тизимини такомиллаштириш бюджет даромадларини бэрқарор суръатда тўлаб туришни таъминлайдиган, чичик ва хусусий корхоналарни, чет эл капитали иштирокидаги қайта ишлайдиган ва халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқарадиган қўшма корхоналарни ривожланишини рағбатлантирадиган солиқ сиёсатини олиб бориш.

Назорат учун саволлар:

1. Молиявий бошқарувнинг модияти ва ташкилий тамойиллари?
2. Молиявий бошқарув органлари ва уларнинг вазифалари?
3. Давлат молиясини бошқаришнинг hozirgi замон стратегик вазифалари?
4. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Солиқ қўмитаси фаолиятини ислох қилиш бўйича охириги йиллардаги давлаттадбирлари?

8-мавзу: Молиявий режалаштириш ва истиқболни белгилаш

Режа:

1. Молиявий режалаштириш ҳақида тушунча, унинг моҳияти ва бозор иқтисодиёти шароитида молиявий режалаштириш мазмунининг ўзгариши.
2. Тижорат фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарда молиявий режалаштириш асосий моҳияти.
3. Нотижорат фаолияти билан шуғулланувчи муассаса ва ташкилотларда молиявий режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Молиявий режалаштириш жараёнида иқтисодий-математик моделлардан фойдаланиш хусусиятлари.

Таянч иборалар:

☐ Молиявий режалаштириш;	☐ Молиявий режалаштиришда экстрополяция усули;
☐ Бюджетни режалаштириш;	☐ Молиявий режалаштиришда экспертиза усули;
☐ Прогнозлаштириш;	☐ Молиявий режалаштиришда иқтисодий математик моделлаштириш усули;
☐ Назорат рақамлари;	

1. Молиявий режалаштириш ҳақида тушунча, унинг моҳияти ва бозор иқтисодиёти шароитида молиявий режалаштириш мазмунининг ўзгариши.

Молиявий режалаштириш - халқ хўжалигини бошқаришнинг таркибий қисми бўлиб, давлат пул маблағларни ташкил этиш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва ишлатиш жараёнларини режали бошқаришдир.

Молиявий режалаштириш халқ хўжалигини режалаштириш каби, иқтисодиётнинг пропорционал ва балансли равишда ривожланиши, бирламчи халқ хўжалиги комплексининг ҳамма бўғинларидаги фаолиятларни координациялаш, ижтимоий ишлаб чиқаришда юксак суръатларни таъминлаш ва халқнинг моддий фаровонлигининг тўхтовсиз ўсиб боришини таъминлашга йўналтирилган.

Молиявий режалаштириш асосий объекти - *молиявий ресурслардир*. Улар жами ижтимоий маҳсулотнинг ва миллий даромаднинг манбаи бўлиб, уларнинг таркибига халқ хўжалигининг пул жамғармалари, амортизация ажратмалари, ташқи иқтисодий алоқалардан тушадиган тушумлар ва аҳолидан тушадиган даромадлар киради. Молиявий ресурсларнинг ташкил топиши, тақсимланиши ва ишлатилиши кредит маблағларнинг ҳаракати билан, ишлаш доираси бир-бирдан ажралишига қарамай (баъзан улар бир-бирини тўлдира олади ва ҳаттоки пул маблағларини бир-бири билан алмаштира олади), ўзаро боғланган. Шунинг учун халқ хўжалик томонидан қараб чиқилганда молиявий режалаштириш ўз ичига кредитни режалаштиришни ҳам олади.

Молиявий режалаштиришнинг асосий мақсади бўлиб - молиявий ресурслар ҳажмининг ўсиши ва уларга бўлган эҳтиёжлар қўпайишининг мослигини таъминлаш; ресурсларни ташкил топиши манбаларни қўпайишини мослигини таъминлаш; ресурсларни ташкил топиш манбаларни ва шу манбаларни сарфлашда конкрет йўналишларини аниқлаш; халқ хўжалик

соҳалари ва регионлар орасида уларнинг тақсимланишини оптимал ва пропорционал равишда белгилаш майдонга чиқади.

Молиявий режалаштириш *дастлабки* ва *жамланган* бўлиб, молиявий режаларни тузиш ва ижро этиш орқали амалга оширилади.

Дастлабки режалаштиришга корхоналарнинг, моддий ишлаб чиқариш ташкилотларининг, ноишлаб-чиқариш ташкилотларининг, харажатлари тўлиқ ёки асосий қисми давлат бюджети ёки махсус маблағлар орқали қопланадиган давлат муассасаларининг режалари киради.

Жамланган молиявий режалаштириш умумдавлат, тармоқ ва территориал бўлади.

Ҳамма молиявий режалар бирламчи тизими давлат бюджети орқали таъминланади ва давлатнинг асосий молиявий режаси дейилади.

Бюджетни режалаштириш деб - маълум бир режали вақт ичида молиявий ресурсларнинг миқдори, умумдавлат мақсадларини амалга ошириш учун давлат бюджетига келиб тушишини ва сарфланишини аниқлайдиган жараёнга айтилади.

Бир вақт ичида давлат бюджет сиёсатини ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бюджет тизимини айрим бўшлари орасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш кўрсаткичларини аниқлайди.

Ҳар бир бюджет харажатларининг таркиби айрим давлат маҳаллий ҳокимият органлари орасидаги давлат функцияларини тақсимланишига боғлиқ бўлади, масалан: даромадларнинг таркиби ва ҳажми - давлат солиқлар тизими ва солиқлар сиёсатига хос хусусиятлар, ҳамда бюджетни тартибга солиш тизимининг хусусиятлари.

Халқ ҳўжалик тизимида ва режаларни молиялаштиришда асосий ўринни давлат орқали жамланган молиявий баланс - *давлат бюджети* эгаллайди. Унда бир-бири билан молиявий-ашёвий шаклида таққослаб бўлмайдиган ҳамма ижтимоий ишлаб чиқаришнинг маҳсулотлари пул шаклида жамланади.

Балансли усул зарур бўлган ҳисоботлар орқали режани реал ва балансли эканлигини текшириб чиқишни, халқ ҳўжалигининг ривожлашига керакли умумқисодий пропорциялариг риоя қилишни, давлат бюджетини, тармоқлар молиявий режаларини, банкларни кредит ва касса режаларини ва умуман молиявий режалар тизимини баланс шартлари билан таъминлайди.

Ижтимоий соҳаларнинг кўплигига, ҳозирги замонда бўлиб ўтаётган ўзгаришларнинг анчаси норма бўлиб қолган ва шундан келиб чиққан ҳолда раҳбарларнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб фаолиятларини муваффақиятига таъсир этадиган қутилган ва қутилмаган ўзгаришларни бартараф қилишдир. Бу ўзгаришлардан сиёсий ўзгариш, пулнинг қийматини ўзгариши, иқтисодий ва технологик ўзгаришлар бўлиши мумкин.

Охирги йилларда бу ўзгаришларни тезлиги ўсиб бормоқда ва улар кескин, қутилмаган бўлиб қолмоқда. Омилларнинг ўзгаришини аниқловчи рўйхат етарли даражада бўлиб, ҳар хил шароитда ўзгариб боради, шунинг учун у билан фойдаланишга ягона ишлаш усули бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир корхона ўз фаолиятини иқтисодий аҳволини ҳар томоилама таҳлил қилиб, афзалликларини ва камчиликларини намоён этиши ҳамда шароитини тушуниши учун имкон қадар кўп изланиб ўрганиши шарт.

Бу таҳлил натижасида ўзгаришларнинг тузилишини аниқлаб ва зарур бўлса уларга таъсир этиш мумкин. Бу ишда асосий аҳамиятга эга бўлган йўналишлардан бири - корхона молиявий аҳволи ўзгаришларининг ҳисоботини ишлаб чиқишдир.

Молиядан бошқа ҳеч қандай соҳада бу ҳодисалар сезиларли даражада бўлмаган ва молиявий менежерларни хавф-хатар ва ноаниқлик ҳолатида қолдирмаган.

Хавф-хатарлик аниқланиши баҳолаш ва режалаш мумкин, лекин ноаниқлик баҳолаш ва режалаш мумкин эмас. Молиявий менежерлар режанинг мезонларини бир хил қилиб олишолмайди, чунки мезонлар субъектив бўлиб, уларга маълум даражада ташқи шароитлар таъсир этади. Аммо, режалаштириш ҳеч қачон тўлиқ хавфсизликда бўлишлигини таъминламайди ва инқирознинг олдини олишга ундайди. Молиявий менежер қуйидаги усулларни ўрганиши шарт:

-айланма капиталга таъсир этувчи омиллар: хом-ашё, материалларнинг баҳоси, ишчиларнинг ойлиги, сотув баҳоси, кредит шартлари, капиталнинг айланиши (пулнинг товарга ва қайтапулга айланиш даври);

-даромадга таъсир этадиган омиллар: олдинги ва ҳозирги солиқ қонунлари, хорижий валюта курси, рақобат;

-капиталга, акционер капиталига, кредитга таъсир этувчи омиллар: инфляция ва ҳукумат сиёсати, фоизлар ставкаси, тўлов баланси, капиталга умумий талаб, инвестицион сиёсат(масалан: акционер капиталга қарашли мулк).

Иқтисодий барқарорлик бўлмаган шароитда одатдаги режалаштириш усуллари доим ҳам фойдали бўлмаслиги мумкин. Уларга ташқи шароитлар таъсирининг етарли эмаслиги ҳосил. Эгилувчан тизимли режалаштириш асосида, борган сари кўпроқ ташқи шартларнинг ривожланишига тааллуқли ҳар хил таклифларга асосланган фаолият тадбирлари ишлатилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қорхона ривожланишининг имкон бўлган йўллари ўрганиб ва ишлаб чиқиш учун молиявий прогнозлаштириш зарур. Унинг асосий вазифаси - келажак даврда молиявий ресурслар ҳажмини аниқлаш, уларнинг манбаларини ифодалаб ва иложи борича самаралироқ ишлатиш йўллари белгиламоқдир.

Прогнозлаш, молиявий сиёсатни амалга оширишда пайдо бўлаётган шароитларни яхшилаб ўрганиб ва кўриб чиқишга имкон яратади, ички ва ташқи шароитларни инобатга олган ҳолда таҳлил қилиб, қорхонани молиявий ва бозор шароитида фаолиятини мустақамлашга келажакдаги молиявий стратегияни аниқлайди.

Қорхона тараққиёти шароитларини ташкил этишда бошланғич бўлиб - **прогнозлаштириш** (ёки истиқболни белгилаш) майдонга чиқади. У ўз ичига қуйидагиларни олади:

Биринчидан, акция курсини, қурилишга берилган лицензияларни буюртмаларини ҳажмини, асбоб ускуналарни етказиб бериш каби бозор кўрсаткичларни синчиклаб кузатиш. Тегишли статистик қаторлар кўпиича умумиқтисодий ўзгаришлар тўғрисида огоҳлантиради.

Иккинчидан, прогнозлаштириш моделларининг ҳар бири иқтисод соҳасининг у ёки бу томонини илмий тавсифини берган ҳолда фойдаланишни мўлжаллайди. Модел ичига динамик (ўзгаришларга бой) кўрсаткичлар ҳам киргизилади, шу қаторда фискал амалиётида юз бернши мумкин (эҳтимоли) бўлган ўзгаришлар ҳам эътиборга олинади.

Натижа бўлиб, келгуси йилга иқтисодий ўсиш, меҳнат ва капитал бозорларнинг аҳволини прогнози бўлиши керак.

Конъюнктуравий прогноз баҳолари сиёсатчиларга керак бўлгани каби, тадбиркорлар учун инвестициялар, маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми ва бошқа кўрсаткичлар тўғрисида мўлжал бўлади.

Эътибор бериш керакки, амалиётда иқтисодий прогнозлаштириш баҳоларнинг тўғрилигини етарли даражада кўрсатиб ва тасдиқлаб бера олмайди, чунки йирик иқтисодий ўзгаришларни прогнозлаштириш хизмати олдиндан кўра олмайди.

Прогнозлаштиришга тўсқинлик қилувчи омиллардан бири иқтисодий сиёсатнинг мафқуралаштирилишидир.

Молиявий режалаштириш жараёни иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш орқали амалга оширилади. Бундай иқтисодий кўрсаткичлар қуйидагилардир: маҳсулот ҳшлаб чиқариш, таннарх, фойда ва бошқалар.

Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий режалаштириш жараёнини амалга ошириш анча қийинчиликларга, тўсиқларга дуч келинмоқда.

Молиявий режаларни тузиш жараёни асосан уч босқичда олиб борилади:

Биринчи босқич - ўтган базис йилида эришилган ҳамма иқтисодий кўрсаткичлар бўйича, масалан, ишлаб чиқариш режаси, маҳсулот реализацияси, таннарх, асосий ва оборот фондларининг фойдаланиш даражаси ва шу қабилар бўйича чуқур иқтисодий таҳлил қилинади.

Иқтисодий таҳлил жараёнида даромадларнинг кўпайтириш йўллари изланади, молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш йўллари ва чора - тадбирлари кўрилди ҳамда шулар асосида хомаки ҳисоблар ҳал қилинади.

Иккинчи босқичда - биринчи босқичдаги маълумотларга асосланиб, даромад ва харажатларнинг конкрет турлари бўйича молиявий ҳисоб-китоблар қилинади. Маълумки, молиявий кўрсаткичлар синоптик характерга эгадир, чунки улар бутун ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий якунини кўрсатади. Дастлаб, шу кўрсаткичларга асосланиб ишлаб чиқаришнинг ўсиши юзасидан хулосалар қилинади ва шу асосда молиявий кўрсаткичларни ўсиши ҳисоб-китоб қилинади.

Учинчи босқичда - даромадлар ва харажатлар тенглаштирилади, иқтисодий таҳлил жараёнида даромадлар ва харажатларни узиш еки камайиш тенденцияси аниқланади.

Молиявий режалаштириш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилади: баланс, норматив, коэффициент, иқтисодий таҳлил ва бошқалар. .

Ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган барча молия режалари йикиндиси молия режалари тизими деб юритилади. Бу молия режалари тизими территорияларда, ҳудудларда пул маблағларни тақсимлашни, пул фондларини ташкил этиш ва улардан фойдаланишни, такрор ишлаб чиқариш жараёнида молиянинг алоҳида звенолари ролининг ифодаланишини ўз ичига олади.

Молиявий режалаштириш жараёнида бир неча ҳил режалар тузилади.

Умумдавлат фаолиятини ифодаловчи молия режаларига давлат бюджети, давлат социал суғурта бюджети, давлат мулкӣ ва шахсий суғуртаси молия режаси ҳамда территориял ва давлатнинг молия маблағларини кўрсатувчи йиғма молиявий маблағлари қиради. Бу молиявий режаларда давлат бюджети алоҳида ўрин тутди. Давлат бюджетиди давлат билан турли мулк формасига эга бўлган корхона, хўжалик ташкилотларининг молиявий муносабатлари акс этади. Унинг даромад қисмида даромадларни келиб тушиш манбалари кўрсатилади; харажат қисмида эса маблағларнинг социал-маданий тадбирларга, халк хўжалигига, аҳолини ижтимоий ҳимоялашга, бошқарувга, мудофаага ва бошқаларга сарфланиши акс эттирилади. Давлат бюджетининг яна бир муҳим аҳамияти шундики, у бошқа молия режалардан фарқ қилиб қонун тариқасида тасдиқланади. Молия режалари тизимида соҳалар молия режалари асосий ўринни эгаллайди ва бу ерда даромадлар ва харажатлар баланси муҳим рол ўйнайди. Ҳозирги пайтда корхоналар молиявий режалари бизнес режалар деб юритилмокда.

Ҳар қайси режа мўлжалланган давр учун даромадлар ва харажатлар, молия ва кредит тизимларининг звенола~ри ўртасидаги алоқалар (ижтимоий суғуртага ажратма бадаллари, бюджетга тўловлар, банк кредити учун тўлов ва бошқалар) аниқланади.

Истиқболлаштириш халк хўжалик режалаштиришининг илмий-аналитик этапидир.

Унинг хўжалик режалаштириш ишлаб чиқаришдаги бош масаласи - бу ижтимоий, иқтисодий ва илмий-техник жараёнларидаги илмий таҳлил, рўёбга чиққан ҳолатга ва хўжаликни ривожлантиришдаги вужудга келган муаммоларга баҳо бериш барча мавжуд бўлган ривожлантириш йўналишларини белгилашдан иборатдир.

Истиқболлаштириш усуллари қуйидагича туркумланиши мумкин:

1. Истиқбол мақсадига кўра - конфирматив ва режаификацион (оператив, тактик ва стратегик);
2. Прогнознинг белгиланишига кўра - умумий ва махсус белгиланган истиқболларга, бошқарув истиқболларига;
3. Тасдиқлаш даражасига кўра - интуитив ва мантикий;
4. Натижаларни ифодалаш шаклига кўра - сифат ва миқдорий истиқболларга;
5. Муддатга кўра-узок муддатли, ўрта муддатли ва қисқа муддатли истиқболларга.

Бозор иқтисодиёти режалаштиришдан тўлиқ воз кечмайди, чунки режа расмийлаштирилган бошқарув ечимининг намоён бўлишидир. Аммо, бозор иқтисодиёти режали иқтисодга қараганда анча эгилувчан, топқир ва бунда унга прогнозлар ва программаларни таҳлил қилиш ёрдам беради.

Бунда эса молиявий ресурсларни истиқболлаштириш ҳамда молия бошқаруви жараёнида улардан фойдаланишнинг ўзаро алоқалари ўртасидаги муаммо келиб чиқади.

Режали иқтисодиёт шароитида, молиявий режалаштиришга хос бўлган директив ва қўшиб ёзишлар характерига эга бўлган турли хил, режаларнинг амал қилиш пайтида, молиявий истиқболлаштириш рад этилмаган. "Мамлакатимизда истиқболларнинг турли хиллари ишлаб чиқилган эди: демографик, тиббий ресурсларнинг, илмий-техник тараққиётининг, молиявий ресурсларнинг ва бошқаларнинг. Бунда тараққиётни режалаштиришнинг муддати ўсиб борар эди, яъни 5 йилликнинг ва ундан ҳам ортиқ муддатларга. Тараққиётни режалаштириш программалар билан тўлдиршиб борилар эди. Аммо истиқболларга ва қисман программаларга бўлган умумий муносабат асос сифатида намоён бўлмас эди. Агар бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда дастурли усул режалаштириш қаторида амал қилса, режали иқтисодиётда, дастурлар деган мулоҳаза юритилар эди.

Молиявий кўрсаткичларнинг ҳам истиқболли ҳам режали ҳисоб-китоблари турли хил усуллардан фойдаланишни тақозо этади: шулардан энг муҳимларига қуйидагилар киради: экстраполяция усули, норматив (меъёрий), математик моделлаштириш, таққослаш усуллари киради.

Экстраполяция *усули* молиявий кўрсаткичларнинг динамикасини намоён қилишда, уларни аниқлаш, ҳисоб-китобларда кўрсаткичларнинг жорий давридагилардан фойдаланади.

Норматив (меъёрий) усул ўрнатилган иқтисодий норма ва нормативлардан фойдаланишни талаб этади.

Математик моделлаштириш усули реал иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни бошқаришда турли молиявий моделларни тузишдан иборатдир.

Тшррслаш *усули* илмий-техник, иқтисодий, маданий ва бошқа омилларнинг жаҳон масштабидеги ривожланиш тизими билан ўзаро таққослашдан иборатдир.

Молиявий режалар молия тизимининг барча звеноларини ўз ичига олади ва шу билан биргаликда молиявий режанинг шакли, унинг кўрсаткичлари таркиби молиявий тизимининг мос звеносидаги мазмунини акс эттиради. Шундай қилиб, тижорат фаолияти билан шуғулланувчи корхона ва ташкилотлар, даромадлар ва харажатлар балансини тузадилар; нотижорат фаолияти билан шуғулланувчи муассасалар эса - сметаларни тузадилар; жамоа хўжаликлар, ширкатлар умумжамоа бирлашмалар ва суғурта компаниялари молиявий режалар; давлат ҳукумати органлари эса - турли хил даражадаги бюджетларни тузадилар

Молиявий режалаштиришнинг конкрет масалалари молиявий сиёсат орқали аниқланади. Бу аниқлаш орқали режадаги топшириқларни бажариш учун керакли бўлган пул маблағларининг ҳажми ва уларнинг манбалари, даромадларнинг ўсиш ҳажми резервларининг намоён бўлиши, харажатлардаги иқтисодни; марказлашган ва марказлашмаган фондлар ўртасида маблағларни тақсимлашда самарали ва энг қулай мутаносибликни ўрнатишни; ва бошқаларни кўриш мумкин.

Маъмурий бошқарув тизими шароитида пул даромадларининг ва йиримларининг тақсимланиши ва туркумланиши, уларнинг марказлашган ва марказлашмаган фондларда пул маблағларининг гуруҳданиши директив режалаштириш орқали аниқланар эди. Бозор иқтисодиёти шароитида режалаштириш бошқарув функцияси сифатида, ижтимоий ва иқтисодий фаолиятнинг барча томонларининг умумий шаклини қабул қила олмайди. Бундан келиб чиққан ҳолда, бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш жараёнида ҳамда товарлар ва хизматлар реализациясида ҳукмрон ва аниқловчи усул бўлиб - пул, баҳо, қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонунини ўз ичига олган бозор механизми билан ташкил қилади.

Бозор механизмининг бундай муҳити режалаштириш элементлари иштирокида ишлаб чиқариш ва алмашув натижаларини аниқловчи прогноз услубиёти амал қилишини аниқлаб беради.

Бозор иқтисодиёти ўзининг бош омиллари билан амал қилади, яъни товарлар, ишчи кучи, ссуда капиталлари баҳоси бевосита товарлар ва хизматларга бўлган талаб ва таклиф

нисбатига боғлиқдир. Бозорни ўрганиш, уни ташкил қилиш ва режалаштиришнинг элементларини бошқариш маркетинг мазмунини ташкил қилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодий ислохотнинг амал қилиши бошқарувнинг муҳим ва бош функцияси сифатида режалаштириш ўрин эгаллайди. Молиявий режалаштириш бозор иқтисодиёти талабаларини ҳисобга олган ҳолда янги ўзига хос белги ва томонларига эга бўлади.

Бюджет томонидан молиялаштиришда (халқ маорифи, соғлиқни сақлаш ва бошқалар) халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ҳам бу хусусиятга эгадир.

Уларнинг сметаларида директивлик характери камайиб, узоқ вақт давомида иқтисодий ва ижтимоий нормативларга асосланган ҳолда кўрсаткичларнинг ҳисоб-китобини тўтрилигини тасдиқловчи белгаларга эътибор қаратилмоқда. Смета бюджет томонидан молиялаштириладиган ташкилот ва муассасаларга қўшимча даромад олиш мақсадида хўжалик ҳисоб-китобларидан фойдаланиш маслаҳат берилмоқда. Бюджетдан ташқаридаги маблағ сифатида амал қилувчи бу ресурслар жамоанинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолиятини кенгайтиришни таъминлайди.

Моддий ишлаб чиқариш соҳасида қисқартирилган шаклда-молиявий режадан фойдаланилади. Молиявий режа даромад ва ҳаражат қисмларида (майда ва ўрта корхоналарда ҳамда бошқа шаклларда) бу даромадлар ва ҳаражатлар балансидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатнинг ривожланишида молиявий режалаштиришга талаб камайгани йўқ. У аввалгидай ишлаб чиқариш фондларининг кенгайтирилган доиравий айланишини молиявий ресурслар билан таъминлашга, молия-хўжалик фаолиятида самарадорликнинг юқори кўрсаткичларига эришишга, корxonанинг молиявий чидамкорлигини ва тўловга қобилиятини мустаҳкамлашга шароит яратиб беришга қаратилгандир. Ҳозирги пайтда аввалги директив режалаштириш тизими даврига қараганда молиявий режалаштириш сифатини ошириш мақсадга мувофиқдир, чунки бозор муносабатларида ўз фаолиятининг самарасизлиги, шу билан биргаликда молиявий режалаштиришда нотўғри ҳисоб-китобларни юритишда жавобгарликни корxonанинг ўзи тортади.

Янги хўжалик юритиш шароитида ўзининг катта ролини сақлаб қолган молиявий режалаштириш ўз навбатида қайта қурилган бўлиши лозим. Унинг мазмуни ва амалдаги шакллари хўжаликнинг янги иқтисодий шароитлари бўлган ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади.

Ҳозирги пайтда молиявий режалаштириш бозорнинг конъюктурасини ҳисобга олган ҳолда бирор бир воқеликнинг бўлиш эҳтимоли борлигини ва шу билан биргаликда моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг ҳолатининг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда корxonанинг фаолияти асосларини таъминламоғи лозим.

Молиявий ва хўжалик мустақиллигини мавжуд шароитида корxonанинг ўзи мустақил тарзда ўзининг режаларини ишлаб чиқади ва, бунда унинг ягона мақсади-хўжаликни юқори самарадорликка етказишдир. Шунинг учун ҳам молиявий режалаштиришда катта эътиборни корхона ўзининг ички резервларини тўлиқ намоён қилишга, ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланишга, моддий меҳнат ва пул ресурслардан унумли фойдаланишга, ишлаб чиқаришни тўғри ва яхши ташкил қилишга ва бошқаларга қаратилгандир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ ўзгаришлар молиявий режалаштириш усулларида ўз аксини топади. Агар яқин вақт ичида бозорнинг конъюктураси ва у билан боғлиқ корxonанинг амал қилиши тўғри ва аниқ ҳисоб-китоб қилинган бўлса, унда корxonанинг тараққиёти узоқ муддатли жараёнлар орқали фақатгина прогнозлаштирилади.

Шунинг учун ҳам молиявий режалаштириш, бир томондан яқин вақт ичқца молиявий кўрсаткичларни аниқ ҳисоб-китобига ва уларнинг белгиланган молиявий ҳужжатдаги баланс боғланишига қаратилса, иккинчи томонда эҳтимоллик ва кўп вариантлик характерга эга бўлган прогноз ҳисоб-китобларига қаратилгандир.

Молиявий режалашнинг янги мазмуни бош воситасини ҳам талаб қилади, яъни аввал молиявий кўрсаткичларни ҳисоб-китобида фойдаланилган усуллар қаторида, иқтисодий математик усуллардан ва моделлаштиришдан кенг фойдаланиш зарурдир.

Бир йил давомида қамраб олинган молиявий жараёнлар ўз аксини корхонанинг молиявий режасида топади.

Молиявий режа аввалгидек даромадлар ва харажатлар баланси шаклида даромадларнинг ва йиғимларнинг келиб тушиши, маблағларнинг сарфланишини акс эттирувчи корхона молия хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини акс эттиради. Албатта, бунда баланснинг тузилиши корхона фаолиятининг барча соҳалари бўйича ишлаб чиқилган, яъни ишлаб чиқариш, маиший, инвестицион, ижтимоий ва бошқа фаолиятлари бўйича режа ҳисоб-китобларидан фойдаланигани талаб этади. .

Уларга - таянган ҳолда корхонанинг молия бўлими ўзининг умумий молиявий натижасини (фойда ва зарарни) ва унинг турли хил фаолиятининг улушини ташкил қилувчиларни, яъни бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга тўловлар, восита корхона ихтиёрида қолган соф фойда молиявий ресурслар ва уларнинг ишлатилишини бўлиқ ҳисоблаши мумкин.

Даромадлар ва харажатлар баланси бозор иқтисодиёти шароитида риоя қилиш шарт бўлган бир неча умумий тамойиллари бўйича бошқарилиши керак. Шунинг учун ҳам молиявий ресурслардан фойдаланишнинг аниқ йўналишини аниқлаётган пайтда тушаётган тушум даражасининг фарқини ҳисобга - олган ва харажатларни танлаш ва бу орқали юқори рентабелликни таъминлаш назарда тутилмоғи лозим.

Узоқ муддатли сарф харажатларни танлашда энг иқтисодли молиялаштириш усулларни кўзда тутмоқ лозим.

Даромадлар ва харажатлар балансини тузаётган пайтда албатта корхона фаолиятига кучли таъсир қилувчи инфляция жараёнини ҳисобга олиш керак. Ишлаб - чиқариш хўжалик фаолиятдан келувчи фойда, яъни амортизация ажратмаларнинг келиб тушиши, ишлаб чиқариш сферасига ва ижтимоий инфратузилмасига келувчи капитал қўйилмаларига келган харажатлар, корхона учун бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларга тўловлар, резерв фондига бадаллар инфляция таъсирида бўладилар. Шунинг учун ҳам даромадлар ва харажатлар балансида инфляциянинг ўсиш индексини ҳисобга олган ҳолда уларнинг коррективкасини назоратда тутмоқ лозим. Корхонанинг молиявий режасида кўрсаткичларнинг умумий доираси бўйича режа ҳисоб - китобларининг якуний натижалари кўрсатилади. Бу кўрсаткичлар турли хил молиявий ресурсларнинг келиб тушиши ва улардан фойдаланишнинг йўналишларини хусусиятлайди.

Корхонанинг даромадлар ва харажатлар балансининг мазмуни молиявий жараёнларни акс эттириб, таркибий тузилиши 4 та бўлимдан иборат.

1 - бўлим. "Даромадлар ва маблағларнинг келиб тушиши". Бунга барча банкдан ва давлатдан (бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар) келиб тушадиган маблағлардан ташқари, корхонанинг барча молиявий ресурслари киради. Бу бўлимнинг кўрсаткичлари таркибига қуйидагилар киради: асосий фаолиятдан келган фойда, қимматли қоғозлар бўйича фоизлар ва дивидендлар, илмий тадқиқот характеридаги шартнома бўйича ишлардан келадиган даромадлар, амортизация ажратмалари, ҳисобдан чиқарилган мулкнинг сотилишидан тушган маблағлар ва бошқалар.

2 - бўлим: "Харажатлар ва маблағларни ажратиш". У ўзида ишлаб чиқаришни кенгайтиришга молиявий ресурслардан фойдаланишни, фаолиятнинг энг яхши натижаларини иқтисодий рағбатлантиришни, оператив ва бошқа харажатларни акс эттиради. Бу бўлим ўз ичига қуйидагиларни олади: капитал қўйилмалар, иқтисодий қўйилмалар, ривожланиш фондига ажратмалар, қимматли қоғозларни харвд қилишга кетган харажатлар, турли хил ажратмалар ва бошқалар киради.

3 -бўлим:"Корхонанинг банк муассасалари билан ўзаро кредит муносабатлари". Бунда корхонанинг олган ссуда бўйича қарзлари назарда тутилади, уларнинг қайтарилиши ва кредитдан фойдаланиши учун фоиз тўловлари акс эттирилади: Бу бўлим 2 қисмдан

иборатдир: даромад қисмида корхонанинг олган ссудалари акс эттирилади, харажат қисмида - уларнинг вақт билан қайтарилиши ва улардан фойдаланганлик учун фоиз тўловлари акс эттирилади.

4-бўлим: "Корхонанинг бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар билан ўзаро муносабатлари". Бу бўлимга бир томондан бюджет ва бюджетдан ташқари фондлардан маблағларнинг келиб тушиш тартиби акс эттирилади.

Нотижорат фаолияти билан шуғулланувчи ташкилот ва муассасалар ўзларининг молиявий режаларини мустақил равишда ишдаб чиқадилар. Бунда бюджет маблағлари. ҳисобига молиялаштирилган муассасалар харажатлар сметаларини ташкил қиладилар, ўзининг талабларига нафақат бюджет маблақлари ҳисобига, балки молиявий ресурсларнинг бошқа хил турлари билан жавоб берган ташкилот, муассасалар харажатлар ва даромадлар сметаларини ишлаб чиқарадилар. Тижорат фаолияти билан шурулланувчи корхоналарнинг молиявий режаларидан сметанинг асосий фарқи шундан иборатки, сметада харажатлар тўлиқ кўрсатилади, даромадлар эса турли хил манбаларнинг қисмларидангина намоён бўлади.

Берилган маълумотларга кўра сметани тузиш учун назорат рақамлари ҳамда иқтисодий нормативлардан фойдаланилади.

Назорат рақамлари - бу белгиланган муассасанинг фаолият самарасини аниқлаш ҳамда унинг ривожланиш истиқболини аниқловчи кўрсаткичдир. Масалан, ўқув муассасаларда ўқийдиганларнинг Ёўқувчилар, студентлар сони ўртача йиллик ҳисобида ставкаларнинг миқдори мактабларда педагогик ишчиларнинг техникум ва олийгоҳларда профессор-ўқитувчилар таркиби; стационар тоифадаги медицина ташкилотларида - касалларнинг ётар-турар жойи, уларнинг ишлатилиши ҳамда медикларнинг ставкаларини ифодаловчи кўрсаткичлар ишлатилиши лозим, амбулатория - поликлиника муассасаларида касалларнинг докторлар қабулида бўлиши ва медикларнинг ставкалари миқдорини ифодаловчи кўрсаткичлардан фойдаланилади ва ҳоказо.

Назорат рақамлари директив характерга эга эмас ва муассасаларнинг фаолиятида турли хил хизматлар кўрсатиш бўйича яқунловчи натижаларни ёрқин намоён қилади.

Назорат рақамлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

-муассаса томонидан хизматқилувчи аҳолининг (контингентлар-нинг) сони ва таркиби;

-муассаса томонидан қилинган хизматларнинг ҳажми ва |хизмати|сифати|масалан поликлиникада қабул қилинган беморларнинг сони, мактаб битмрувчиларнинг сони ва ҳоказо|;

-муассасаларнинг техника билан таъминланганлик ва транспорт билан таъминланганлик кўрсаткичлари;

-муассасаларнинг меҳнат жамоаларини ижтимоий ривожланишини белгаловчи кўрсаткичлар.

Молиявий режалаштиришда фойдаланилган иқтисодий нормативлар ўз ичига қуйидагиларни олади:

-амал қилувчи муассасани бюджет томонидан молиялаштириш;

-иш ҳақи фондини ташкил қилиш;

-ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожлантириш фондини ташкил қилиш;

-валюта маблағлари ҳисобига валюта ажратмалари фондини ташкил қилиш.

Бюджет томонидан молиялаштириш сарфларининг нормативлари аҳоли ва юридик шахсларга бепул хизмат кўрсатувчи муассаса фаолиятни таъминловчи молиявий маблағларнинг умумий суммасини ҳисоб - китоб қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Нотижорат фаолияти билан шуғулланувчи ташкилот ва муассасаларнинг назорат сонлари ва иқтисодий нормативларидан ташқари давлатнинг марказлашган капитал қўйилмалари ҳисобига янги қурилмалар ва объектларни ишга тушириш учун улар давлат буюртмаларини ҳам олишлари мумкин.

Назорат рақамлари иқтисодий нормативлари ва давлат буюртмаларига асосланган ҳолда ташкилот ва муассасалар керакли ҳисоб - китоблар қилишлари ва харажатлари ва

даромадлар сметалари тузилиши мумкин. Смета бюджет муассасасининг бошлиғи ва касоба уюшмаси билан биргаликда тасдиқланади.

Тузилган смета шартли реквизитлардан ташқари| яъни муассасанинг номи; қайси бюджетдан молиялаштирилганлиги; смета тасдиқлаган шахснинг имзоси ва бошқалар| яна ўз ичига ўрта бўлимни олади.

1. Ҳаражатлар ва даромадлар.

2. Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари.

3. Ҳаражатлар ва даромадлар ҳисоб - китоби ва тасдиқланиши.

Ҳаражатларнинг биринчи бўлимида қуйидагилар кўрсатилади:

- Моддий ва унга тенглаштирилган ҳаражатлар.
- Иш ҳақи фонди.
- Ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиш фонди.
- Моддий рағбатлантириш фонди.
- Бошқа фондлар ва резервлар.

Даромадларнинг биринчи бўлимида қуйидагилар кўрсатилади:

- Бюджет томонидан молиялаштириш.
- Аҳолига қўшимча пулли хизматлар.
- Ташкилотлар ва корхоналар билан тузилган шартномалар асосида хизматлар кўрсатиш.

• Бошқа тушумлар.

• Ижара берилган мосламалар ва жойлардан келган тушум.

Молиявий истиқболлаштиришнинг асосий вазифаларини ва принципларига ҳаққоний баҳо бериш жараёнида биз яна бир муҳим масалани яққол кўришимиз мумкин.

Бу масалани асосий молиявий режалаштиришнинг бир қатор масалаларини ҳал қилишда иқтисодий математик моделлардан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Берилган масалаларни ҳал қилишда иқтисодий математик моделидан амалиётда етарлича тушунган ҳолда фойдаланаолмаётир. Иқтисодий математик моделдан молиявий режалаштиришда қўллашнинг етарли шarti модель ҳисобларини технологиясининг амалдаги технология билан мос бўлишидир.

Технологиянинг мос қилиши учун қуйидаги моделлари амалиётда фойдаланиш учун тавсия қилинади:

1. конкрет масалаларни ечиш ва режалаштириш жараёнида бевосита элемент бўлмоғи лозим. Моделларнинг фойдалилиги режалаштирилаётган иқтисодий кўрсаткичларни ўз ичига олиш билан белгиланади. Фақат шу асосда модел режалаштириш - жараёнида ишлатилиши мумкин;

2. адреслиликка эгаллик. Бу тавсияларнинг айнан белгиланган конкрет режалаштириш органларига қаратилган бўлиши лозимлиги билан белгиланади.

3. иложи борича соддабўлмоғи лозим. Моделнинг соддалиги ундан фойдаланувчиларнинг тез вақт давомида уни ўзлаштириш имкониятини билдиради. Соддалик принципи қуйидагича таъминланади;

-режалаштирувчиларнинг ҳисоб жараёнида улар учун оддий бўлган бир хил терминлари кўрсаткичларнинг қўлланилиши;

-модел идентификацияси учун ишлатилаётган шундай ахборотни қўллаш лозимки, у режалаштириш ва статистика органлаги ўртасидаги барча келишмовчиликларни бартараф қилсин.

4. ўзининг натижаларига тўлиқ етарли жавобгарликни олувчи хизматчининг стратегик режа ечимларини танлаш эркинлигини таъминлаш.

Иқтисодий математик усуллардан ЭХМдан фойдаланиш орқали режалаштиришда мавжуд бўлган, чегараларни бартараф қилишга, ишлаб чиқилган кўрсаткичларда бўлган ўзгаришлар бўлган режа масалаларни аниқлашда имкон яратишга, ҳақиқатдаги иш натижаларни ҳисобга олган ҳолда кутилаётган режа топшириқларни бажарилишини ҳисоблар чиқаришга имкон яратади.

Молиявий кўрсаткичларнинг ҳам итиқболли ҳам режали ҳисоб-китоблари турли хил методлардан фойдаланишни тақазо этади, шулардан энг муҳимларига қуйидагилар киради: экстрополяция методи, норматив|меъёрий|математик моделлаштириш таққословчи метод, балама методлари, экспертиза методлари киради.

Экстрополяция методи молиявий кўрсаткичларнинг динамикасиви намоён қилишда уларни аниқлаш, ҳисоб- китобларда кўрсаткичларнинг жорий давридагилардан фойдаланилади. Бу методнинг моҳияти шундан иборатки прогнозлаштирилаётган объектлик ўрганишда ҳамда унинг ўтмишдаги ва ҳақиқатдан ривожланишда- келажакдаги ривожланиши ўрганилади. Экстрополяция функционал боғланишдаги формасида эгри чизикларнинг элеперик қурилишида баланси оқималарда сифат ва миқдор функционал тизими ва тузилишига эга характеристикаларнинг статистик тенденциялар асосида ишлаб чиқарилади.

Экспертиза методи. Экспертиза методи берилган объектга олимлар ва мутахассис экспорт томонидан тараққий ривожланишига ҳаққоний баҳо бериш асосида мавжудлиги билан белгиланади. Бу олимлар ва мутахассис- экспертлар ишлаб чиқарган баҳо, алтернатив гипотезлар ва мавжуд бўлган ва туғилаётган истисноларни ҳал этишда барча мавжуд бўлган йўллари излаб топадилар. Эксперт баҳолари мустақил ёки жамоа томонидан айтилган муҳокамаларга асосланади.

"Истиқболлаштириш"- олинган башорат қилиш. Прогнозлаштириш иқтисодий воқеликни ёки объектлик келажакда ревожланишининг олдиндан - башорат қилиш усулидир. Истиқболлаштириш жамиятнинг барча соҳаларида назария ва амалиёт ўртасида муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Ижтимоий ривожланишни прогнозлаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири молиявий прогнозлаштиришдир.

Иқтисодий истиқболлаштириш предмети объектларнинг келажакда қандай ҳолатда бўлишини билиш, молиявий прогнозлаштириш қонуниятлари билиш ва йўллари кидириш ҳисобланади. Молиявий истиқболлаштириш жамият ривожланиш қонунлари билишга ҳамда ижтимоий иқтисодий ривожланиш йўллари ва фан тараққиётга асосланади.

Мақсади, вазифаси, объекти, усуллари ва бошқаларга қараб, прогнозларни турли хил турларга ажратиш мумкин.

Уларга қуйидагилар киради:

1. Истиқболлаштиришнинг қўлами бўйича:

- а) макроиқтисодий истиқболлар;
- б) тармоқлараро ва ҳудудлараро истиқболлар;
- в) халқ хўжалик комплексларнинг ривожланиш истиқболлари.

2. Амал қилиш вақти бўйича:

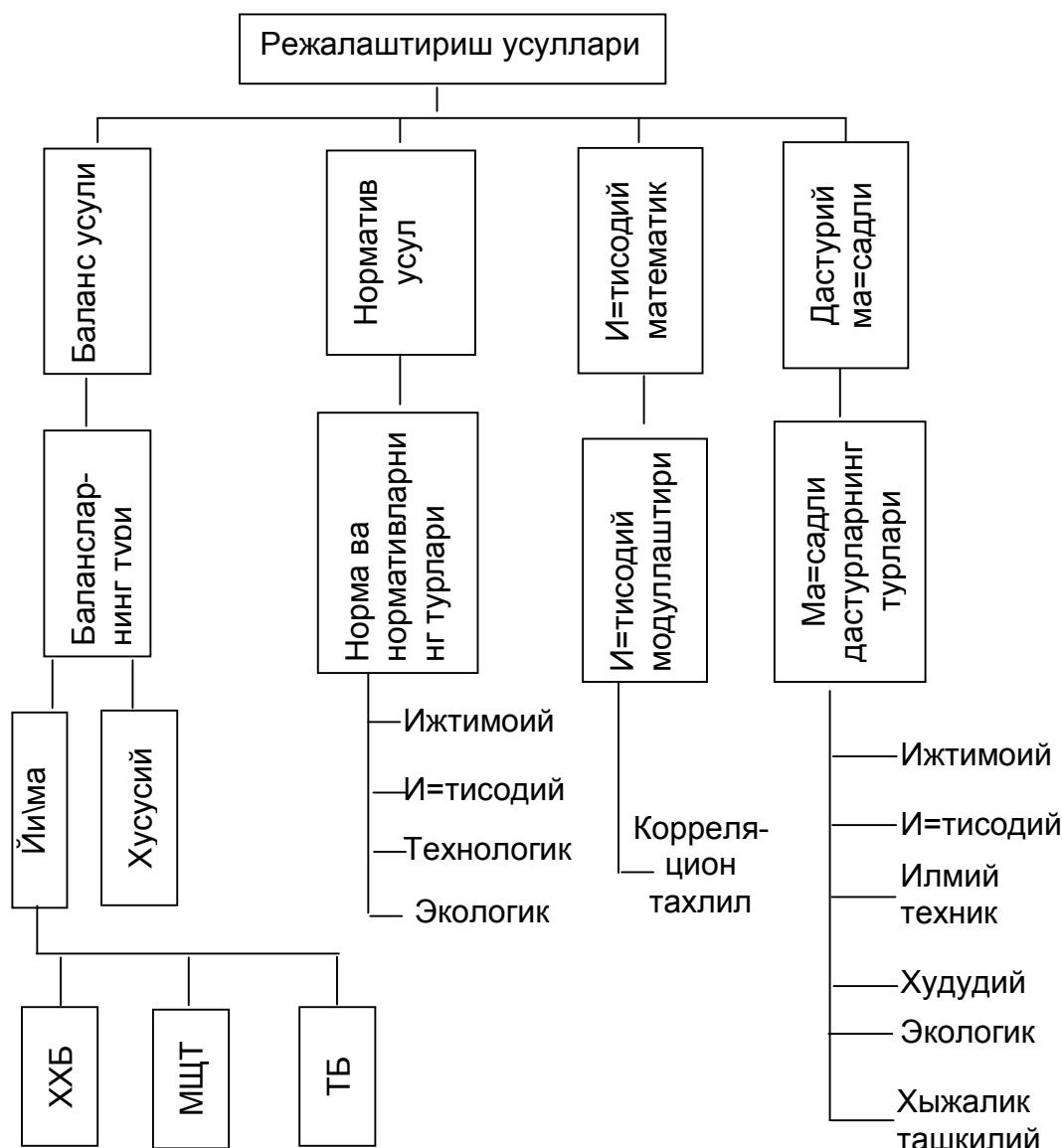
- а) оператив истиқболлар |1 ой муддатгача|;
- б) қисқа муддатли истиқболлар |1 ойдан 1 йилгача|;
- в) ўрта муддатли истиқболлар |1-5 йилгача|;
- г) узок муддатли истиқболлар |5-15-20 йилгача|;

3. Ўрганилаётган объектларнинг характери бўйича:

- а) ишлаб чиқариш муносабатларнинг ривожланиш истиқболлари;
- б) фан-техника тараққиётининг ижтимоий иқтисодий шарт-шароитлари ва оқибатларини истиқболларини;
- в) халқ хўжалик ривожланишининг истиқболлари;
- г) молиявий муносабатларни истиқболлаштириш;
- д) даромадлар ва иархларни истиқболлаштириш.

Жаҳон амалиётида макроиқтисодий режалаштириш турли туман усуллари қўланилади.

Бу усулларни қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

И

Иқтисодий даражада мувозанатни таъминлашда йиғма ва хусусий баланслардан кенг қўлланилади. Йиғма баланслар миллий иқтисоднинг ривожланиш натижаларини ифодаловчи иқтисодий кўрсаткичларни аниқлашда кенг қўлланилади. Хусусий этувчи омилларни ҳисобга олишда, молиявий ва меҳнат ресурсларига бўлган талаб ва таклиф ўртасида мувозанатни таъминлаш учун хизмат қилади.

Ҳалқ хўжалиги баланси куйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Жаъми ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш ва тақсимлашнинг йиғма баланси.
2. Миллий даромад ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг йиғма баланси.

3. Асосий фондлар ва капитал қўйилмалар баланси.

4. Меҳнат ресурслари йиғма баланси.

Моддий баланслар моддий ресурсларга бой бўлган талаб ва таклиф ўртасида мувозанатни ўрнатиш учун хизмат қилади.

Иккала балансларнинг ресурслари куйидаги моддаларни ўз ичига олади.

1. Йил бошидан қолдиқ.
2. Ишлаб чиқариш
3. Импорт
4. Бошқа тушумлар

Ишлаб чиқариш воситалари моддий баланс ресурсларни куйидагича тақсимланишини кўзда тутати.

1. Ишлаб-чиқариш фойдаланиш эҳтиёжлари.
2. Капитал қурилиш эҳтиёжлари
3. Бозор фонди
4. Экспорт
5. Бошқа харажатлар
6. Йил охиридаги қолдик

Истеъмол буюмлари моддий баланси

1. Бозор фонди
2. Бозордан ташқари фонд
  - а) саноатда қайта ишлаш;
  - б) саноатдаги истеъмол;
3. Экспорт
4. Бошқа харажатлар
5. Йил охиридаги қолдик

Молиявий баланслар ёки қиймат баланслари ҳам 2 қисмдан иборат бўлиб, 1 қисмида даромадлар, 2-қисмда харажатлар акс эттирилади.

Харажатлар қисмида эса давлат бюджет томонидан, яъни халқ хўжалиги молиялаштириш характерлари, фан бошқарув учун харажатлар ва бошқа шу каби моддалар акс эттирилади. қиймат балансларнинг энг содда кўриниши бу аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари баланси ҳисобланади. Аҳолининг пул даромадларини куйидагилар ташкил этади.

1. Иш ҳақи ва иш ҳақи кўринишидаги бошқа пул даромадлари.
2. Жамоа хўжаликларда меҳнат ҳақи.
3. Нафақалар, стипендиялар турли хил пособиялар.

Харажатлар қисмини куйидагилар ташкил этади.

1. Товарларни сотиб олиш.
2. Хизматлар учун тўлов
3. Мажбурий тўлов
4. Жамғармаларнинг ўзгариши

Назорат учун саволлар:

1. Молиявий режалаштиришнинг моҳияти ва мазмуни?
2. Тижорат фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарда молиявий режалаштириш?
3. Нотижорат фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарда молиявий режалаштириш?
4. Молиявий режалаштиришда иқтисодий математик моделлаштириш хусусиятлари?

9-мавзу: Молиявий назорат (4 ооат).

Режа:

1. Молиянинг назорат функцияси ва молиявий назорат.
2. Молиявий назоратнинг объектлари ва субъектлари.
3. Молиявий назоратнинг усуллари: текширув, таҳлил, тафтиш.

Таянч иборалар:

- *Молиявий назорат функциялари;*
- *Молиявий назорат объекти;*
- *Молиявий назорат субъектлари;*
- *Молиявий институтлар;*
- *Молиявий воситачилар;*
- *Бошқарув меҳнати;*
- *Молиявий назорат мақсади;*
- *Молиявий назорат шакллари;*
- *Молиявий таҳлил ва аудит*

1. Молиянинг назорат функцияси ва молиявий назорат.

Назорат иқтисодий тизимнинг зарур элементи сифатида бутун инсоният цивилизацияси билан бирга ривожланади, эволюцион тараққиёт ва инқилобий тўфонлар жараёнида, жамият иқтисодий формацияси, сиёсий тизими, давлат ва хўжалик бошқаруви, қонун чиқарувчи, ижроия ва судлов ҳокимияти органлари алмашинуви жараёнида ўзгариб боради.

Европада давлат хўжалнигида назоратни жорий этишга дастлабки уринишлар қироллик бошқарувлари даврига тўри келди. Хўжаликнинг ўсиб бораётган миқёслри туфайли назорат муҳим бошқарув омилига айланиб борди. Ҳар қандай ҳокимият, айниқса, ҳаражатлар даромадлардан, ортган давлатлар молиявий аҳволи мушкуллигидан далолат берадиган урушлар даврида, тартибга солинган молияга катга эҳтиёж сезарди. Маблағ излаб, молиявий ислохотлар, шу жумладан бюджет-назорат тусидаги ислохотлар ўтказиларди.

Демократик мамлакатларда давлат молиявий ресурслари ёки бюджетни бошқариш ҳукуматнинг жамият олдидаги масъулиятини келтириб чиқаради. Оқибатда «молия дарвозаси олдида» назорат ташкил этиш бошқарувнинг зарур элементига айланиб, шунинг учун дунёнинг ривожланган барча мамлакатларида молиявий назорат давлат назоратининг асосий турига айланган.

Назорат - жамият иқтисодий ҳаётидаги объектив ҳодиса ва ҳар қандай давлат бошқарувининг муҳим бўғинидир. Шу билан бирга у кўп минг раҳбар ва мутахассислар, меҳнат жамоалари, жамоат ва давлат ташкилотларининг субъектив ижод соҳасидир.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг қайта таркибланиши, бозор муносабатларининг шаклланиши, мулкнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши шароитида, назоратнинг роли тобора кучайиб бориши шарт. Жаҳондаги барча йирик давлатлар - А+Ш, Буюк Британия, Олмония, Франция ва Япониянинг ривожланиш намуналари шундан далолат бериб, бу мамлакатларда давлат (парламент) назорати тизимлари, ҳукуматнинг ижроия ҳокимияти ҳузурида ташкил этилган назорат-тафтиш тизимлари ва мустақил аудит тизимлари кўпдан таркиб топган ва муваффақиятли иш олиб бормоқда.

Молиявий назорат тизими субъектлар (назорат қилувчилар), объектлар (назорат қилинувчилар), назоратнинг усул ва воситаларини биргаликда жамлаб, ўз ичига олади. Улар назорат объектининг ҳолатини, ижронинг қутилган натижаларини аниқлаш, уларни таҳлил қилиш ва баҳолаш, тузатиш киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар йўсинини ишлаб чиқиш учун яхлит уйғунликда ҳамкорлик қилади.

Молиявий назорат, аудит, бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил муаммоларининг ҳал қилиниши илмий асосга таяниши керак. Мазкур мавзу учун Э. А. Арэн, П. С. Безруких, И. А. Белобжецкий, Н. Г. Белов, Ю. А. Данилевский, С. К. Егорова, Ю. М. Иткин, Н. П. Кондраков, Л. М. Крамаровский, И. А. Ламякин, Ж. К. Лоббек, Р. Монтгомери, С.С. Носова,

В. П. Суйц, В. Ф. Палий, Н. Санаев, А. Д. Шеремет, С. О. Шохин каби таниқли олимларнинг илмий ишлари шундай асос бўлиб хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат, мустақил аудит, бухгалтерия ҳисоби ва иқтисодий таҳлил мустақил ихтисослашган иқтисодий фан тармоқлари ҳисобланади. Уларнинг ҳар бири ўз предметига, вазифаларига, мақсадларига, тадқиқот ва амалий қўлланиш усулларига эга. Фанларнинг ихтисослашуви уларни ўзига хос қўлланиш соҳалари бўйича чуқурлаштириш ва табақалаштириш имконини беради. Иқтисодиёт фанининг мустақил тармоғи бўлатуриб, улар ўзаро чамбарчас боғлиқ ва ягона йўналишга иқтисодиёт самарадорлигини оширишни, қўйилган хўжалик мақсадларига муваффақиятли эришилишини таъминловчи бошқарув ечимларини тайёрлашга қаратилган.

Ҳар бир хўжалик субъекти ўз давлатининг умумий хўжалигини ривожлантиришга ҳисса қўшади. Назорат-ҳисобга асосланган таҳлилий фанлар - оқилона бошқарув ечимларини танлаб олиш учун асосдир. Бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг иқтисодий таҳлили, молиявий назорат бутун давлатнинг иқтисодий механизми ва ҳар бир алоҳида корхона, ташкилот, фирма, компаниянинг маромли ишлаши учун зарур

Бозор иқтисодиёти соҳасида ахборот улкан аҳамиятга эга, зеро тўлиқ ва ҳаққоний ахборот ҳокимлик бериши, унга эга бўлмаслик эса назоратсизлик, бошбошдоқлик, турли хавф-хатарнинг кучайишига олиб келиши илгаридан маълум.

Бозор шароитида ҳисоб-китоб ахборотига алоҳида эътибор берилиб, бу мантиқан тўғри, чунки корхона, акциядорлик жамияти, ширкат, фирма, компания молиявий ахволининг шакллантирилган ва қайта ишланган кўрсаткичлари ссуда, кредит; инвестиция сармоялари ва шу кабиларни бериш чоғида ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадларида бошқарув қарорларини қабул қилиш учун амалий омил хусусиятига эга бўлиши керак.

Бозорни иқтисодий ахборот билан таъминлаш молиявий ҳисоботнинг холис ва ишончли маълумотларига таяниши керак. Бундай маълумотлар фақат мустақил аудиторлар томонидан тўғрилиги текширилиб тасдиқланганидан, шунингдек корхона рейтингини аниқлаш учун ушбу маълумотлар қайта ишланганидан кейингина олиниши мумкин.

Назорат - бу бирор ишнинг, нарсанинг ахволи, кишининг юриш-туриш ва шу каби устидан доимо кузатиш, текшириш. Назорат - давлат бошқарув органларининг айрим бошқарув соҳаларида давлат томонидан белгиланган қоидаларга давлат томонидан белгиланган қоидаларга хўжалик субъектлар, мансабдор шахслар риоя этишини контроль қилишдан иборат фаолиятдир.

Молиявий назорат - бу молиявий текшириш ва у билан боғлиқ бўлган масалалар ҳаракатини ва муомаласини мажмуи бўлиб, хўжалик субъектлари фаолиятини ва бошқаришни ўзига хос усуллар ва шакллар ёрдамида ташкил этиш.

Давлатнинг молиявий назорати ҳар бир давлатнинг муҳим функцияси бўлиб, молия-кредит тизимини нормал ҳаракат қилишига албатта бажарилиши керак бўлган шартларидан биридир. қаршилиқлар |муносабатларида асосланган, бозор иқтисодиётига ўтиш режасида, иқтисод ўзини бошқаришига барқарор ва самарадорли ҳаракатларга алоҳида эътибор берилган. Бу, молиявий назоратни айрим бўғинларини йўқ қилишга асос бўлиб ва қолганларни интизомини бўшаштиришга олиб келди, ишларни реал ахволини, молиявий интизомни бузилишини суистеъмолни бартараф қилолмади.

Хиссадорлик корхоналарида ва бошқа нодавлат сектордаги хўжалик субъектларда давлат молиявий назоратни йўқ қилиниши хорижий давлатларда бу назорат йўқлиги билан изоҳланади. Лекин, уларда бозор тизими кўп йиллар давомида тузилган бўлиб алдашда ва ноинсофлик молиявий даллолчиликда тартиб-қоида ва масулиятни қаттиқ тутишган. Ўзбекистон Республикасида бозор тизимини мукаммали тузилишига бирмунча узоқ давр, бошқарув, ишлаб чиқариш, тижорат ва банк тузилишида ўзларини маданиятли "цивилизованно" тутишни ўрганишга асосан, вақт зарур. Модомики, амалдор, мансабдор шахслар ва хўжалик субъектлар орасида ўзаро муносабатларида мадаияятли муносабатлар йўқ экан, унга эришиш учун, зарур шартлардан бири бўлиб қаттиқ назорат керак.

Бозор муносабатлари ҳамма шаклдаги мулк эгалари бўлган хўжалик субъектларнинг, систематик ревизияларини ва молиявий хўжалик фаолиятини текширишни зарурлигани, камчиликларни олдини олиб ва уларни бартараф этиш учун чора-тадбирларни ишлаб чиқишни рад этмайди. Молиявий назарат бозор иқтисодиётига ҳам ўзига хос объектив ва ҳамма хорижий давлатларда қай меъёردа сиёсий ва иқтисодий вазифалари талаб этса, шу меъёردа қўлланилади.

Охирги йилларда хар хил мулк эгалари бўлган нодавлат хўжалик субъектлари вужудга келди. Серғайрат тадбиркорларнинг асосий мақсади-даромад олиш. Бунга давлат корхоналар ва ташкилотлар билан узлуксиз алоқалар орқали эришиш мумкин, ва кўпинча ман этилган, таъкидланган йўллар билан. Тадбиркорларнинг бир қисми етарли профессионал билимларга, етарли ташкилий тажрибага, маънавий фазилатларни, қабул қилинаётган хулосани фақат даромад томонидан эмас, балки қонунга риоя қилиш томонидан баҳолашга эга эмаслар.

Бозор муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- молиявий ресурсларнинг манбаларида;
- молиялаштириш принципларида;
- баҳоларни белгилашда;
- нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларда;
- молия-кредит тизимининг таркибида ва унинг бўғинлари орасидаги ўзаро муносабатларида.

Бу шароитда, назорат органларда режалаштирилмаган ва уларга административ-маъмурий бошқариш тизимида керакли аҳамият берилмаган молиявий назоратнинг кўп янги йўналишлари вужудга келди. Молиявий назорат учун жуда катта соҳанинг фаолияти ташкил топди.

Шунақа назоратнинг самарадорлиги аниқ белгиланган қонуний ҳужжатларни мавжудлигидан ва улар ичида нормативлар, лимитлар, санкциялар, давлат маблағларни ишлатишда чегаралар, масалан, иқтисодиётни ривожланиш босқичини ҳозирги шароитга жавоб бериши, иш ҳақини ойлик миқдорини белгилашда, ижтимоий ҳақиқатни кучайтиришда, инфляцияни камайтириш учун имкон яратишда, ва бошқаларда намоён бўлади.

Ҳозирги шароитда тижорат банкларни фарлиятини назорат қилиниши ўзига хос алоҳида аҳамиятга эга. Уларнинг ишлари натижасидан таъсисчиларнинг ва хизмат кўрсатаётган харидорларнинг молиявий хотиржамлиги боғлиқ, улар қаторида асосий миқдорини давлат корхоналари ва ташкилотлар ташкил этади; кредитлаштириш механизми, молиялаштириш, бюджетни бажарилишнинг ўзаро боғлиқлиги; корхоналар, ташкилотлар ва аҳолининг пул маблағларини сақланиши; ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш режасини молиялаштириш ва ривожлантириш режасини молиялаштириш ва кредитлаштиришни тўлиқлиги ва ўз вақтидалиги. Тижорат банклари ўз харидорларга кредитлаштириш ва хизмат кўрсатиш учун шароитлар туғдириб бериб, ва уларни тижорат сир деб имкон яратиб, харидорларнинг ва давлатнинг молиявий манфаатларига зарар кўрсатиб ўз фойдаси миқдорини тез ўсишига олиб боради.

Шунинг учун тижорат банкларида назоратни фақат марказий банк орқали кучайтириш эмас, балки самарадорли бўлиши учун, бирлашган умумдавлат молиявий назорат орган томонидан, маҳаллий марказий банкнинг, молия ва солиқ органларнинг вакиллари иштирокида, комплекс ревизияни ўтказиш зарур. Бунда назоратга банк ичидаги назорат ҳам дучор бўларди.

Давлат, нодавлат мулк эгалари шаклидаги хўжалик субъектларида иш юритишларига бефарқ қаролмайди.

- ❖ Биринчидан, бу сектор катта миллий бойликни эгаларидир, чунки бу бойликни асосий қисми бепул ёки имтиёзли баҳолашни равишда давлат сектордан уларнинг қўлига ўтган.

- ❖ Иккинчидан, нодавлат хўжалик субъектларнинг асосий қисми бозор иқтисодиётига ўтиш даври ичида ўз капиталини хали ишлаб бир миқдорга етказиб олмаган, лекин бор молиявий базаси молия-кредит соҳасидаги операциялар орқали яралган, ҳамда давлат молиявий ресурсларни хар хил йўллар билан, шу қаторда ман этилган йўллар билан жалб қилган.
- ❖ Учунчидан, тузилган молия банк тизимида, йирик корхоналар ва ташкилотларда, молиявий ишлаб-чиқариш гуруҳларда, акцияларни асосий қисми давлат ва аҳоли қўлида.

Молиявий назоратни қонуний равишда, зарурият туғилганда ва ўз ваколати чегараларида Ўзбекистон Республикасининг давлат бошқарув органлари олиб боради. Улардан: Молия Вазирлиги, Давлат Солиқ қўмитаси, Давлат мулк қўмитаси, Давлат Божхона қўмитаси ва бошқалар. Марказий банк тижорат банкларни назорат қилади ва қолган фондларни фаолиятини Ижтимоий таъминот Вазирлиги қошида ваколатли махсус тузилган инспекциялар олиб боришади.

Давлат молиявий назорат органи бўлиб Молия Вазирлиги қошида тузилган назорат-тафтиш бошқармаси (КРУ) мавжуд. Ҳамма мулк эгалари шаклидаги хўжалик субъектларида молиявий интизомига риоя қилмаслик, молиявий интизомни бузилишлари назорат-тафтиш бошқармасини фаолиятини заруриятини кучайтиришга белгилаб бермоқда.

Халқ хўжаликни бошқариш тизимини рйвожланишида ҳукумат ва айрим бошқарув назорат органларнинг фаолиятини яхшилаш муҳим ўринни эгаллайди.

8 август 1996 йилда Ўзбекистон Республикасининг Президенти "Текширишларни тартибга солиш ва назорат органларини фаолиятини координациясини такомиллаштириш" тўғрисидаги қарорга имзо қўйди. Унда текширишларни назорат қилиш мақсадида, хўжалик субъектларининг фаолиятига, мулкчилик шаклидан қатъий назар, назорат органлари томонидан сабабсиз аралашини йўл қўймаслик, хўжалик субъектларни молия-хўжалик фаолиятини текшириш ва таҳлил қилишни координациялаш Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси зиммасига юклатилди. Унинг қошида назорат органларининг фаолиятини координациялаш бўйича Республика Кенгаши ташкил этилди ва унга қуйидаги вазифалар юклатилди:

- йил, ярим йил ва кварталлар даврида режали текширигиларни ўтказиш жадвалини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

- амалда комплекс текширишларни ўтказишни киритиш ва уларда битта корхона ҳамма ваколатли ташкилотлар томонидан текширилиб, шуни эвазига ўтказиладиган текширишлар миқдорини ва айрим масалаларни қайта текширилишини камайитириш.

Идорага қарашли ревизион хизматларни мавжудлиги ва улар томонида хўжалик субъектларини текширилиши самарасиз деб ҳисобга олиниб қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан 20 август 1996 йулдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Президенти аппаратиинг Назорат инспекцияси ташкил этилди. Назорат инспекцияси тизимига қуйидагилар киради:

1. Ўзбекистон Республикаси Президент аппаратининг назорат инспекцияси

2. +орақалпағистон Республика Жоқарғи Кенгес Раиси қошидаги назорат инспекцияси;

3. Республика, шаҳар ва туманлар ҳокимияти аппаратининг назорат инспекциялари.

Бугунги кунда назорат инспекциялар маълум белгиланган вазифаларни бажариб амал қилишмоқда.

Меҳнат ва ишлаб чиқариш жараёни муайян шаклдан қатъи назар, олинган махсулотнинг қутилган натижага мутаносиблигини аниқлаштирувчи ўз-ўзини текшириш билан бирга олиб борилади.

Ҳамкорлик ва кооперацияинг турлича шакллари, хўжалик алоқаларининг мураккаблашуви натижасида бевосита ижрочиларнинг меҳнати ижтимоий хусусият касб этиб, бу объектив равишда бошқарув меҳнати сингари меҳнат тоифасини келтириб чиқаради.

Бошқарув меҳнати - ишлаб чиқариш тизимини тезкор тартибга солиш, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнининг зарур шартидир.

Айни пайтда бошқарувнинг ҳар қандай тури ишлаб чиқариш жараёни устидан назоратни ўз ичига олади. Белгиланган жараёнларнинг ижросини текширмасдан туриб бошқариш мумкин эмас. Назоратнинг сусайтирилиши бошқариш даражаси пасайишига олиб келади. Бошқарув қарорлари қабул қилиши самарадорлиги назоратнинг таъсирчанлигига боғлиқ.

Молия пул муносабатларининг алоҳида усуллари ёрдамида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолнинг барча босқичларини намоён қилади.

Давлат, корхоналар, ташкилотлар, фирмалар, хусусий шахслар ўртасида келиб чиқувчи иқтисодий муносабатлар молиявий тизимни ташкил этади. Молиявий тизим деганда, уларнинг фаолиятини назорат қилувчи ва тартибга солиб турувчи жами молиявий муассасалар ва органлар тушунилади.

Молиявий институтлар- инвесторлар билан омонатчилар ўртасида фаолиятнинг ўзлари машғул бўлган туридан фойда олувчи воситачилик фаолияти билан шуқулланадиган шахслардир. Банклар, пенсия ва инвестиция жамғармалари, суғурта компаниялари, товар, хом ашё ва фонд биржалари, акциядорлар ва бошқалар молиявий воситачи сифатида ҳаракат қиладилар.

Молиявий институтлар:

- товар ва хизматлар самарали алмашинувини амалга оширишлари;
- мавжуд иқтисодий формация эҳтиёжларига мутаносиб пул шаклидаги сармояни вужудга келтиришлари;
- эҳтиёжларни муайян неъматларга айлантиришга кўмаклашишлари керак.

Молиявий воситачилар қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун тақсимлаш ва назорат вазифасини бажарадилар, зеро тўпланган жамғармаларни тўғри тақсимлашгина эмас, балки улардан жамият учун нақадар самарали, қандай фойда, билан ишлатилаётганлигини назорат қилиш ҳам муҳим. Жамғармаларни режали равишда яратиб, тақсимлаб ва улардан фойдаланилишни назорат қила бориб, молиявий институтлар корхона, хўжалик тармоқдари, хусусий шахслар ва молиявий тизимнинг барча иштирокчилари пул маблағларининг марказлаштирилмаган жамғармалари шакллантирилиши ва фойдаланилишига таъсир кўрсатадилар.

Молиявий назоратнинг юзага келиши ва ривожланиши давлат молиявий тизимининг ташкил этилиши ва ривожланиши билан шарт қилиб қўйилди.

Молия каби молиявий назорат ҳам капиталистик жамиятдан аввалги босқичлардаёқ, шаклланиш ва ривожланишнинг узок даврини босиб ўтди. Унинг баъзи элементлари қулдорлик ва феодал жамиятларидаги ижтимоий муносабатларда намоён бўлди.

Қулдорлик ва феодал жамиятлари барча ижтимоий қатламларига сингган ҳокимлик ва тобелик муносабатлари, «мушт» ҳуқуқи давлат солиқ тўпловчилари фаолиятининг ниҳоятда хилма хил «назорат» шакллариининг гуркираб гуллаб-яшнаши учун объектив асос яратади.

Давлат бошлиғининг даромадларини давлат даромадлари ва ҳаражатлари билан муқоясалаш қулдорлик ва феодал жамиятларга хос ҳодиса бўлган. Рим сенати сиёсий ҳаётда ҳал қилувчи роль ўйнаган Рим республикаси давридагина жамоат хўжалиги хусусий хўжалиқдан ажратилди, бир мунча ривожланган молиявий муносабатлар тизими пайдо бўлиб, давлат даромадлари бож солиқлари, акцизлар, фискал монополиялардан иборат эди. Даромадлар ҳам, ҳаражатлар ҳам эрарийга - Рим сенатининг хазинаси ва фиск - император хазинасига бўлинган эди.

Рим республикасининг инқирози билан (айниқса, Рим империяси даврида) молиявий назорат элементлари йўқолди, чунки ҳокимиятни тўлиқ эгаллаб олган императорлар хазинага ўз мулки сифатида қарар ва жамият маблағларидан ўз билганларича фойдаланардилар.

Хитой, Хиндистон сингари Шарқ мустабид давлатлари учун ҳам молиявий бошбошдоқлик хос эди.

Феодализм даврида молия масаласи бетартиб бўлиб, давлат томонидан тартибга солинган пул муносабатлари тизими мавжуд эмасди. Феодализмда молиявий муносабатларнинг бир мунча ривожланган шакллари шаҳарлар - хунармандчилик, мануфактура, савдо марказлари, банкирлик уйлари пайдо бўлган жойларда мавжуд бўлган.

Молия элементларига нисбатан молиявий назорат мутлақо ибтидоий аҳволда эди. Давлат хазинаси давлат бошлиғи хазинасидан ажратилмаган ва ҳокими мутлақлар маблағлардан ўз маблағлари сингари мутлақо беназорат фойдаланардилар. Давлат харажатлари назоратдан тўлиқ ҳоли бўлиб, бу ҳукмрон синфларнинг текинхўрларча истеъмоли, хазинани талон-тарож қилиш ва порахўрлик ўсишига хизмат қилар; натура солиқлари ва тўловлар ундиришда бошбошдоқлик ҳукм суларди.

Шундай қилиб, қулдорлик жамиятидаги каби феодал жамиятда ҳам молиявий назорат молияга нисбатан анча суст ривожланади.

Ҳокимият тепасига келган янги буржуа синфи муфассал молиявий тизимни барпо этди, давлат хазинаси давлат бошлиғи хазинасидан ажратилди, солиқлар ва йиғимларнинг батартиб тизими белгиланди.

Ривожланган молиявий тизим молиявий назоратнинг ривожланиши тақозо этарди. Франция, Италияда давлат молиявий назоратининг бевосита субъектлари - Ҳисоб палаталари, Англияда - Бош назоратчи ва Бош тўловчи қонун чиқарувчи ҳокимият (парламент) томонидан тайинланади.

Давлат мулкнинг ривожланиши билан молиявий назорат соҳаси ҳам кенгайиб борди, лекин у тобора шартли тус ола бошлади, чунки давлат сектори корхоналаридан ташқари кўпдан-кўп хусусий корхоналар ўзларининг ҳақиқий даромадларини бемалол яширарди.

Айрим хусусий корхоналарда юксак уюшқоқлик, оперативлик ва ишлаб чиқариш зарарлари даражаси, ишлаб чиқариш-моддий ресурслар ҳолати, мулкнинг бутлига устидан назорат таъсирчанлигига эришилади, ҳисоб-китоб ва ички хўжалик назорат йўлга қўйилган.

Ўзбекистондаги бозор муносабатлари тизимида, МДҲнинг бошқа мамлакатларидаги сингари, янги молиявий назорат тизимини ташкил этиш бошланди.

Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса сингари иқтисодий муносабатларни тадқиқ қилишнинг диалектик методи тараққиётнинг барча босқичларида уларнинг ҳар томонлама тадқиқ қилинишини назарда тутди.

Молиявий назоратнинг моҳиятини тушуниш учун унинг ҳар қандай иқтисодий формация ва ишлаб чиқариш муносабатларининг барча турларига хос бўлган умумий хусусиятларини аниқлаб олиш лозим.

Молия назорат вазифасининг мавжудлиги ўз-ўзидан молиявий назорат мавжудлигини келтириб чиқармайди, у тегишли давлат органларининг муқим ташкил этувчи фаолиятини тақозо этади.

1. Молиявий назорат - кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда молия муқим ролининг бир кўринишидир.

2. Молиявий назорат давлат бошқарув органлари фаолиятининг турларидан бири сифатида намоён бўлади.

3. Молиявий назорат - бошқарувнинг тартибга солиш, режалаштириш, ҳисоб-китоб ва хўжаликни юритувчи субъект фаолиятининг таҳлили сингари мустақил вазифасидир.

4. Тақсимлаш муносабатлари орқали молиявий назорат ишлаб чиқариш, айирбошлаш, муомала ва истеъмол муносабатларига татбиқ этилади.

Молиявий назорат назарияси, унинг мазмуни, ўрни ва ташкил этилишини ишлаб чиқиш билан кўплаб олимлар шуғулланган бўлиб, шунинг учун бозор муносабатларининг янги тизимига ўтиш ва янги молиявий тизимни шакллантириш чокида барча турли-туман

фигрларни, жумладан сибиқ СССР ва бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар олимларининг фикрларини ўрганиб чиқмоқ фойдалидир.
Молиявий назорат таърифларининг қиёсий таҳлилини келтирамыз.

Манбалар	Таъриф
<p>Назорат амал қилинувчи қоидаларнинг Лима декларацияси. Олий нazorat органлари халқаро ташкилотининг (INTOSAI) IX Конгрессида 1977 йил қабул қилинган, 1-модда. "Назоратнинг мақсади".</p>	<p>Назоратни ташкил этиш ижтимоий молиявий маблағларни бошқаришнинг зарурий элементи ҳисобланади, чунки бундай бошқарув жамият олдигаги масъулиятни келтириб чиқаради. Назорат шунчаки мақсад бўлиб колмасдан, балки тартибга солиш тизимининг ажралмас қисмидир, унинг мақсади аҳволни тўқрилаш чораларини кўриш, айрим ҳолларда айбдорларни жавобгарликка тортиш, етказилган зарар учун товон ундириб олиш ёки келгусида бундай бузилишларнинг оддини олиш ёхуд камайтириш имкониятига эга бўлиш учун имкони борича дастлабки босқичда қабул қилинган стандартлардан чекинишларни ва қонун қоидаларининг бузилишларини, моддий ресурсларнинг самарадорлиги ва тежаб сарфланишини аниқлашдан иборатдир</p>
<p>Н.С.Малеин.</p>	<p>Молиявий назорат - молиявий, кредит ва хўжалик органлари (ташкilotлари)нинг режаларнинг бажарилиш жараёнида молиявий, бюджет, солиқ, кредит, ҳисоб-китоб ва касса интизомини таъминлашга қаратилган ва пул ҳаражатларининг қонунийлиги, асослилиги ва оқилоналигини текширишдан иборат қонун нормалари билан тартибга солинувчи фаолиятдир.</p>
<p>Д.А. Аллахвердян.</p>	<p>Молиявий назорат - давлат назоратининг таркибий қисми, иқтисодий бошқариш ва режалаштириш бутун тизимининг элементи дир.</p>
<p>Э.А. Вознеснский.</p>	<p>Молиявий назорат - давлат ва жамоат органларининг; кergайтирилган такрорий ишлаб чиқаришда режали мутаносибликка риоя қилиш мақсадларида марказлаштирилган ва маҳаллий пул жамғармаларини шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш жараёнларининг асосли эканлигини текширишдан иборат фаолиятдир.</p>
<p>И.А. Белобжецкий.</p>	<p>Иқтисодий назорат қабул қилинган бошқарув қарорларининг асослилиги ва самарадорлигини ва улар ижросининг натижаларини баҳолаш мақсади билан бошқарилувчи объектнинг иш олиб бориш жараёни ва ҳақиқий ҳолатини кузатиш камда текшириш тизимини ўз ичига олади.</p>
<p>И.А. Белобжецкий.</p>	<p>Молия-хўжалик назорати деганда назорат вазифалари юклатилган давлат ва жамоат органларининг корхоналар, бирлашмалар, муассасалар, ташкilotлар ва моддий ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш соҳаларининг молия-хўжалик фаолияти устидан бу фаолиятнинг иқтисодий самарадорлигини ҳолис баҳолаш, хўжалик ва молиявий операцияларнинг қонунийлиги, тўғрилиги ва мақсадга мувофиқлигини, социалистик мулкнинг сақланишини, ишлаб чиқариш самарадорлигини ва давлат бюджети даромадларини оширишнинг ички хўжалик имкониятларини аниқлаш мақсадида амалга ошириладиган назорат тизимидир.</p>

Ю.А.Данилевский.	Иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришни бошқариш умумий механизмининг муҳим вазифалари ва ажралмас таркибий қисмларидан бири ҳисобланиб, молиявий, кредит, ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ўз ичига олади. Назорат доирасига пулда иводаланган товар-моддий қимматликларни ишлаб чиқариш, ~~таксимлаш, уларни ишлатиш ва истеъмол қилари~~
С.С.Носова.	Иқтисодий назорат ишлаб чиқариш устидан инсоният яратган ғоят самарали назоратдир. У нарх, иш ҳақи, фойда, ишлаб чиқариш харажатлари ва фойдаланиш, ссуда фоизи, рента, солиқ, пул ва ш.к. оркали амалга ошишлади.
Ю.М.Иткин.	Давлат назорат органларининг вазифаси, энг аввало, давлат қонунлари ва президент фармонларининг ижросини; Олий Кенгаш томонидан ажратилган бюджет маблағлари йўналтирилишининг қонунийлиги, тўғрилиги ва мақсадга мувофиқлигани: ҳукумат ва унинг органлари фаолиятининг самарадорлигини, молиявий ва моддий ресурсларнинг бошқаришнинг барча даражаларида давлат маблағлари самарали ва тежаб-тежаб сарфланишини текширишга йўналтирилиши керак.
Ю.М.Иткин.	Назоратнинг вазифаси йўл қўйиладиган четга чиқиш меъёрларини малакали белгилашдан иборат, қолган барча четга чиқишларни қайд этиш ва бартараф қилиш талаб қилинади. Бошқарувнинг ички ва ташқи хўжалик жараёнларини кузатиш, текширишни амалга оширар экан, назорат бозор иқтисодиётида, бу ҳаракатларнинг ҳаммаси фақат самарали бошқариш учун фойдали бўлгандагина мавжудлик ҳуқуқига эгадир.
С.О.Шохин, Л.И.Воронина.	Молиявий назорат деганда назорат вазифалари юклатилган давлат ва жамоат органларининг корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг молия-хўжалик фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини холис баҳолаш мақсади билан бу фаолият устидан назоратнинг кўп томонлама тармоқлардаги тизимии, хўжалик ва мақсадга мувофиқлигини аниқлашни ҳамда давлат бюджети даромадларининг резервларини аниқлашни тушунмок керак.

Келтириб ўтилган таърифлар таҳлили, назоратнинг энг муҳим жиҳати - оғишларни қайд қилиш ва баҳолаш ҳулосаларидан иборатлиги хусусида ҳулоса чиқариш имконини беради. Бу, фикримизча, назоратнинг моҳиятини белгилаб беради. Оғишларни қайд қилиш учун қонун нуқтаи назаридан назорат қилинаётган объектнинг рухсат этилган ҳолати ва қутилган даража ва ҳатти-ҳаракати йўл қўйиладиган даража билан қиёсланади; ҳаракатлар, харажатлар, натижалар, стандартлар, режалаштириладиган ёки зарур маълумотлар билан қиёсланади; қўлланган ва ҳуқуқий чеклашлар билан амалга оширилган ҳаракатлар қиёсланади; қутилаётган ва ҳақиқийлари оқилона ва мақсадга мувофиқлари билан қиёсланади; бошқа қиёслашлар ҳам амалга оширилади. Назоратнинг моҳияти ва назорат қилувчи шахснинг иш усули шундан иборат.

Ўтказилган қиёслашлардан иш манфаатига хизмат қиладиган ва ҳатто айбдорларни жазолаш учун баҳолаш ҳулосалари чиқариш-назоратни бошқаришнинг бошқа вазифаларидан фарқлайдиган мақсади шу.

Шундай қилиб, молиявий назорат - давлат томонидан ташкил этилган, назорат қилиши вазифалари юклатилган давлат ёки мустақил жамоат органлари томонидан ҳукумат, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар фаолиятининг самарадорлигини аниқлашга қаратилган назорат тизимидир. Давлат бюджетини шакллантириши ва сарфлашдаги резервларни, молиявий ва моддий ресурсларни бошқаришнинг барча даражаларида операцияларнинг маъсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини, қонунийлик принципларидан четга очилиши ва уларни бузилишларни аниқлаш назорат тизими вазифасига кирилади. Назорат мақсади - тузатиш чораларини кўриши, айбдорларни жавобгарликка тортиши ва бузилишларнинг олдини олишдан иборат.

Молиявий назоратнинг таркибий қисмларини Ф.С.Массариган аниқлашга интилиб, у «назоратнинг уч тури: молия-хўжалик назорати, молия-бюджет назорати ва кредит-банк назорати мавжуд» деб ҳисоблайди. Муаллиф фикрича, назорат субъектлари шундай тузилишнинг мезонлари сифатида майдонга чиқади. Чунончи, молия-хўжалик назорати асосан корхоналар ва уларнинг бирлашмалари, молия-бюджет назорати - Молия вазирлиги тизимининг органлари, кредит-банк назорати - банк тизими органлари томонидан амалга оширилади.

Бундай таснифлашга қарши Э.А. Вознесенский қўйидаги далилни илгари сурди: молия-бюджет назорати деб ном олган назорат молия-хўжалик назоратини ҳам, кредит-банк назоратини ҳам ўз ичига олади.

И.А.Белобжецкий молия назоратининг амал қилишига қўйидагича таъриф берди: «Моддий ишлаб чиқариш соҳаси ва ноишлаб чиқариш соҳасининг хўжалик жараёнлари ва пул муомалалари мажмуи молия назоратининг қўлланиш объекти ҳисобланади. Шунинг учун анъанавий «молия назорати» атамаси ўрнига илмий истеъмолга молия-хўжалик назорати тушунчасини дадилроқ киритиш мақсадга мувофиқ».

С.О.Шохин билан Л.И.Воронина бозор иқтисодиёти мамлакатларида қабул қилинган каби, молия назоратини икки турга - бюджет-молия назорати ва аудитга бўлинишини тамомила тўғри дсб ҳисоблайдилар;

2. Молиявий назоратнинг объектлари ва субъектлари.

Ҳокимият ваколатлари ҳажмида ва субъектларнинг назорат фаоллиги даражасида ифодаланган бошқарув тизимидаги назорат мақоми -назорат объект ва субъектлари таърифлаб ўтилган таснифлар тузилиши мезони сифатида қабул қилинган.

Назорат вазифаларини ифодаловчи органлар назорат субъектлари ҳисобланади. Назорат объектлари - молия тизими ва иқтисодий самарадорлигини текшириш лозим бўлган молия-хўжалик-тижорат тузилмалари пайдо бўлганида назорат субъектлари (тафтишчилар)ни ташкил этиш зарурати пайдо бўлади.

Мадомики назорат объектлари доимий ҳаракатда бўлиб, субъектлар ҳам ўзгарар экан, уларнинг назорат ишлари йуналиниши ҳам мунтазам равишда ўзгариб туриши керак.

Назорат субъектларига боғлиқ равишда Э.А.Вознесенский қўйидаги ихтисослашган турларни фарқлайди: олий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан амалга оширилувчи умумдавлат назорати; жамоат назорати, ички идоравий, ички хўжалик назорати.

Э.А. Вознесенский назоратни амалга оширилиш соҳасига боғлиқ ҳолда таснифлашга уриниб кўрди: молиявий, статистик, давлат молия инспекцияси органларининг назорати, ёнғиндан сақлаш назорати, санитария-гигиена назорати ва бошқалар. Назаримизда, бу белгилар бўйича назоратни таснифлаш мақсадга мувофиқ эмас.

И.А. Белобжецкий молиявий назоратни ички хўжалик, идоравий ва идорадан ташқари назорат турларига бўлади. Ю.А.Данилевский ҳам ана шу фикрда ички хўжалик назорати хўжалик бошқарувининг юқори органлари томонидан амалга оширилади, ишлаб чиқаришнинг асосий (бирламчи) буғини - корхоналар ва бирлашмаларда иқтисодиётни бошқаришнинг энг муҳим вазифаси сифатида намоён бўлади; корхонанинг функционал, техник ва иқтисодий хизматлари ички хўжалик назоратининг субъектлари ҳисобланади.

П. В.Черноморд ички хўжалик назоратининг молиявий назоратнинг мустақил тури сифатидаги мақомини рад этиб, уни идоравий назоратининг таркибий қисми сифатида талқин қилади.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейинги чуқур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, тадбиркорликнинг ривожланиши, илгари амал қилиб келган тузилмаларнинг тугатилиши билан айни бир пайтда иқтисодий фаолият янги шакллариининг яратилиши бошқарувнинг тубдан қайта ташкил этилишига сабаб бўлди.

Кичик, кўшма корхоналар, фермер хўжаликлари, акциядорлик жамиятлари, хусусийлаштириш, инвестиция ва суғурта фондларининг пайдо бўлиши - буларнинг бари назорат органлари таркибининг ўзгаришига таъсир кўрсатди ва солиқ инспекцияси, ҳисоб палаталари ва аудиторлик хизматлари кўринишидаги давлатнинг янги назорат қилувчи органлари ва мустақил органлар пайдо бўлди. Ушбу органларнинг функциялари, ҳуқуқ ва вазибалари, улар қўллайдиган усуллар ўзгарди ёки янги жиҳатлар касб этди.

Жамоат назоратини мустақил, масалан, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамияти, атроф муҳитни ҳимоя қилиш жамияти, мисол учун «Green Peace» сингари жамиятлар амалга ошира бошладилар.

Молиявий назорат назариясини ишлаб чиқиш долзарб вазифага айланди, зеро, бутун тизим назарий ечимлар асосида барпо этилади. Шунинг учун назорат типи, тури ва шакли сингари тушунчалар атамашунослигига аниқлик киритилиши керак.

Назоратни тавсифлаш муаммосига нуқтаи назарларнинг кўплиги унинг мураккаб синтетик хусусиятидан далолат беради.

«Тип» тушунчаси ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий ҳодисанинг, шу жумладан молиявий назоратнинг ғоят муҳим ва муқим белгиларини хусусиятлайди. Бизнинг фикримизча, ҳокимият ваколатлари ҳажмида ифодаланувчи бошқарув тизимидаги назорат мақоми ана шундай хусусиятдир. Молиявий назоратни шу белги бўйича уч типга ажратмоқ, мақсадга мувофиқдир: бюджет-молия назоратга, молия-хўжалик (тадбиркорлик, тижорат) назорати, мустақил аудит.

Назоратнинг ҳар бир тури учун субъект ва объектни белгилаймиз.

Давлат ҳокимияти, биринчи навбатда қонун чиқарувчи органлар ва ижроия ҳокимияти ва назорат қилиш ваколатига эга бўлган бошқарув органлари бюджет-молия назоратининг субъектлари сифатида иштирок этадилар.

Ўзбекистонда бу Олий Мажлис, Президент девони, Вазирлар Маҳкамаси, Молия вазирлиги, Давлат Солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси, Марказий банкдир.

Молия-хўжалик назорати моддий ишлаб чиқариш соҳасида амалга оширилиб, унинг субъектлари - тармоқ вазирликлари, идоралар, объектлари - заводлар, фабрикалар, қурилиш ташкилотлари ва бошқалардир.

Акциадорлик жамиятлари, хусусийлаштириш ва инвестиция фондлари, хусусий фирмалар ва суғурта компаниялари сингари нодавлат объектлар пайдо бўлиши билан молиявий назоратнинг мустақил субъекти - аудиторликни юзага келтириш ва ривожлантириш учун зарурат туғилди; бу Ўзбекистон учун молиявий назоратнинг янги ташкилий шаклидир. Ҳар қандай корхона, ташкилот, ҳар қандай мулкчилик шаклидаги ҳар қандай хўжалик бирлиги унинг объекти бўлиши мумкин.

Ҳарчи иқтисодий мазмун, предмет ва услуб бирлиги молиявий назоратнинг барча турлари учун умумий ҳисобланса ҳам «молиявий назорат тури» тушунчаси унинг қўлланиш соҳаси билан белгиланади. Мутахассисларнинг назорат турларига қарашларини ҳисобга олиб уларни замонавий иқтисодий воқеликка нисбатан мослаб, биз қўйидаги турларга ажратишни таклиф қиламиз: давлат, идоравий, идорадан ташқари, ички хўжалик, жамоат назорати ва мустақил назорат.

Молиявий назоратнинг типлари ва турлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлашга уриниб кураамиз (1-чизма).

**Бошқарув тизимида субъектларнинг
мақоми билан боғлиқ типлар**

- 1) бюджет - молиявий
- 2) молия-хўжалик
- 3) мустақил

Субъектларга боʻли= турлар

- 1) *давлат;*
- 2) *идорадан пшш=ари;*
- 3) *идоравий;*
- 4) *ички хўжалик;*
- 5) *жамоат;*
- 6) *муста=ил аудит.*

Мабаларга боʻли= шакллар

- 1) *щужжатлар асосида*
- 2) *фактларга асосланган*
- 3) *компьютер*

Назорат хатти-щаракатларни амалга ошириш ва=тига боʻли= шакллар

- 1) *дастлабки;*
- 2) *жорий,*
- 3) *навбатдаги*

1-чизма. Молиявий назоратнинг типлари, турлари, шаклларининг тавсифномаси

«Молиявий назорат шакли» тушунчасини талқин қилишда «шакл» категориясининг умумий қабул қилинган фалсафий изоҳидан келиб чиқамиз. Бу мазмуннинг сиртки ифодаси бўлиб, назорат ҳаракатлари амалга ошириладиган вақтга боғлиқ ҳолда вазифаларни бажариш учун назорат ҳаракатларини аниқ ифодалаш ва ташкил этиш усулидир. Дастлабки, жорий ва навбатдаги назорат назоратнинг узлуксизлик хусусиятини акс эттирувчи шакллардир.

Назоратнинг шакллари тўғрисидаги тушунчалар И.А.Белобжецкий, Ю.А.Данилевский, С.О.Шохин томонидан етарли даражада тўлиқ ишлаб чиқилган.

Дастлабки назорат тахминлаш, режалаштириш ва лойиҳалаштариш босқичида, хўжалик ёки молиявий операциялар амалга оширилишидан аввал ўтказилиб, оқилона бошқарув ечимлари қабул қилинишига хизмат қилади.

Жорий назорат - ички хўжалик назоратининг узвий қисми, бутун корхона ва унинг ички бўлинмалари ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятини тезкор бошқариш ва тартибга солиш жараёнининг таркибий қисмидир. Самарали жорий назорат тезкор амалий-ишлаб чиқариш режалаштирилиши ва ижронинг ўзаро яқин алоқасини кўзда тутуди, тезкор статистик ва бухгалтерия ҳисоби услуги ёрдамида олиб борилади.

Навбатдаги назорат хўжалик ва молиявий операциялар амалга оширилганидан кейин ўтказилиб, текшириладиган ҳужжатларни ва корхонанинг бутун молиявий ҳолатини чуқур ўрганиш билан фарқ қилади. Навбатдаги назорат субъектига кўпинча ички хўжалик назоратидан ташқари назоратнинг барча турларини киритадилар. Техник, бухгалтерия, иқтисодий, молиявий хизматлар кўринишидаги ички назорат органлари камчиликлар дастлабки ва жорий назорат чоғида очиб ташланишидан, ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари бўйича таҳлил ўтказилишидан айниқса кўпроқ манфаатдордирлар.

3. Молиявий назоратнинг усуллари: текширув, таҳлил, тафтиш.

Ҳар бир назорат турининг асосий вазифалари қонунан белгилаб қўйилиши мумкин бўлса ҳам бирининг иккинчисига ўзаро сингиши муқаррар юз беради. Шу бойс назоратнинг барча турлари ҳаракатини мувофиқлаштириш зарурати аниқ-равшан бўлиб қолади.

«Молиявий назоратнинг вазифаси» таърифи назорат қилувчиинг вазифаларини ўз ичига олади; назоратнинг ҳар бир типига алоҳида вазифалар хос.

Бюджетнинг даромад ва харажат қисмларини текшириш вазифаси фақат бюджет-молия назоратига хос бўлиб, у молиявий назоратнинг моҳиятини ғоят ёрқин акс эттиради. Корхоналар, компаниялар молия-хўжалик (тадбиркорлик ёки тижорат) фаолияти ва молиявий ҳисоботларининг тўғрилигини текшириш, юқори раҳбариятнинг йўл-йўриқларини текшириш ёки мутаносибликни аудит қилиш, мавзу бўйича текшириш ёки операция аудити сингари вазифалар молиявий назоратнинг барча уч турининг вазифаси ҳисобланиб, молиявий назорат умумий бўлимига хосдир.

Хориж амалиётида назоратнинг бюджет-молия ва молия-хўжалик типларининг вазифасига назоратнинг пировард натижага мўлжалланганлиги, дастурий баҳолаш, «сансет» услуби каби вазифалари киради. Ўзбекистонда бюджет маблағлари айрим мақсадли дастурлар (масалан: «Устоз», «Соғлом авлод учун») учун ажратила бошланганлигини ҳисобга олиб, юқорида санаб ўтилган вазифалар вақти келиб олий давлат ва идоравий, идорадан ташқари назорат турларининг вазифалари сирасига киритилади. Бундай текширишларга мустақил аудит ҳам жалб қилиниши мумкин, лекин бу каби текширишлар аудиторнинг бевосита вазифасига кирмайди.

Айни пайтда аудиторлик фирмалари молиявий ҳисоботнинг тўғрилигини тасдиқлайдилар, бу эса давлат назоратчиларининг хизмат вазифаларига кирмайди ва юзаки қараганда, аудиторлик фирмаларининг маслаҳат фаолияти каби молиявий назоратнинг вазифаси ҳисобланмайди.

Корхоналар ва ташкилотларшга мустақил аудиторлар томонидан тасдиқланган молиявий ҳисоботлари, бозор иқтисодиёти соҳасидаги давлатга ўз молиявий сиёсатини руёбга чиқаришда ёрдам берадиган зарурий элемент ҳисобланади. Аудиторлик фирмаларининг молиявий ҳисоботлар ишончлилигини тасдиқлаши маслаҳатчилик фаолияти нодавлат секторида молиявий назоратни чуқурлаштиради ва кенгайтиради. Чунончи, корхоналар, ташкилотларнинг мустақил аудиторлар томонидан тасдиқланган молиявий ҳисоботлари кредит бериш, инвестициялар жойлаштириш, фонд биржаларида қимматбаҳо қозғалар листинги ва шу сингари операциялар учун ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Бундай қараганда, аудиторлик фирмаларининг маслаҳатчилик фаолияти молиявий назорат вазифасига кирмайди. Лекин Молия вазирлиги, Солиқ кўмитаси каби органлар ҳам ўз назорат объектлари ва нодавлат соҳа корхоналари учун маслаҳат хизмати кўрсатадилар, бироқ бу ишлар бухгалтерия ҳисобини тўғри юритиш, бюджет билан ўз вақтида ва тўлиқ ҳисоб-китоб қилиниши учун бажарилаётгани туфайли улар ҳам шу органларнинг вазифаларига айланиб қолмоқда. Рўқри, улар бу хизматларви бепул кўрсатсалар, аудиторлик фирмалари эса ана шундай хизматлари учун ҳақ талаб қилади. Молиявий ҳисоботнинг тўғрилигини текшириш вазифаси истисносиз пулли ҳисобланиб, айни пайтда молиявий назорат, туркумига киритилади.

Шундай қилиб, эътироф этиш мумкинки, аудиторлик фирмаларининг молиявий ҳисоботлар тўғрилигини тасдиқлаш ва маслаҳат бериш борасидаги фаолияти аста-секин молиявий назорат туркумига кириб бормоқда, бунинг устига аудиторлар бу хизматларни нодавлат сектори корхоналари, компаниялари устидан ҳам давлат томонидан, ҳам молиявий ахборотдав фойдаланувчиларнинг назоратини кучайтириш мақсадларида кўрсатадилар.

Аудит ёки маслаҳатнинг сифатли ўтказилиши учун масъулият Аудиторларнинг касб этикаси кодексида энг муҳим мажбуриятлардан бири деб айтилган, айниқса, аудиторларнинг мустақиллиги, виждонлилиги ва улар хизмат кўрсатаётган мижозга нисбатан холис бўлиши зарурлиги алоҳида таъкидланади. Айви пайтда у мижознинг

манфаатлариви эҳтиёткорона ва қувт билан муҳофаза қилиши, бу манфаатларни жамият манфаатларига уйғунлаштириб бориши керак.

АҚШ аудиторларининг касб этикаси кодексининг кенгайтирилган вариантида аудитор мустақил бўлиб қолиши, фойдаланувчилар тўғри ахборот олишлари, мижозлар эса-сифатли ва малакали хизматлардан фойдаланишлари учун этика қоидаларига қандай амал қилиш кераклиги муфассал баён этиб берилган.

Мустақил аудиторлар аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонун, Аудиторлар этикаси кодексига мувофиқ ҳаракат қилиб, малакасиз хизматлари учув ўзларининг мижозлар ва жавшат олдидаги масъулият даражасини хис қилгар ҳолда ўз мижозларига давлатнинг бирор-бир қонун ҳужжатларини онгли равақда четлаб ўтиб маслаҳат бермайдилар. Шунинг учун, назаримизда, уларнинг фаолияти дастлабки молиявий назорат деб қараш мумкин.

Молиявий назорат илмий билимларнинг алоҳида соҳаси сифатида тадқиқотнинг ўз услубидан фойдаланади, бу услуб назратда фойдаланиладиган услуб ва усуллариинг йиғиндисиди сифатида изоҳланади. Чунончи, Н.Т.Белуха, «молия-хўжалик назорати ва тафтиш услуби - хўжалик фаолиятини назорат қишга ва уни норматив-ҳуқуқий тартибга солишнинг услубий йўсинлари йиғиндисидир» деб ҳисоблайди.

Молиявий назоратнинг махсус услублари балансларни ҳисоблаб текшириш, ҳужжатлар асосидаги тафтиш, хўжалик фаолияти таҳлишга сингари бир мунча хусусий услубларга бўлинади; нисбатан «майда» оралик вазифаларци бажариш учун ҳужжатларни муқобил текшириш, пул маблағлари ва моддий бойликларни рўйхатга олиш, миқдор ҳисобни тиклаш, назорат қиёслашлари ва бошқалардан фойдаланиш керак.

И.А.Белобжецкий молиявий назоратнинг умумий усули концепциясини, фикримизча, етарлича изчил.ва илмий асосда баён этади: бу тадқиқотга назорат амалларини бажариш чоғида муайян вазифаларни бажаришга қаратилган техник (услубий)- усуллар йиғиндисиди сифатидаги усуллар ҳам қўрилган умумий ёндашувдир. Умумий ёндашув ҳодисаларнинг умумий алоқаси ва ўзаро боғлиқлиги, ўзгарувчанлиги, миқдорнинг сифатга ўтиши, қарама-қаршилиқлар бирлители ва кураши сингари материалистик услуб қонунларига асосланган.

Бинобарин, молиявий назорат услубини кузатиш, қиёслаш, таҳлил қилиш, олинган натижаларни умумлаштириш, улардан бир бутун хулоса чиқариш, айрим фактлардан умумий хулосага келиш ва уиумий ҳолатдан хусусий хулосаларга келишви ўз ичига олган ўзига хос услубий йўсинлар, йўл ва воситалар ёрдамида молия-иқтисодий ахборотни ва назорат объектнинг ҳақиқий ҳолатини ўзаро боғлиқликда ўрганиш деб тушуниш мумкин.

Назоратнинг услубий йўсинлари ва улардан фойдаланиш механизмларини таснифлаш масалалари етарлича тўлиқ ёритилган Э.А.Возвесенский, И.А.Белобжецкий, Л.Ж.Крамаровский,

Ю.А.Данилевский, С.О.Шохин, Л.И.Воронина. Мазкур муаллифлар тақдим этган ечимлар ва хориж мамлакатлар тажрибасини ҳисобга олиб биз молиявий назорат услубий усуллариинг қўйидаги таснифини тавсия этамиз:

умумуслубий усуллар: тафтиш, аудит, таҳлил, мавзули текшириш, тадқиқ қилиш, пировард натижага-дастурий баҳолаш, «сансет» услуби;

Ҳужжатлар асосидаги назорат усуллари: расмий ва арифметик текшириш, юридик баҳолаш, мантикий назорат, муқобил текшириш, тесқари ҳисоб усули, баланс уйғунлигини текшириш, қиёслаш, ҳисоботларнинг санок баҳоси;

фактлар бўйича назорат усуллари: рўйхатга олиш, экспертиза, кўз билан кузатиш, назорат ўлчови, назорат тариқасқца ишга тушириш, вақтни аниқ ўлчаш, иш куни тақсимланишини ўрганиш, лаборатория таҳлили.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Тафтиш ва текширишларни ўтказиш тартиби тўғрисидаги йўриқномада услубий усуллар сифатида (амалга ошириш тартибини тушунтирмай) қўйидаги усулларни қўллашни тавсия қилади: рўйхатга олиш, назорат ўлчови, лаборатория таҳлили, арифметик текшириш, муқобил текшириш, қиёслаш,

ҳисоботларни миқдорий текшириш. Шубҳасиз, молиявий назоратчилар ўз фаолиятларида усул ва йўсинларнинг бир мунча кенг хилларини қўллайдилар.

Назорат самарадорлигига расмий ва мантиқий, ҳужжатлар ва фактлар асосидаги текширишлар сингари хилма-хил усулларни қўшиб фойдаланиш орқали эришилади. Текшириш жараёнида жалб қилинадиган ахборот манбаларининг- тўғрилигини аниқлаш, хўжалик субъектонинг мураккаб вазиятлардаги ёки ноаниқлик шароитидаги, хатти-харакатларининг изчиллигини ойдинлаштириш, фактик материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш - буларнинг бари назоратнинг турли-туман усулларидан фойдаланганни тақозо этади.

Ҳужжатлар, фактлар асосидаги ёки компьютер ёрдамидаги услубий усулларни таҳлил қилинаётган маълумотлар манбаларига кўра фарқлаш мумкин.

Назоратни ҳужжатлар ёки фактлар асосидаги назоратга ажратиш масаласи анча кенг ёритилган. Чунончи, Л.М.Белобжецкий, Э.А. Вознесенский, Л.М.Крамаровский ҳужжатлар асосидаги назорат учун, хусусан, дастлабки ҳужжатлар; бухгалтерия ҳисоби регистрлари; бухгалтерия, статистика ва оператив-техник ҳисоботлар; режали, норматив, технология, лойиҳа-конструкторлик кўринишидаги бошқа ҳужжатлар ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади деб кесиб қўйдилар.

Фактик *назорат* текширилаётган объектларнинг ҳақиқий ҳолатини натура ҳолида кўздан кечириш (қайта ҳисоблаш, вазнини ўлчаш, ўлчаш, экспертиза қилиш, лаборатория таҳлили ва бошқалар) маълумотлари бўйича ўргангандан иборат.

Ҳужжатларнинг мукамаллиги ва дастлабки ҳужжатлар ва ҳисоб қайдларининг шубҳасиз асослилиги зарурат тугилганда махсус фактик назорат услублари ёрдамида аниқланади. Фақат ҳужжатлар орқали назорат қиلىнган услубларига асосланган тафтиш объектнинг бутун молия-хўжалик фаолиятиви ўрганмай, бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисоб регистрларини текширишдангина иборат бўлиб қоларди.

Ҳужжатлар асосидаги ва фактик назорат бир-бирини тўлдиради, уларнинг алоҳида қўлланилиши амалга оғайн кам учрайди. Ҳужжатлар асосидаги ва фактик назорат услубларга бўлишнинг шартли эканлигини фактик маълумотларни ҳисоб маълумотларига қиёслаш билан яқунланувчи рўйхатга олиш услубида кўзатиш мумкин.

Ҳисоб-китоб фаолиятига компьютер технологияларининг кенг жорий этилиши, кўп бухгалтерия маълумотларининг сақланиши, дастлабки ҳужжатларни қайта ишлаш, компьютер дастурлари ёрдамида бухгалтерия ҳисоб-китоби регистрлари ва ҳисоботларини тузиш назоратнинг янги - компьютер усулини амалга киритиш имкониятини яратади.

Назоратни компьютер назоратига ажратиш биринчи маротаба таклиф қилинаёпти ва фикримизча, тамомила асослидир; компьютердан ҳар қандай ахборотни коғозда, яъни муайян ҳужжат кўринишида олиш мумкинлигига оид эътирозларни асоссиз деб ҳисоблаш мумкин. қоғоздаги ифода фақат бу ҳужжатни тузган маъсул шахс томонидан имзолаб тақдирдагина ҳужжат сифатида хизмат қилиши мумкин. Бундан ташқари, компьютерларнинг турли вирусларга мойиллиги, ҳужжатлар билан асословсиз, осовшна тузатишлар киритилиши сохталаштирилган маълумотлар олшп хавфиви тугдиради. Шу тўғрисида замонавий назоратчи ёки аудитор учун компьютерда қайта ишланган ҳужжатнинг тўғрилигини (ёки ишончсизлигини) фарқлай билиш муҳим. Ҳужжатнинг ўзига хос шакли ва уни олиш учун махсус билим зарурлиги, назаримизда илмий-амалий ҳаётга «компьютер назорати» атамасини киритишга асос беради.

Компьютер назорати ҳужжатлар асосидаги ва фактик назоратдан айри ҳолда олиб борилиши мумкин эмас, уларнинг ҳаммаси ўзаро бир-бирини тўлдиради.

Молиявий назоратни тўлиқ ёки қисман, комплекс ёки мавзули, ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган назорат турларига бўлиш текшириш ҳажми ёки текширилаётган объектнинг тўлиқ қамраб олинишига боғлиқ.

И.А.Белобжецкий комплекс ва оралиқ тафтишни, мавзули текширишни, ялпи бўлмаган (танлаб) кузатишни ажратади, бироқ, таснифлаш мезоаларини кўрсатмайди ва

уларни назорат усуллари ёки услубий йўсинлари, масалан, тафтиш, аудит, мантикий текшириш сифатида кўриб чиқади. ЛЖКрамаровский ҳаи шундай фикр билдиради.

Назорат объект молия-хўжалик фаолиятининг турли томонларини қамраб олиш даражаси бўйича И.А-Белобжецкий тафтишни тулиқ ва қисман тафтишга ажратади.

Мутахассислар гуруҳи белгиланган давр мобайнида ва белгиланган дастурга биноан корхона, ташкилотнинг молия-хўжалик (тадбиркорлик, тижорат, ишлаб чиқариш-техника ва ижтимоий) фаолиятини ҳар томонлама текшириб, ҳисобот ва молия интизомига риоя қилинишини аниқлайдиган текшириш комплекс текшириш деб аталади. Комплекслилик мезони аввало ишлаб. чиқаришнинг иқтисодий, техник ва ижтимоий соҳалариви ҳар томонлама назорат қилишда намоён-бўлади.

Давлат органлари томонидан идоравий бўйсунилган корхоналар ва ташкилотларда ўтказиладиган тафтишлар, шунингдек аудит ва таҳлил (шартнома ёки дастурга боғлиқ ҳолда), бизнинг назаримизда, комплекслилик мезонига жавоб беради.

Корхона, ташкилот молия-хўжалик (тадбиркорлик, тижорат) фаолиятининг айрим бўлимлари (қисм, участкалари) ҳолатини текшириш мавзули текшириш деб аталади. Масалан, моддий бойликлар (асосий воситалар ёки номоддий активлар)нинг сақланиши ва улардан фойдаланиш текшириш, молиявий натижалар аниқланишининг тўғрилигини текшириш ва бошқалар. Хориж амалиётида мавзули текшириш «операция аудита» атамаси билан тавсифланади.

Комплекс ёки мавзули (операция) текширишни ўтказиш чоғида ҳужжатлар ялпи ёки тавлаб (презентатив) текширилиши мумкин. Ялпи текшириш чоғида назоратдан ўтказиладиган давр мобайнидаги дастлабки ҳужжатлар ҳисоб регистрлари ва ҳисоботлар тариқасида расмийлаштирилиб амалга оширилган барча операциялар мазмуни кўриб чиқилади. Танлаб (репрезентатив) текшириладиган текшириб чиқариладиган даврдаги операцияларнинг бир қисми (масалан, ҳар бир ойда кетма-кет ёки ҳар қачондан бир неча кун) қамраб олишни-назорат тугилади. Агар танлаб текшириш чоғида суистеъмол қилиш, кўзбўямачилик аниқланса, у ҳолда ялпи текширишга ўтиш лозим. «Тўлиқ текшириш» ёки «қисман текшириш» атамалари ҳужжатлар асосидаги ёки фактик назорат усулларига тааллуқли. Рўйхатга олишни ўтказишда барча моддий бойликларнинг сақланганлигини текшириш билан тўлиқ қамраб олиш мумкин, лекин бунда иш кунининг ялпи фотографиясини олиш учун ялпи ёки репрезентатив усулидан фойдаланиш - фақат бир гуруҳ ходишларни танлаб олиш (қисман текшириш) мумкин.

Шундай қилиб, бошқарув тизимидаги субъектларнинг мақоми ва роли, субъектларнинг ўзи, назорат амалларини бажариш вақти, манбалар, текшириш билан қамраб олиш ҳажми ва тўлалиги молиявий назорат усулини таснифлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Юзага келган мураккаб шароитда молиявий назоратни ишончли ва самарали механизмида давлат ҳукумат органлари билан бошқарув органларининг келишилган ва бирдамлик асосида фаолият олиб борилиши лозим. Бу органларнинг ҳар бирини фаолиятидаги вазифалари, белгиланган компетенция, форма иш усуллари, Ўзбекистон Республикасини қонунларида белгиланиб, улар доирасида олиб борилади. Шунинг билан бир қаторда, ишнинг мураккаблиги ва кўп қирралигини инобатга олган ҳолда, давлатни иқтисодий аҳавшятини ҳимоя қилиниши, айрим вазиятларда, бирлашган кучни, ёки бошқача қилиб айтганда, ўзаро боғланган фаолиятини, қуйдаги 3 асосий йўналиши бўйича амалга оширилиши керак:

- молиявий қонун бузишни аниқлаш ва бартараф қилиш;
- давлатга молиявий зарарни қонун билан белгиланган солиқлар, пенялар, штрафлар ва бошқа санкциялар ёрдамда моддий қосгашни таъминлаш;
- молиявий қонун бузишни, олдини оладиган профилактик чора-тадбирларни ўтказиш;

Молиявий назорат молияни назорат функциясини амалга ошириш учун асосий усули бўлиб, уни вазифаларини ва мақсадини белгиллаб беради. Шунинг билан бир қаторда

назоратнинг мазмуни, унинг йўналишини ўзгариши, ишлаб-чиқариш кучларни ривожланиш даражасига ва жамиятни ишлаб-чиқариш муносабатларига боғлиқ

Молиявий назорат, назоратнинг асосий қисми бўлиб, қиймат категориялар ёрдами билан боғланган ҳолда, бир мақсадга йўналтирилган ва фойдаланиш учун белгилаш соҳага эга. Молиявий назоратни объектив бўлиб, молиявий ресурсларни ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган пул шаклидаги, ва халқ хўжаликни ҳамма даражасида ва бўгинларида пул маблағлар фондлари шаклидаги тақсимланиш жараёнидир. Текширишнинг бевосита предмети бўлиб, молиявий (қийматга эга бўлган) кўрсаткичлар киради, улардан: даромад, фойда, солиқлар, рентабеллик, таннарх, айланма ҳаражатлар, турли мақсадларга ва фондларга олинган маблағлар. Бу кўрсаткичлар мураккаб ҳараутерга эга, ва шунинг учун уларни бажарилиши, динамикаси ва мойиллигини (тенденциясини) назорати, корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг ишлаб-чиқариш, хўжалик ва тижорат фаолиятини ҳамма томонини, ҳамда молия-кредитни ўзаро боғлиқлиги механизмини ўз ичига олади.

Назорат учун саволлар:

1. Молиявий назоратнинг моҳияти ва аҳамияти?
2. Молиявий назоратнинг ривожланиш тарихи?
3. Молиявий назоратнинг усуллари?
4. Молиявий назорат шакллари?

10-мавзу: Фаолиятнинг турли соҳаларида молиянинг амал қилиш асослари

РЕЖА:

1. Фаолиятнинг турли соҳалари молиясининг мазмуни.
2. Ноишлаб чиқариш соҳасида содир бўладиган молиявий муносабатларга характеристика.
3. Тижорат ҳисоби асослари, тижорат ҳисобининг хўжалик ҳисобидан фарқлари.
4. Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришнинг молиявий масалалари, уларни амалга оширишда молиянинг аҳамияти.
5. Турли мулк шакллари, хўжалик юретишнинг турли ташкилий, ҳуқуқий шакллари пайдо бўлиши. Хўжалик юретишнинг турли ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва тармоқ хусусиятларининг молияни ташкил этишга таъсири.

Таянч иборалар:

- Корхоналар молияси;
- Ноишлаб чиқариш соҳа;
- Хусусийлаштириш;
- Молиявий режа;
- Хўжалик ҳисоби;
- Тижорат ҳисоби;
- Ижтимоий ташкилотлар;
- Сметали молиялаштириш;

1. Фаолиятнинг турли соҳалари молиясининг мазмуни.

Корхона молияси - молиянинг фақатгина таркибий қисми бўлиб қолмасдан, балки унинг ўзига хос (специфик) қисмидир. Уларга бир томондан умуман молияни иқтисодий табиатини ифодаладиган фазилатлар мос келса, иккинчи томондан молияни турли ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларида ҳаракатини ифодаладиган ўзига хос хусусиятлардир.

Корхоналар, ташкилотлар молияси, ишлаб чиқариш соҳасининг молияси бўлиб, умуман ижтимоий маҳсулотни ва миллий бойликни ташкил этгани ва тақсимлангани учун халқ хўжалик тармоқлар молиясининг асоси ҳисобланади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳаммаси ўзида сарфланаётган иш характериغا асосланиб икки йирик соҳага ажралади:

- қ> моддий ишлаб чиқариш;
- қ> номоддий ишлаб чиқариш.

Биринчи соҳанинг хусусияти - бу товар ишлаб чиқаришдир, иккинчи соҳанинг ўзига хос хусусияти - бу турли хизмат кўрсатишдир (ижтимоий, маиший ва бошқалар). Моддий ишлаб чиқаришнинг ташкилий тузилиш асоси бўлиб, корхоналар, бирлашмалар, ассоциациялар ташкил этади, ноишлаб чиқариш соҳасида эса муассасалар, ташкилотлар ва бошқа структуралар.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаларида турли характерли молиявий муносабатлар вужудга келади. Шу асосда, ташкил этилган бир мақсадга йўналтирилган пул фондлар хусусиятини инобатга олганда, молиявий муносабатлар тизимида, бир турдаги пул- муносабатларга нисбатан қуйидаги гуруҳларни бирлаштириш мумкин:

- қ> моддий ишлаб чиқаришнинг хўжалик бўлимларида бирламчи даромадларни тузиш, ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғланган, хўжалик ичидаги мақсадладли фондлар - низом фонди, ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди, рағбатлантириш фонди ва бошқалар. Улардан бир қисми ишлаб чиқариш, иккинчи қисми таъминот эҳтиёжларни қондиришга оиддир;
- қ> турли корхоналар орасида вужудга келаётган муносабатлар, агар бу муносабатлар тақсимлаш характерга эга бўлса, лекин алмаштиришда хизмат килиш эмас. Бу пул муносабатлар асосидаги молиявий ресурсларни харакати фонд шаклида эмас, балки, шартнома олиш ёки тўлаш, турли бирлашмалар қатнашчиларни бадал тўловларни тўлаш, ишлаб чиқариш жараёнларни кооперациялашдан тушган фойдани тақсимлашда уларни иштирок этиши, акция ва облигацияларга маблағларни инвестициялаш ва улар бўйича дивидендлар ва фоизлар олиш ва х.к.;
- қ> турли суғурта фондларни ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган моддий ишлаб чиқариш корхоналари ва суғурта ташкилотлар орасида вужудга келаётган;
- қ> банк ссудаларини олиш ва қоплаш, улар бўйича фоизлар тўлаш, ҳамда маълум тўлов эвазига вақтинча фойдаланиш учун бўш пул маблағларни банкларга бериш билан боғлиқ бўлган корхоналар ва банклар ўртасида вужудга келаётган муносабатлар;
- қ> бюджет ва бюджетдан ташқари фондларни ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган моддий ишлаб чиқариш ва давлат ўртасида вужудга келаётган муносабатлар. Молиявий муносабатларнинг бу гуруҳи бюджетга тўловлар, турли бюджетдан ташқари фондларнинг тўловларини бюджетдан молиялаштириш ва х.к.;
- қ> корхоналар билан уларнинг юқори бошқарув органлари орасида вужудга келаётган муносабатлар. Бунга "вертикал" ўзаро боғлиқлар дейилади, тармоқичи чегараларида сакланиб қолган молиявий ресурсларнинг қайта тақсимланиши.

Юқорида курсатилган пул муносабатлари корхоналар молиясини мазмуни ҳосил қилади, хўжалик субъектларнинг жамгармаларини ва пул даромадларини ташкил этиш, фойдаланиш ва уларни молия-банк тизимининг мажбуриятларини бажариш учун, кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш харажатларни молиялаштириш, ишчиларни моддий рағбатлантириш ва ижтимоий хизмат курсатиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатлари деб аниқлаш мумкин.

Хусусийлаштиришнинг турли шакллари, тармоқларнинг хусусиятлари, иклимий-табиатни фактоларнинг мавжудлиги ҳам, молиявий ўзаро боғлиқларни кўп қиррали қилиб, таъсирини ўтказиши. Бу асосда молиявий моддий ишлаб чиқаришда, молиявий муносабатларнинг кўп қирралиги, усулларини турли-туманлигидан иборат бўлган биринчи специфик хусусияти вужудга келади.

Ишлаб чиқаришнинг моддий асоси - бу ишлаб чиқариш фондларидир. Уларни олиш, янгилаш ва кенгайтириш учун, корхона зарур бўлган молиявий ресурсларга эга бўлиш ва мақсадли пул фондларни ташкил этиш керак. Мақсадли пул фондлари ишлаб чиқариш фондларни ташкил этиш керак. Мақсадли пул фондлари ишлаб чиқариш фондларни

айланишида хизмат қилишади ва уларни узулмаслигини таъминлайди. Бу ҳолат, ишлаб чиқариш фондларни ташкил этиш, доим тўлдириш ва кўпайтириш жараёнларини ифодалаб бериб, молиявий ишлаб чиқаришни иккинчи хусусиятини ҳосил қилди.

Ишлаб чиқариш натижасида яратилган қиймат, сотилгандан сўнг тақсимланади. Шу тақсимланиш жараёнида иш хаки фондини ташкил этиш, соф даромадни тақсимлаш ва сарфлаш учун молиявий муносабатлар вужудга келади. Соф даромад, факатгина моддий ишлаб чиқаришда эмас, балки номоддий ишлаб чиқаришда ҳам, бир нечта пул фондларни ташкил этилишида манба бўлиб, тақсимланиш жараёнида молиявий муносабатларни мураккаб бирикмаларни вужудга келтиради.

Фойда шаклини олган соф даромад ҳисобига, моддий ишлаб чиқариш соҳаларида, ишлаб чиқаришни кеигайтириш, уни моддий техник-базасини ривожлантириш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш фонди, ишчиларни моддий рағбатлантириш учун белгиланган истеъмол фонди, запас ва резерв фонди ташкил этилади. Соф даромад, умумдават пул фондларни (бюджет, пенсия, ижтимоий сугурта ва бошқалар) ташкил этилишида, солиқ туловлари, ижтимоий сугуртага ажратмалар ва бошқа шаклларда, манба булиб хизмат қилади. Шундай қилиб, моддий ишлаб чиқаришда ташкил этилган молиявий ресурслар, халқ хужаликни бошқа бўғинларида пул фондларни ташкил этиш учун ишлатилади. Бу эса, бутун давлатни молиявий тизимини бошлангич асоси бўлиб- хизмат қилади ва молиявий моддий ишлаб чиқаришни учинчи хусусиятини ифодалайди. Ишлаб чиқариш соҳани молиясини ахволига, давлатни умумий молиявий ҳолати турли талабларини кондирини имкониятлари боғлиқ.

Молия алмаштириш билан истеъмолга ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Бу мақсадли пул фондлари орқали амалга оширилади. Уларнинг микдори, ташкил этиш шартлари ва тартиби, фойдаланиш принциплари муомала ва истеъмол соҳаларини талаблари нисбатга олган ҳолда ўзгаради. Молияни ҳамма қайта ишлаб чиқариш жараёнларини даврлари билан чамбарчас боғлиқлиги молияни моддий ишлаб чиқаришни туртинчи специфик хусусиятини ифодалайди. Бу хусусият, иктисодий рағбатлантириш сифатида, молия билан фойдаланиш жараёнида объектив асос бўлиб, катта аҳамиятга эга.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаси ноишлаб чиқариш соҳасини вужудга келишига имкон яратади. Моддий ишлаб чиқариш соҳаси халқ хужалигининг асосий соҳаси булиб, қиймат, ижтимоий маҳсулот ва миллий бойликни вужудга келтиради. Ноишлаб чиқариш соҳаси эса шу вужудга келган бойликни тақсимлаётганда иштирок этади.

2. Ноишлаб чиқариш соҳаси, бу иктисодиётнинг моддий бойликлар ишлаб чиқармайдиган тармоқлар мажмуидир. Уларга: уй-жой, коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, бошқариш, маориф, маданият ва бошқа жамоат ташкилотлари қиради. Улар шахсий ёрдам ва ижтимоий хизмат курсатишади. Ноишлаб чиқариш соҳасида ҳам турли характерга эга бўлган молиявий муносабатлар вужудга келади ва уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

-> тармоқ ёки муассасани (ташкilotни) ўзини бюджет билан орасидаги пул муносабатлари. Улар асосида бюджет маблағлар ҳисобидан тармоқ пул фондлари ташкил этилади (таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва бошқалар). Тулов асосида ишлатаётган ташкilotлар, бюджетга белгиланган туловларни утказишлари мумкин;

қ> юқори бошқарув органлари билан, уларга қарашли муассасалар (ташкilotлар) орасида, ҳамда охиригиларни ичида вужудга келаётган муносабатлар. Улар, хужалик субъектларни ихтиёрида тармоқ фондлари билан фойдаланиш, мақсадли пул фондларни ташкил этиш билан бирга содир булади, масалан иш хаки, капитал тамирлаш ва х.к. Муассасалар ва ташкilotлар ичида, иш хаки ва иктисодий рағбатлантириш фондини ташкил этиш ва сарфлаш, ҳамда пул маблағларни мақсадли йуналишлар бўйича қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган молиявий муносабатлардир.

-> турли тармоқлар билан хужалик субъектлар уртасида вужудга келаётган пул муносабатлар, шулар ичида бюджетдан ташқари фондларни ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган -ижтимоий сугурта, пенсия ва х.к.;

-> хужалик субъектлар билан хизматни истеъмол килувчилар ва спонсорлар уртасидаги пул муносабатлари. Улар асосида номоддий ишлаб чиқариш соҳадаги муассасалар ва ташкилотларнинг молиявий манбалари ташкил этилади.

Номоддий игилаб чиқариш ҳам, молияни ташкил этилишига таъсир этади ва биринчи узига хос хусусияти булиб, молия жисмоний ва юридик шахсларга хизмат курсатиш жараёни ифода этади. Хизмат курсатишни турли-туманлиги ва истеъмолчиларга уларни такдим этиш характери бир турда булмаслиги ноишлаб чиқариш соҳадаги муассасаларни ва ташкилотларни, тулов ёки туловсиз ишлашга имкон яради. Бу пул фондларни ташкил этиш тартибига ва манбаларига, уларни фойдаланиш принциплари ва йуналишларига таъсир этади.

Ноишлаб чиқариш соҳадаги муассасалар ва ташкилотларнинг моддий асоси булиб, товар шалаб чиқарвди шароитида натурал-моддий ва киймат шаклига эга бўлган, ноишлаб чиқаршп фондлардир. Шу фондларни олиш, янгилаш, кенгайтириш ва ишлатиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар, молиявий муносабатларни ифодалайди. Улар асосида мақсадли пул фондларни ташкил этиш ва фойдаланиш вужудга келади ва шунда моддий ишлаб чиқаришда молияни иккинчи ўзига хос хусусияти намоён бўлади.

Уларни учинчи хусусияти хизмат кўрсатиш ва уни истеъмоли ўртасида алмашиш даври йўқлигида. Модомики хизмат уз табиати бўйича номоддий, у жамғарилмайди ва яратилиши билан у узоклашиб (ёки бегоналашиб) кетиш керак. Бу зса ноишлаб чиқариш соҳасида, пул маблағларни харакатини, мақсадли пул фондларни ташкил этиш ва фойдаланиш шароитини ва тартибини алоҳида, узига хослигини ифодалайди.

Ноишлаб чиқариш соҳани куп тармоқларида юкори малакали, одатда олий маълумотли, ишчилар ташкил этади. Шунинг учун ноишлаб чиқариш соҳа аклий меҳнатни энг куп тулланиши билан ажралади ва умумий харажатлар ичида энг катта миқдори булиб, уларга хизмат курсатганлари учун иш хаки тулашга сезиларли даражада маблағ ажратилади. Натижада, ноишлаб чиқариш соҳада , аклий меҳнатни самаралигини оширишга, уни рағбатлантиришга йуналтирилган специфик молиявий мезханизми билан фойдаланиш зарурлигида ифодаланган, молияни, тўртинчи узига хос хусусияти аникланади.

Ноишлаб чиқариш соҳасининг, одатда, уз даромадлари бўлмаган муассасалар учун, пул маблағлар давлат бюджетидан ажратилади, ёки уни сметали молиялаштириш дейилади.

Сметали молиялаштириш муассасани ҳамма харажатларини қоплаш учун давлат бюджетидан ажратилган пул ҳажмини, аниқ бир мақсадга қаратилганлиги ва чоракларга таксимланишини аниқлайди. Ноишлаб чиқариш муассасаларини таъминлаш учун бюджет маблағлардан ташқари, корхоналар, колхозлар, ижтимоий ва бошка ташкилотлардан маблағлар ажратилиши мумкин, лекин молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлат бюджети булиб қолади. Бошка молиявий режалардан, ёки даромадлар ва харажатлар шаклида тузилган балансдан, смета, сметали молиялаштириш муассасаларни бюджет билан бўладиган муносабатлари бир томонлама ёки факат харажатлар режасини ифода этиб ажралади. Агарда айрим бюджет муассасаларда ишлаб чиқариш ёки бошка фаолиятлардан даромадлар олинмаса, одатда, улар махсус маблағлар шаклида даромадлар ва харажатлар сметасида инобатга олиниб, алоҳида ишлатилади. Бунда бюджет муассаси сметасига, муассаса нормал ишламок учун, харажатлар тулик ҳажмида киритилади, махсус ва бюджетдан ташқаридаги мавжуд бўлган маблағлар инобатга олинмайди.

Смета ноишлаб чиқариш муассасаларининг талабларини ва давлат бюджетини имкониятларини инобатга олиб ва шартли равишда давлат қарорларини ва бошка норматив актларга, йуриқномадарга амал қилинган ҳолда тузилади. Бюджет муассасаларининг харажатлари хар бир сметани ажратган пулини, аниқ бир мақсадга йуналтирилганлигини аниқлайдиган бюджет классификациянинг моддаси, булими ва параграфи бўйича таксимланади ёки гуруҳлантирилади. Муассасаси нормал ишлаши учун, маблағлардаги хақиқий талаб хар бир харажатнинг узига хос ҳисоботи билан асосланади.

3. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма моддий ишлаб чиқариш, ҳамда қисман ноишлаб чиқариш корхоналари уз фаолиятини тижорат ҳисоби асосида олиб боришади. Б

уфаолиятни олинган натижаларини ва унга кетган харажатларини таккослаш усули булиб, унинг мақсади кам харажатлар килиб, куп (максимум) фойда олишдир.

Хужалик ҳисоби белгиланган режани, хаттоки харажатлари оз булмасада, бажариш керак эди. Тижорат ҳисобини мақсади эса фойда олишдир ва уз фаолиятини давом этгариш учун етарли даражада рентабеллик булиши шарт, акс холда корхона самарасиз деб банкротликка дучор булиши мумкин, нима, қайси йўллар билан ва ким учун ишлаб чиқиш ва х.к. саволлар директив режалаштириш шароитида жуда муҳим булиб, хужаликни бозор асосига утишда эса корхоналар учун бирдан-бир йуналиш булиб фойда олишдир ва қанча кўп бўлса шунча яхши. Шу билан хўжалик ҳисоби тижорат ҳисобидан фаркланади.

Тижорат ҳисоби корхоналар молиясига қатта таъсирини утказиб уларни қуйидаги ўзига хос (специфик) хусусиятларини ифодалайди:

-> хужалик субъектлар реал молиявий мустақилликка эга;

-> корхоналар молиявий муносабатлари давлат томонидан майда регламентлардан озод (давлат, сакланиб қолган тармок бошқарув органлар, корхоналар орасида молиявий ресурсларни таксимлаш ҳуқуқига эга эмаслар);

-> молиявий муносабатларнинг субъектлари ишлаб чиқаришда амалдаги натижаларига, таъминловчилар, истеъмолчилар, давлат, банк ва х.к.лар олдида уз мажбуриятларини уз вақтида бажарилишига реал иктисодий маъсулиятига эга ва жавобгардирлар;

-> корхоналарни банклар, сугурта компаниялар, давлат билан турли узаро муносабатлари вужудга келиб, улар фаолиятини тижорат асосида мустақамлашга ташкил этиш учун йуналтирилган. Тижорат ҳисоби товар ишлаб чиқишида умумлашган характерни таъкидлаб, ички ва ташқи бозорида, бешавкат рақобат шароитида қиймат қонунини стихияли равишда амалга оширади. Бунда товар ишлаб чиқарувчи корхоналар ва ташкилотлар уз фаолиятларини иктисодий принципларига асосан амалга оширишиади. Улардан асосийлари:

-> тижоратчшганг мустақиллиги;

-> уз харажатларини узи қоплаш ва фойдалилиги, уз узини молиялаштириш;

-> моддий манфаатдорлик;

-> иктисодий жавобгарияк.

Бу принципларнинг маъносида:

1. Уз фаолиятини самарадорли олиб бориш учун корхона аввало эркин булиб, абсолют ёки нисбий тижорат мустақилликка эга бўлиши керак. Бу ҳолат шуни билдирадики, корхона ўзи маблағларига (узиники ёки заём) ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олишни ва иш хақи тулашни, ишлаб чиқариш факторлари мақсадга мувофиқ ишлатиш, бозор аҳолини ва сотиб олувчилар талабини инобатга олган ҳолда қайси маҳсулотларни ишлаб чиқаришни хал қилади.

Ноишлаб чиқариш соҳада, тижорат асосида фаолият курсатувчи корхоналар қаторида: коммунал, маиший хизмат, сугурта, банк ва бошқалар - нотижорат фаолият олиб борувчи қўшимча муассасалар ва ташкилотлар мавжуд. Уларнинг мақсади фойда олиш эмае. Нотижорат фаолият маълум бир даромад олишни инкор этмайди, лекин шу даромад ташкилотни ривожлантиришга сарфланади. Нотижорат ташкилотларни мавжудлиги жамият учун зарур, чунки уларга қупгина тиббий, маориф, таълим, маданий, илмий, муассасалар ва х.к. қиради.

Ижтимоий ишлаб чиқариш корхоналар ва улар қарамоғидаги ташкилотлар уз даромадлари ва жамғармалари булиб, тулик молиявий мустақилликка эга ва давлат бюджети олдида асосий фаолиятлари буйича мажбуриятларини олиб боришмайди. Уларнинг фаолиятини амалга ошириш учун даромадлар ва харажатлар сметаси шаклидд молиявий режа тузилади. Лекин, хужалик фаолияти натижасида олинган даромадлардан давлатта солиқ туланади.

Молиявий режанинг даромадлар ва харажатлар моддалари ижтимоий ташкилотни фаолиятнинг соҳасига асосланиб ажралади. Ташкилотнинг қупчилигида даромадлар бошланғич аъзолик туловлардан, узининг қарамоғида бўлган корхоналарни фойдасидан ушлаб қолинган маблағлардан ташкил топади.

Ижодий иттифокларнинг ижтимоий ташкилотларда (Рассомлар фонди, Архитекторлар фонди ва бошкалар)да бошка хил даромадлар ҳам булади - бу давлат корхоналар ва хужалик ташкилотларнинг махсус ажратилган пул маблаглари. Ижтимоий ташкилотларнинг даромадлар таркибида, кунгилли спорт жамиятларга, физкультурани ривожлантиришга, маҳаллий композиторлар ва ёзувчилар союзининг аппаратларини, маъмурий хужалик харажатларни ва бошкаларни коплаш учун, давлат бюджетидан ажратилган пул маблаглар (ассигнованиялар) булиши мумкин. Харажатлар моддаларида эса ижтимоий ташкилотларнинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўладиган маблагларнинг сарфланиши акс эттирилади. Улар: капитал курилиш, капитал таъмирлаш, маъмурий-хужалик харажатлар, аппаратга хизмат хаки тулашдир.

Харажатларни йуналиши, уларнинг фаолиятини характери билан аникланади.

4. Бозор муносабатлар билан кенг фойдаланиш, бозор иктисодиётига ўтиш, кўпқиррали бозор иктисодиётини ташкил этишга олиб келади. Кўпқиррали бозор иктисодиёти турли йўллар билан вужудга келади, лекин бу муаммони ҳал қилишда асосий йўналишларидан давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдир ва бу жараён мураккаб, купқиррали, республика аҳолисини турли қатламларида айрвим жамоа аъзоларни манфаатларига дахл килади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича ўз моделини туғри танлаш катта аҳамиятга эга.

Куп иктисодчилар Ўзбекистон Республикасида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жуда секин олиб борилапти деб хисоблашади. Лекин, бозор муносабатларга утиш даври шошма-шошарликни инкор этади, чунки гап бир нечта давлат аҳолисининг авлодлари яратган моддий бойликларини келажакда фойдаланиш, уларни саклаб қолиш ва бу бойликларини яратганларга сарфлаган меҳнати учун улушларини тулаш шакллари тугрисида боради. Шунинг учун хусусийлаштириш давлат мулкани талантарож тарқатилишига айланмаслиги керак. Давлат корхоналарни ва ташкилотларни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш ҳукукий базани тайёрлашдан-республикада хусусий мулк, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тугрисидаги қонунларни чиқаришдан бошланди. Умуман давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш республикада 1990 йилдан бошланган ва бугунги кунда давом этиб келмоқда.

4. Давлат мудкини бошка яна бир турдаги шаклига утказилиши-давлат тасарруфидан чиқариш дейилади. Агарда, давлат корхоналарини, аҳоли, уз хусусий мулк килиб, ёки акционер жамшпта узгартирса - бу хусусийлаштириш дейилади.

Хусусийлаштириш иктисодий тушунча булиб, мулкка эгалик ҳукуқини давлатдан фирмалар ва аҳолида шахсларга берилишини, хусусий секторга давлат хизматлари курсатилишини чеклашни ёки хусусий ташаббускорлик учун гоаят муҳим, кенг имкониятлар бериш мақсадида давлатнинг фаолияти соҳасини торайтиришини билдиради. У бозор муносабатлари шакилланишининг негизи, хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни оёкка турғизишининг чинакам негизини ташкил этади. Хусусийлаштириш жараёни биринчи навбатда сиёсий ва иктисодий курсатмалар билан бошланади ва бу мамлакатнинг молиявий ва ижтимоий шарт-шароитлари билан белгиланади.

Бозор қайта куришлар йулига утган давлат, муқаррар равишда хусусийлаштиришни амалга ошириш аёси охаларни хусусийлаштириш, корхона мулкани қандай таксимлаш ва уни сотиб олувчи қандай танлаш муаммоларига дуч келади. Танлаб олинган стратегия кенг маънода ҳар бир алоҳида олинган мамлакат учун ундаги сиёсий ва иктисодий вазиятга боғлиқ ҳолда фарқ қилувчи хусусийлаштиришнинг миллий дастурлар мақсадларини ифодалайди.

Айрим корхоналар ва ташкилотларнинг ривожланиши билан, бошқариш тизими анча узгарди. Бу муносабатлар бўйича чора тадбирлар қуйидаги йуналишларда амалга оширилади:

-> биринчидан, давлат корхоналарни давлат тассаруфидан чиқариш, бунда давлат улуши бўлган ва давлат тассаруфидан чиққан корхоналар ва ташкилотларнинг фаолиятига давлат таъсири чегараланган корхоналар ташкил этилади.

-> иккинчидан, давлат корхоналарни ва ташкилотларни хусусийлаштириш йули билан, бунда давлат мулки тулик бошка хусусийлаштириш шаклларига узгаради ва хуусуийлаштирилган корхоналар ва ташкилотлар давлат бошкарувидан чикиб кетади ва давлатни шу корхоналарга таъсири эса фақат умумий бошқариш, солиқлар, нарх-наво, банк сиесати орқали қолади.

Назорат учун саволлар:

1. Фаолиятнинг турли соҳалари молиясининг мазмуни?
2. Ноишлаб чиқаршп соҳасида содир бўладиган молиявий муносабатларга характеристика.
3. Тижорат ҳисоби асослари?
4. Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришнинг молиявий масалалари?
5. Хўжалик юритишнинг турли ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва тармоқ хусусиятларийинг молияни ташкил этишга таъсири?

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. А., "Ўзбекистон - иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлидан". Т. : "Ўзбекистон", 1995, - 234 б.
2. Каримов И. А., "Ўзбекистон XXI - аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т. : "Ўзбекистон, 1997, - 326 б.
3. Акрамов Э. А., Таиров А. Э. "Экономические реформы Республики Узбекистан" - М. : ТОО "Люкс-арт", 1998. - 236 с.
4. "Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари", 1997й. 1-12 сонлари, 1998й. 1-12 сонлари ва иловалари ва 1999й. 1-12 сонлари ва иловалари, 2000й. 1-12 сонлари ва иловалари. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги, Молия ва нархлар илмий-тадқиқот институти, Т. : 1997 - 2000й.
5. Родионова В. М. Финансм. М. : "Финансм и статистика", 1995, - 432с.
6. Гатауллин Ш. К. Солиқлар ва солиққа тортиш. Ўқув қўлланмаси. Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси, Т. : 1996, - 304б.
7. Ткачук М. Й. Государственный бюджет. Уч. пос. Минск: "Вўсшая школа", 1995, - 240 с.
8. Лободенко Н.В. Аудит и диагностика банкротства. FF"Финанси", 1997г., №2.
9. Бункина М. К., Семенов В. А. МАКРОЭКОНОМИКА (основы экономической политики) Уч. пос. М.: АО"ДИС", 1996, - 320с.
10. Т. Маликов Молиявий қарор қилиш асослари. Т. : "Меҳнат", 1996.
11. А. Улмасов, Н. Тухлиев. Бозор иқтисодиёти. қисқа луғат маълумотнома. Т.: +омуслар Бош таҳририяти, 1991.
12. Ковалева А. М. Финансм. Уч. пос. для студентов экономичбских направлений и специальностей ВУЗов, М. : "Финансм и статистика", 1996. - 280с.
13. Дробозина Л. А. Обвдая теория финансов. М.: "Банки и биржи", 1999-527с.
14. Сумароков В. Н. Государственме финанси в системе макроэкономического регулирования. М. : "Финансё истатистика", 1996 - 220с.
15. Ўзбекистон Республикаси "Суғурга тўғрисида" ги қонуни. 1993 йил 6 май. Т. : 1993.
16. Ўзбекистон Республикасида "Бюджет тизими тўғрисида"ги қонун лойихаси. Август 1999 йил. Т. : 1999.
17. Страховое дело. Уч. под ред. проф. Л. И. Рейтмана. М.: "Банковский и биржевой научно-консультационный центр", 1992.-340с.
18. Краснова И. А. Страховме фондм и финансово-кредитне отношение. М. : "Финансм и статистика", 1993. - 120с.

19. Финансў, денежное обравдение и кредит. Уч. под ред. В. К. Сенчагова и А. И. Архипова, М. : "Прспект", 1999. - 496с.
20. Финансў предприятий: Уч. для ВУЗовГПод ред. Н. В. Колчиной -М. : ЮНИТИ, 1998. - 325с.

+ўшимча адабиётлар:

1. Русак Н. А. , Русак В. А. Основн финансового анализа. Минск: ООО Миркаванне, 1995, - 196 с.
2. Бородина Е. И. , Голикова Ю. С. и др. Финансў предприлтий. Под ред. к. э. н. Бородиной Е. И. Уч. пос. для студентов. М. : "Банки и биржи", ЮНИТИ, 1995, - 208 с.
3. Герасименко Г. П. Финансовьш анализ. Уч. пос. М. : "ПРНОР", 1996,- 160с.
4. Ковалев В. В. Финансовьга анализ. Управление капиталом, вьбор инвестиций, анализ отчетности. М. : "Финансў и статистика", 1996. -180с.
5. Настольная книга финансистаГПод ред. В. Г. Панского - М. :Международний центр финансово-экономического развития, 1995. -325с.
6. Справочник финансиста предприятияГПод ред. А. А. Володина - М. :ИНФРА-М, 1996. - 237с.
7. Финансово-кредитнўй словарь. В 3 т. - М. : Финансў и статистика, 1994, 1996, 1998.